

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**DIYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ATÜ'L-İBER
ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mehmet ÖNER

21901003

Danışman

Prof. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2024

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**DIYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ATÜ'L-İBER
ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Mehmet ÖNER

21901003

Danışman

Prof. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ATÜ’L-İBER ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../.....

Mehmet ÖNER

ÖN SÖZ

Dünya tarihi şeklinde kaleme alınan Mir'âtü'l-İber Diyarbakırlı Said Paşa'nın en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Arapça bir isim tamlaması olan Mir'âtü'l-İber, ayna anlamına gelen mir'ât ve ibretler/olaylar anlamına gelen iber kelimesinden müteşekkil olup olayların aynası şeklinde tercüme edilebilir. Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.v) ve ashabının yaşamını teferruatıyla araştırıp öğrenmek istemişlerdir. Araştırmalar bununla sınırlı kalmayıp genel bir dünya tarihine dönüşmüştür.

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından yazılan Mir'âtü'l-İber adlı eserin altıncı cildi İslam Tarihi'nin ilk devrine ait olayları içermektedir. Bu konular Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Hasan dönemlerine ait meydana gelen olaylardır. İslam Tarihi yazım geleneğinde ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'den yaşadığı döneme kadar yaşananları kaleme almak bir gelenek haline gelmiştir. Said Paşa da bu yazım geleneğini Mir'âtü'l-İber ile devam ettirmiştir. Said Paşa'nın bu eserinin bir diğer önemli noktası ise yaşadığı dönemde Türkçe bir genel tarih kitabı olarak kaleme alınmasıdır.

Bir çocuğun büyüme sürecinde aile çok önemli bir konuma sahiptir. Benim de tezimle birlikte büyüdüğüm süreçte bana aile hissiyatı yaşatan Dicle Üniversitesi ailesine ve Tarih bölümünün her bir ferdine teşekkürü borç bilirim. Çalışma süresince görüş ve fikirleri ile bana yol gösteren, destek olan ve her daim bana yardımcı olan danışman hocam Prof. Dr. Oktay BOZAN'a, kıymetli katkılarından ötürü bölümden hocalarım Prof. Dr. Hatip Yıldız'a Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT'a, Doç. Dr. Sungur Doğançay'a, İlahiyat Fakültesinden hocam Doç.Dr. Orhan Canpolat'a bölümden arkadaşım Ayetullah KIZIL'a mesai arkadaşlarım Şaban ASLAN ve Mehmet Ümit DURMUŞ'a fedakarlıkta bulunan eşime, oğlum Yavuz Selim'e, anne-babama teşekkür ederim.

Mehmet ÖNER

Diyarbakır, 2024

ÖZET

Diyarbakırlı Said Paşa'nın tarih alanında kaleme almış olduğu Mir'âtü'l-İber, "İbretlerin Aynası" anlamına gelmektedir. Eserin dokuz cildi basılmış olup bir cildi ise el yazması olarak Müze Kütüphanesinde yer almaktadır. Toplam on ciltten oluşan bu eserin 1-5 arası ciltleri 1304/1888 tarihinde, 6-7 ciltleri 1305/1889 tarihinde 8. cildi 1306/1890 tarihinde, 9. Cildi ise 1306/1809 tarihinde İstanbul Karabet ve Kasbâr Matbaasında basılmıştır.

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından kaleme alınan Mir'âtü'l-İber isimli eserin 6. cildinin transkripsiyon ve değerlendirmesi çalışmamızın konusudur. Müslüman tarihçiler arasında ilk insanın yaratılışından kendi zamanına kadar yaşananları kaleme almak bir geleneğe dönüşmüştür. Said Paşa da bu yolu takip ederek Mir'âtü'l-İber adlı eserini bu yöntem ile kaleme almıştır. Bu eserin önemli noktası müellifin yaşadığı çağda umumi tarih eserleri çoğunlukla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Said Paşa'nın Türkçe olarak eserini kaleme alması önem arz etmektedir. Said Paşa bu eserinde Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra göreve gelen halifeler Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali dönemlerini kaleme almıştır. İslam tarihinin önemli olaylarının ele alındığı bu eserde Said Paşa olayları bazı başlıklarda mekana göre başlıklandırma, bazı başlıklarda o yılda yaşanan olaylar başlığı altında kaleme almıştır.

Çalışmamız üç bölümden müteşekkildir. Birinci bölümde Diyarbakırlı Said Paşa'nın hayatına ve eserlerine dair malumat verdik. İkinci bölümde Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber isimli eserinin altıncı cildinin transkripti, üçüncü bölümde ise bu eserin değerlendirmesini kaleme aldık.

Anahtar Sözcükler

Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, Genel Tarih, İslam Tarihi, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali

ABSTRACT

Mir'âtü'l-İber, written by Said Pasha from Diyarbakır in the field of history, means "Mirror of Exemplars". Nine volumes of the work were printed and one volume is in the Museum Library as a manuscript. Volumes 1-5 of this work, which consists of ten volumes in total, were printed in 1304/1888, volumes 6-7 in 1305/1889, volume 8 in 1306/1890, volume 9 in 1306/1809, and these nine volumes were printed in Istanbul Karabet and Kasbâr Printing House.

The transcription and evaluation of the 6th volume of the work titled Mir'âtü'l-İber written by Said Pasha from Diyarbakır is our field of study. It has become a tradition among Muslim historians to write down what happened from the creation of the first man to his own time. Said Pasha also followed this path and wrote his work called Mir'âtü'l-İber using this method. The important point of this work is that in the era in which the author lived, general historical works were mostly written in Arabic. It is important that Said Pasha wrote his work in Turkish. In this work, Said Pasha wrote about the periods of Hz. Umar, Hz. Uthman, Hz. Ali, the caliphs who took office after the death of Hz. Abu Bakr. In the work where the important events of Islamic history are discussed, Said Pasha has written the events under the title of titling the events according to the place in some titles and under the title of the events that took place in that year in some titles.

Our study consists of three parts. In the first part, we have given information about the life and works of the author, in the second part, we have written the transcript of the sixth volume of Mir'ât al-Iber, and in the third part, the evaluation of this work.

Keywords

Said Pasha, Mir'âtü'l-İber, General History, Islamic History, Hz. Umar, Hz. Uthman, Hz. Ali

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖN SÖZ	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1.SAİD PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ	6
1.1.HAYATI (1832-1891)	6
1.2. ESERLERİ	8
1.2.1. Dîvânçe-i Eş’âr	9
1.2.2. Dîvân.....	10
1.2.3. Diyârbekir Târîhi	11
1.2.4. Mîzanü’l-Edeb	11
1.2.5. Mîr’âtü’l-İber (Mufasssal Tarih-i Umumî).....	11
1.2.6. İlm-i Hesâb	13
1.2.7.Tabsîratü’l-İnsân	13
1.2.8. Mîr’ât-i Sıhhat	14
1.2.9. Hülâsa-i Mantık	14
1.2.10. Encümen-i Şu’arâ (Mecmû’a-i Müntehebât).....	14
1.2.11. Nuhbetü’l-Emsâl	14
1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi.....	14
1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi.....	15
İKİNCİ BÖLÜM	16
2. DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ	16
2.1. İKİNCİ FASIL	16
2.1.1. Hazreti Ömerü’l-Faruk Radıyallahu anhünün Hilâfeti Ve Tertîb-i Sinîn-i Hicriyye Üzere Zaman-ı Hilâfetleri Vekâyi’i.....	16
2.2.1.2. Utbe bin Gazvân’ın Basra Valiliği ve Eyle’nin Fethi.....	48
2.3. Vekâyi’ {Sene 15}	49
2.3.1. Merc-i Rum Vak‘ası ve Şam Fütûhâtı.....	49

2.3.2. Ecnâdeyn ve Beysân Vak'âları ve Ürdün ve Beytü'l-Mukaddes'in Fethi	53
2.3.3. Tefrîk-i İ'tâ ve Tedvîn Devâvîni	54
2.3.4. Cezîrede Bazı Fütûhât.....	55
2.3.5. Medâyin'in Muhâsarası	56
2.4. VEKÂYİ' (Sene 16)	57
2.4.1. Medâyin ve Celûlâ ve Hulvân'ın Fethi.....	57
2.4.2. Cebele Vak'ası	61
2.4.3. Hirakl'ın Humus'a Azîmeti ve Bazı Fütûhât-ı İslâmiye	62
2.5. VEKÂYİ' (Sene 17)	63
2.5.1. Amid Şehri ile Sâir Bazı Bilâdın Fütûhâtı	64
2.5.2. Hâlid bin el-Velîd'in Azli.....	65
2.5.3. Basra ve Kûfe'nin Binâları	67
2.5.4. Bahreyn Vukûâtı	68
2.5.5. Feth-i Ahvâz ve Sûs ve Tuster	69
2.5.6. Vaz'ı Târîh-i Hicrî.....	72
2.6. VEKÂYİ' (Sene 18)	72
2.7. Vekâyi' (Sene 19).....	74
2.8. Vekâyi' (Sene 20)	74
2.8.1. Fethi Mısır ve İskenderiye	74
2.8.2. Sa'd Bin Ebî Vakkâs Hazretlerinin Azli.....	77
2.8.3. Bazı Vekâyi'	78
2.9. VEKÂYİ' (Sene 21)	78
2.9.1. Nihâvend Vak'âsı	78
2.9.2. Hemedân vesair Bilâdın Fethi.....	81
2.9.3. Bazı Vekâyi'	81
2.10. VEKÂYİ' (Sene 22)	82
2.10.1. Kazvin ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı.....	82
2.10.2. Trablusgarb ve Burkâ'nın Fethi	83
2.10.3. Azerbeycan ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı	84
2.10.4. Horasan ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı.....	86
2.10.5. Bazı Vekâyi'	88
2.11. VEKÂYİ' (Sene 23)	88
2.11.1. Fütûhât	88
2.12. Hazreti Ömer Efendimizin Şehâdeti	91
2.13. Şûrâ	94

2.14. Ömerü'l-Fârûk Radıyallahuanhu Efendimizin Neseb ve Sıfat ve Bazı Siyer-i Şerîfeleri.....	95
2.15. Üçüncü Fasıll	97
2.15.1 Hazreti Osman Radıyallahuanhunun Hilâfeti	97
2.16. Vekâyi' (Sene 24)	97
2.16.1. Hilâfet	97
2.16.2. Mugîre'nin Kûfe'den Azli	98
2.16.3. Bazı Vekâyi'	98
2.17. Vekâyi' (Sene 25)	98
2.17.1. İskenderiye İsyânı	98
2.17.2. Sa'd'ın Kûfe'den Azli	99
2.17.3. Azerbeycan Vak'ası.....	100
2.17.4. Muâviye'nin Rum Gazâsı	100
2.18. VEKÂYİ' (SENE 26)	100
2.19. ABDULLAH BİN SA'D'IN MISIR VÂLİLİĞİ	101
2.20. VEKÂYİ' (SENE 27)	101
2.20.1. Afrika Gazâsı	101
2.20.2. Bazı Vekâyi'	104
2.21. Vekâyi' (Sene 28)	104
2.21.1. Feth-i Kıbrıs.....	104
2.22. Vekâyi' (Sene 29)	106
2.22.1. İbn-i Âmr'ın Basra Valiliğine Ta'yini.....	106
2.22.2. Ehl-i Fars'ın Nakz-ı Ahidleri	107
2.22.3. Bazı Vekâyi'	108
2.23. Vekâyi' (Sene) 30	109
2.23.1. Velîd'in Kûfeden Azli	109
2.23.2. Taberistan Gazâsı	110
2.23.3. Emr-i Mesâhif-i Şerîfe	110
2.23.4. Hâtem-i Peygamberinin Bi'r-i Arîs'e Sukûtu	111
2.23.5. Ebû Zer'in Rebze'ye İrsali.....	112
2.24. Vekâyi' {Sene 31}	113
2.24.1. Savârî Gazvesi	113
2.24.2. Yezdicerd'in Maktûliyeti.....	114
2.24.3. İbni Âmir'in Horasan'a Azîmeti	114
2.24.4. Kirman ve Sicistan Vukû'âtı.....	116
2.25. Vekâyi' (Sene 32)	117

2.25.1. Türklerin Galebesi	117
2.25.2. Bazı Vekâyi'	118
2.26. Vekâyi' (Sene 33)	118
2.26.1. Mefâsîdin Zuhûr-ı İntişârı	118
2.26.2. Bazı Vekâyi'	122
2.27. Vekâyi' (Sene 34)	122
2.27.1. Fedek Bahçesi	123
2.27.2. Hilâfet Aleyhinde Kıyâm-ı Nâmeşrû'	123
2.28. Vekâyi' {Sene 35}	124
2.28.1. Kıyâmın İştîdâdı	125
2.28.2. Hazreti Osman'ın Muhâsarasıyla Şehâdeti	127
2.28.3. Mülâhazât ve Muhâkemât	133
2.28.4. Hazreti Osman'ın Neseb ve Sıfat ve Bazı Siyer-i Şerîfeleri	146
2.29. Dördüncü Fasil	147
2.29.1. Hazreti Ali Radıyallahuanhın Hilâfeti	147
2.29.2. Emri Bey'at	147
2.30. Vekâyi' (Sene 36)	150
2.30.1. Tevcîhat	151
2.30.2. Muâviye'nin Muhâlefeti	152
2.30.3. Hazreti Âyşe'nin Muhâlefeti	154
2.30.4. Vak'a-ı Cemel	158
2.30.5. Hazreti Ali'nin Medine'den Basra'ya Azîmeti	163
2.30.6. Havâricin Sicistan'a Hücûmları	177
2.30.7. Muhammed bin Huzeyfe'nin Katli	178
2.30.8. Kays Bin Sa'd'ın Mısır Vâlîliğinden Azli	179
2.30.9. Amr bin el-Âs'ın Muâviye'ye Mütâbiatı	180
2.30.10. Vak'a-ı Sıffin	181
2.31. Vekâyi' (Sene 37)	185
2.31.1. Vak'a-ı Sıffin'in Tetimmesi	185
2.31.2. Havâricin Bazı Mu'âmeleleri	195
2.31.3. Hakemlerin İctimâ'ı	197
2.31.4. Havâricle Kıtâl	199
2.32. Vekâyi' (Sene 38)	202
2.33. Vekâyi' {Sene 39}	203
2.34. Vekâyi' {Sene 40}	204
2.35. Hazreti Ali'nin Şehâdeti	205

2.36. Hazreti Ali'nin Sıfat-1 Şerîfeleri ve Bazı Me'mûrini ile Ezvâc ve Evlâdı Ve Bazı Ahbârı	206
2.37. Beşinci Fasl.....	210
2.37.1. Hazreti Hasan'ın Hilâfeti	210
2.38. FİHRİST	213
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	219
SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN DEĞERLENDİRMESİ	219
3.1. ESERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME	219
3.2. İKİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ	222
3.3. ÜÇÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	228
3.4. DÖRDÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	232
3.5. BEŞİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	235
SONUÇ	236
KAYNAKÇA.....	238

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

Bs. Baskı

C. Cilt

H. Hicri

H.z. Hazreti

ö. Ölüm

r.a Radıyallahu anh

s. Sayfa

S. Sayı

S.a.v Sallallahu aleyhi vessellem

TDV. Türkiye Diyanet Vakfı

v.b Ve Benzeri

yy. Yüzyıl

GİRİŞ

Mazi, geleceğe suyun suya benzemesi misali benzetilir. Mazisini öğrenen bir kavim geleceğini daha sağlam bir şekilde inşa eder. Bu düşünceden hareketle geçmişin koridorlarında yolculuk yapmaya niyet edersek yolumuzu aydınlatacak kaynaklar ziyadesiyle mevcuttur. Bize ışık tutacak kaynakların başında şüphesiz Kur'an-ı Kerim önemli bir konuma sahiptir. Kur'an-ı Kerim'i tümel bir perspektifle okuyup tefekkür edersek ilme ve hasseten Tarih ilmine biçtiği rolü apaçık bir surette kavrayabiliriz. Kur'an-ı Kerim'i ihtiva edilen konu başlıkları yönünden tasnife tabi tutarsak iman, ibadet, ahlak ve kıssalara yer verildiği sonuca ulaşmamız pek de zor olmasa gerek. Kur'an-ı Kerim'de Al-i İmran suresi 62. ayette (إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ) “Şüphesiz bu anlatılanlar gerçek olaylardır.”¹ ve Yusuf suresi 111. Ayette (لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِأُولِي الْأَلْبَابِ) “Peygamberlerin kıssalarında elbette üstün akıl sahipleri için alacak dersler vardır.”² Zikrettiğimiz ayetlerden hareketle kıssalardan yola çıkılarak insanlara kendilerinden önce yaşayanların hayat hikayeleri hatırlatılarak, maziden çıkarımda bulunup benzer hataları tekrarlamamaları arzu edilmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak tarih ilminin amacıyla Kur'an-ı Kerim'in amacının birbirleriyle özdeş olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Tarih ilmi, insanın yaratılışı gereği merak etme yetisiyle dünyaya gelmesinin tabii bir sonucudur. Bu merak etme içgüdüğü insanın kendinden evvel olup bitene dair araştırma, inceleme yapması için onu güdüler. En geniş haliyle tanımlarsak Tarih, bizden önceki kavimlerin mazide neler ürettiklerini, neler düşündüklerini, nasıl yaşadıklarını, onlarla ortak ve farklı yönlerimizi araştırıp ortaya çıkarma çabasıdır.

Arapçada “verraha” kökünden türeyen tarih sözcüğü, Akadca ve İbranicede ay ve zaman anlamını haiz “yerah” sözcüğüyle ifade bulmuştur. Batı dillerindeki kullanımı ise Yunanca “istoria” kökünden türeyen “historia/history” sözcüğüdür. Arapça (التاريخ) et-Târîh şeklinde kullanılan kelime; aya göre vakti belirlemek, bir vakanın meydana geldiği günü ve yılı, bunların rakamla yazılışını, bir şeyin oluş

¹ Kur'an Yolu (Erişim 16 Nisan 2023), el-Bakara 3/62.

² Yusuf 12/111.

zamanını ve olaylar silsilesini tesbit etmek manalarına gelir. Tarih sözcüğü Türkçe ve Farsça'ya Arapça'dan geçmiştir.

Gerek bizden evvelki dönemlerde gerekte içinde yaşadığımız anda meydana gelen tüm olaylar zaman olarak tanımladığımız süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Zaman kavramı tarih ilminde anlaşılması gereken önemli kavramlardandır. Taberi zaman kavramını şu şekilde ifade etmiştir: “Zaman, gece ve gündüz içerisindeki saatler/anlardır.”³ İslam tarihçilerinin önemli bir bölümü “Tarih, geçmiş zamanda cereyan eden hadiselerden bahseder” şeklinde tanımlamışlardır.⁴

Tarih yer ve zaman göstererek, elde edilen verileri kullanarak ve dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak geçmişteki olayları inceleyen bir bilimdir. Bununla beraber, deneysel ilimlerden farklı olarak bir laboratuvar ortamında belirli şartlar altında tekrarlanması mümkün olmayan bir alandır. Bu nedenle araştırmacı tarihsel bir çalışma yapacağı zaman ideoloji, inanç vb. hususlarda ister istemez zikredilen şartlardan dolayı taraflı bir perspektif ile yorumlayabilmektedir. Bahsedilen durumu asgari düzeye indirmek için bilgiler asıl kaynaklardan toplanmalıdır. Mukayeseli bir şekilde belge ve bilgileri tahlil ederek sonuca ulaşmaya çalışmalıdır. İslam Tarihi, ilk peygamber Hz. Adem'den son peygamber Hz. Muhammed'e insanlara aktarmaları için gönderilen semavi bilgilerin söylem ve eylem sürecinde yaşanan konuları ele alan bir ilim dalıdır.

Tarihçi, geçmişte yaşananları izah etmeği bırakıp hüküm vermeye kalkışırsa kendisini hâkim konumuna getirmiş olur. Halbuki kendileri hakkında hüküm vermeye kalkıştığı insanlar çoktan dünyadan göçüp gitmişlerdir. Bundan dolayı verilen hükümlerin bir karşılığı olmayacaktır. Tarih konularında mahkeme teşkil edenler, özü itibariyle yargıç olamamakta, yalnızca belli bir itikadın veya siyasi düşüncenin fanatik savunucusu rolüne kapılmaktadır.⁵

İslâm dünyasında tarihçilik Siyer ve Megâzi ile başlamıştır. Kur'ân ayetlerinin tefsiri ve hadislerin beyan edilmesi ve sıhhatini tesbit etmek için Hz. Muhammed

³ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk* (Mısır: Hüseyniye Matbaası), 5.

⁴ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 11.

⁵ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 1/22-23.

döneminin olaylarının bilinmesi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Hz. Muhammed'in yaşamı (Siyer) ve savaşları (Megâzı) hakkında kitaplar kaleme alınmaya başlandı. Dini meselelerin çözümüne yardım için Hulefâ-ı râşidin dönemi tarihinin kaleme alınması takip etmiştir.

Araplar arasında tarih yazıcılığı fikrinin ortaya çıkmasında Pehlevice yazılmış "Hüda-name" isimli eserin olduğu aktarılır. Hazreti Peygamber'in hayatı ile ilgili bilgilerin toplanmasıyla aynı dönemde İslam dünyasında ilk tarihi eserler, H. II. /M. VIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Hazreti Muhammed'in ilk biyografisi olan "Siretu Resulillah" isimli eseri, 768 yılında vefat etmiş olan İbn İshak yazmıştır.⁶

Said Paşa'nın atıfta bulunduğu eserlerden Kitâbü't-Târihi'l-Kebîr Vâkidî'ye (ö.207/823) aittir. Bu eser içerisinde Hz. Peygamber öncesi ve sonrasında halifeler tarihi, siyasi ve askeri gelişmeler, fetihler, düşünce akımları, divan teşkilatı, imar ve iskan konuları kaleme alınmıştır.⁷ El-Kâmil fi't-Târîh adlı eser İzzeddin İbnü'l Esîr(ö. 630/1233) tarafından kaleme alınan umumi bir tarih kitabıdır. İbnü'l-Esir sadece İslam-Arap Tarihinin değil Türk Tarihinin de vazgeçilmez kaynakları arasında zikredilebilir. Said Paşa'nın altıncı cildinde ele aldığı konular El-Kamil fi't-Târîh ikinci ve üçüncü cildinde yer almaktadır.⁸ Katip Çelebi (ö. 1067/1657), gerek hayat hikâyesinden gerekse devrinin kaynaklarından aşırı derecede kitaba düşkün olduğu anlaşılan Kâtib Çelebi en çok tarihî ve biyografik eserlerle meşgul olmuş, tarihî bir olayı aydınlatmak için birçok kitap karıştırmıştır. Arapça Fezleke'sini yazarken elinden 1300 eserin geçtiğini belirtmekte, bunu Takvîmü't-tevârîh'i için de tekrarlamaktadır.⁹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201), el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem isimli eseri kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574 (1179) yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin

⁶ Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 1-2.

⁷ Mustafa Fayda, "Vâkidî", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 42 2012, 471-475.

⁸ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esir", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2000, 21, 26-27.

⁹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Araştırmaları Merkezi, Ankara 2022, 25, 36-40.

hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir. İbnü'l-Cevzî'ye göre tarihin birçok faydası arasında iki nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ibret almak, diğeri tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahattır. Kişi, tarihi incelemek suretiyle zaman içinde olup biten garip olaylar ve kaderin tecellileri hakkında bilgi edinerek teselli bulur. Rivayetleri kaydederken seçici davranmak gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî'ye göre halkın bilmesinde yarar bulunan güzel olayların kaydedilmesi gerekir; bunun yanında sıhhatli olmayan ve faydası umulmayan rivayetlere itibar edilmemelidir. Umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb gibi alanlarda kaleme aldığı eserler İbnü'l-Cevzî'nin tarihçi olarak ilgi duyduğu konular hakkında fikir vermektedir. el-Muntaẓam'da sadece olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiş ve böylece tarih yazıcılığına yenilik getirmiştir.¹⁰ El-Bidâye ve'n-nihâye. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir.¹¹

Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e ulaştıran yolların kavşağında yer alan Diyarbakır, milattan evvel iki bin küsur yıllara uzanan mazisiyle önemli bir yere sahiptir. Diyarbakır'ın zikredilen bu konumu onu her daim gözlerin üzerine çevrildiği bir coğrafya olmasına sebep olmuştur. Bereketli toprakları ve tarihi yolların ortasında yer alması onun doğal olarak devletlerin mücadele sahası olması sonucunu doğurmuştur. Bu coğrafyada yaşayan her toplum kendinden izler, eserler ve yapılar bırakmıştır. Bu da Diyarbakır'ın deyim yerindeyse bir tarih müzesine benzetmemize olanak sağlamaktadır. İşte bu coğrafya da on dokuzuncu asırda yaşamış olan Said Paşa Mir'âtü'l-İber adlı eserini kaleme almıştır.

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından kaleme alınan Mir'âtü'l-İber, XIX. asırda kaleme alınmış dünya tarihi mahiyetinde bir eserdir. Mir'âtü'l-İber, "İbretlerin (Olayların) aynası" anlamına gelen Arapça "Mir'ât (Çoğulu Merâyâ) ve İber (İbret'in çoğulu) kelimelerinden oluşan Arapça bir tamlamadır. Said Paşa birinci cildin hemen

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzi Ebu'l-Ferec", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, 20, 543/549.

¹¹ Abdülkerim Özaydın, "Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1999, 20, 132/134.

başında mukaddime başlığında Mir'âtü'l-İber kitabının ismini şu satırlarla kaleme almıştır: Veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz Şehinşâh-ı mu'azzam ve Halîfetu'llâh-ı fi'l-âlem Pâdişâhımız Gâzî Sultân Abdulhamîd Hân-ı Sâni Hazretlerinin cülûs-ı meyâmin-i me'nûs-ı hümâyûnları yevm-i mes'ûdundan beri me'ârif ve kemâlât-ı medeniyyemizin terakkîsi emrinde meşhûd uyûn-ı umûm olan ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri hayır-hâhân ve terakkî-cûyân vatânın her birisi ve sa'y derecesinde emri me'ârifte hizmetkâr eylediği gibi "bu 'abd-i âciz dahi asr-ı kemâlât hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâgil-i zarûriyyeden ihtilâs-ı vakt etdikçe "Mir'âtü'l-iber" nâmıyla kaleme aldığım iş bu târih-i umûmiyenin ebnâ-i vatâna hîdmet maksadıyla neşrine mübâşeret eyledim." Bidâımın noksânını mu'terif olduğumdan vukû'u bî-iştibâh olan hatî'âtımın nazar-ı 'afv ve müsâmahaya makar ve niyet-i mutâla'a buyuracak zevâtın lutf-ı hatâ-pûşânelerinden ümîd ve temenni olunur."

Diyarbakırlı Said Paşa'nın tarih alanında kaleme almış olduğu Mir'âtü'l-İber, eserinin, dokuz cildi basılmış olup bir cildi ise el yazması olarak Müze Kütüphanesinde yer almaktadır. Toplam on ciltten oluşan bu eserin 1-5 arası ciltleri 1304/1888 tarihinde, 6-7 ciltleri 1305/1889 tarihinde 8. cildi 1306/1890 tarihinde, 9. Cildi ise 1306/1809 tarihinde olmak üzere bu dokuz cilt İstanbul Karabet ve Kasbâr Matbaasında basılmıştır.

Çalışmamızda Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın kaleme aldığı Mir'âtü'l-İber adlı eserin altıncı cildinin transkripsiyon ve değerlendirmesini yapacağız. Metnin transkripsiyonunda takip ettiğimiz yöntem şu şekildedir: Çalışmamızda eserdeki metinlerin orijinal sayfa numaralarını korumak adına sayfa numaraları köşeli parantez [] içerisinde verilmiştir. Said Paşa'nın metinde zikrettiği ayet ve hadisler tarafımızca tespit edilerek Türkçe çevirileri ile beraber dipnotta kaynaklarıyla birlikte kaleme alınmıştır. Eserin metnini çeviriyazı ile aktarmayıp sadece uzun vokalleri (â, î, û) şeklinde, hemze ve ayn harfleri ise sırasıyla (ˆ), (˙) işaretleri kullanılarak gösterilmiştir. Harfi cer bir kelimeye harfi tarif ile terki olarak eklenmişse izafet orijinal bir şekilde aktarılmıştır. Çalışmamızın kapsamı altıncı cildin transkripsiyonu ve değerlendirilmesinden müteşekkildir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SAİD PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.HAYATI (1832-1891)

Tam adıyla Mehmed Said, Diyarbakır'ın edib ve eşrâfindan olan İbrahim Cehdi Efendi'nin torunu, Diyarbakır Şer'iyye Mahkemesi Baş Kâtibi şair, münşî¹² ve hattat Süleymân Nazif Efendi'nin oğludur. Babası da aynı zamânda şairdir. Diğer Türk edebiyatçılarından Süleymân Nazif (1869-1927) ve Servet-i Fünûn şairlerinden Fâik Ali Ozansoy (1875-1950)'un babasıdır.¹³

Diyârbekirli Said Paşa 1832'de Diyarbakır'da doğmuş ve henüz bir yaşındayken babası vefat etmiştir. Yetim olarak büyümüştür. Asıl adı Mehmet Said'dir. Aile olarak çok sayıda fikir ve sanat adamı yetiştirmiş köklü bir aileye mensup olan Said Paşa'nın kendisi gibi oğulları da bu geleneği devam ettirmiştir. Tahsilini Diyarbakır'da tamamladıktan sonra 1849 yılında Diyarbakır Tahrirat Kalemî'nde göreve başlamıştır. 1857 senesinde hâceganlık rütbeliği 1861 senesinde Vilayet Tahrirat Başkatipliğine, 1867'de Mektubcu muavinliğine ve 1872 yılında Mirmiranlık rütbesiyle Elazığ Mutasarrıflığına¹⁴ tayin edilmiştir.¹⁵ Osmanlı Devletinde on sekizinci asırda öne çıkan şehirlerden olan payitaht İstanbul, Konya, Edirne ve Bursa'dan sonra kırk kadar şairle Diyarbakır kültürel ve entelektüel birikim bakımından önemli bir konuma sahipti.¹⁶

Said Paşa kuvvetli bir külüre sahip olup Arapça ve Farsça dillerini biliyordu. Said Paşa'nın mutasarrıflık vazifesinde bulunduğu dönemde bir kurmay subay ya da bir papazdan Matematik ve Fransız kültürüne ilişkin malumatı bir öğrenci gibi

¹² Osmanlı devlet teşkilâtında resmî mektupları kaleme alması için usta nâsirlere arasından seçilip görevlendirilen kâtip.

¹³ İdris Kadioğlu, "Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Divanındaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerinde Ali Emîri Efendi'nin Yazdığı Nazireler", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2009), 1-12 .

¹⁴ Osmanlı devlet teşkilâtında kazâ ve vilâyet arasında kalan sancak yâhut livânın en büyük mülkî âmiri, sancak beyi.

¹⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969) 7/1581-1585.

¹⁶ Ayetullah Kızıl, *Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eserinin 9. Cildinin Transkripti Ve Değerlendirmesi*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 6.

öğrenmesi, kendisinin ilim konusunda gayret ve sabrının boyutlarını anlamamıza olanak sağlamaktadır.¹⁷

Diyarbakır mektupçuluğundan sonra Ma'mûretü'l-Azîz¹⁸ ve daha sonra Maraş, Mardin, Muş mutasarrıflıklarında bulunmuştur.¹⁹ Midhat Paşa²⁰ tarafından himaye edilen Saîd Paşa, Mahmud Nedim Paşa'nın²¹ sadrazamlığı sırasında görevinden azledilmesine rağmen Midhat Paşa'nın gayretleriyle memuriyete tekrar dönmüş ve Muş, Siirt, Mardin mutasarrıflıklarına getirilmiştir. 1891 yılında ikinci kez Muş mutasarrıflığına atanan Saîd Paşa, burada on dokuz ay kaldıktan sonra hastalanmış ve kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin mutasarrıflığına geçmiştir. Burada üç ay kaldıktan sonra 1892'de Mardin'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.²² İdareci olarak dürüstlüğüyle maruf, vazifelerindeki başarısı dolayısıyla kırk sene gibi uzun bir süre Diyarbakır eyaletinin ileri gelenlerinden ve kanaat önderlerinden sayılır.²³

Mehmet Süreyya tarafından yazılan Sicill-i Osmânî adlı eserde Diyarbakırlı Said Paşa için şu ifadeler yer verilir: Her türlü ilim dalında ve kitabette önemli başarılarla imza attığı gibi, mükemmel bir tarih kitabı kaleme almıştır ki; bu eser ilm-i heyet ve ensab, coğrafya ve tabakat-ı arza dair faydalı bilgiler içerir.²⁴

Memuriyet hayatında dürüst bir idareci olarak dikkat çeken²⁵, görevi dışındaki hiçbir parayı kabul etmeyen, israf ve sefahatten nefret eden Said Paşa²⁶, otuz yıllık üst düzey memurluk hayatına rağmen 1882'de 800 liranın üzerinde borcu; vefat ettiğinde

¹⁷ Abdullah Ergin, *Diyarbakırlı Said Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 14.

¹⁸ 1878 yılında kurulan Mamuratül-Aziz vilayeti 16 kaza ve 3 sancaktan oluşmaktadır. Vilayetin bugünkü sınırları Elazığ, Malatya, Adıyaman ve Tunceli illerinin büyük bir kısmını kapsamaktadır.

¹⁹ Ali Emîri, *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*, nşr. Galip Güner-Nurhan Güner (Ankara:Anıl, 2003), 29.

²⁰ 1822-1884 yılları arasında yaşayan Midhat Paşa çeşitli devlet kademelerinde ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur.

²¹ 1818-1883 yılları arasında yaşayan çeşitli devlet kademelerinde ve sadrazamlık görevinde bulunmuştur.

²² Özkan Cığa, "Diyarbakırlı Mehmed Saîd Paşa'nın Bibliyografyası", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15 (Nisan 2016), 2.

²³ İdris Kadioğlu, "SAİD PAŞA Diyarbakırlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), Ek/445-446.

²⁴ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, nşr. Nuri Akbayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 5/1458.

²⁵ Kadioğlu, "Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Divanındaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerinde Ali Emîri Efendi'nin Yazdığı Nazireler", 1-12 .

²⁶ Kenan Erdoğan, "Klâsik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (1999), 12/167.

ise sadece on dört lirası bulunmaktaydı. Binek olarak kullandığı katırla bazı özel eşyası satılarak cenazesi kaldırılabilmiştir.²⁷ Bu durumu Süleyman Nazif şöyle aktarmaktadır: “Yalnız on dört lirası vardı. Rükûbuna mahsus ester ile bazı eşyasını satarak cenazesini bunların esmaniyle kaldırdık ve aileye maaş-ı kanunî tahsis edilinceye kadar borc harc geçindik.”²⁸

Taşrada geçen memuriyet hayatı, özünde sağlam bir edebi yetenek olan vasfının tanınmasını gölgelese²⁹ de yazın hayatında olanlardan Said Paşa ismini bilmeyenlerin yok denecek kadar az olması, Said Paşa'nın idareciliğinin yanında kendini ilmi ve sanatıyla da kabul ettirdiğini gösterir.³⁰

Kendi adını taşıyan Said Paşa konağı Diyarbakır merkez Said Paşa Mahallesi'nin kuzey tarafında yer alır. İki katlı ve iki bölümden oluşan konağın yapı malzemesinde bazalt taşı kullanılmıştır. Mimari olarak ortada bir avlu ve avlunu etrafını saran eyvan ve oda dizilimli klasik Diyarbakır evleri şeklindedir. Bu konak günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda edebiyatçı olan oğlu Süleyman Nazif'in de eserleri de burada bulunmaktadır.³¹

1.2. ESERLERİ

Said Paşa'nın kaleme aldığı eserler hakkında malumat vermeye geçmeden önce onun eserlerini yazdığı çağda var olan siyasi, kültürel ve sosyal ortama yakından bakalım. Said Paşa'nın çocukluk ve ilk gençlik yılları 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı yıllarıdır. Tanzimat döneminin ilk nesli olarak addedilen Şinasi (1824-1871), Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888)'le aynı yaş grubundan kabul edilebilir. Zikrettiğimiz isimlere ilaveten örf ve adetlere, İslam kurallarına sıkı bir şekilde bağlı, öbür taraftan terakkiye de inanan Ahmet Cevdet Paşa bu devrin kalemlerindedir. Tanzimat'ın ilanında en büyük paya sahip Mustafa Reşid

²⁷ Bünyamin Ayçiçeği, “Bûsîrî'nin Kasidetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (2015), 15/35.

²⁸ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1581-1583.

²⁹ Vedat Yeşilçiçek, “Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizanü'l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2010), 3/2, 116.

³⁰ Saliha Aydoğan, “Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin”, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 31.

³¹ İrfan Yıldız, “Mimari ve Süsleme Özellikleri Bakımından Said Paşa Konağı (Süleymân Nazif Evi)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15 (2016) 123-144.

Paşa (1800-1858); "Muhaverat-ı Hikemiye"si ve dilden felsefeye, fizikten tarih ve şehircilige kadar pek çok konudaki yazıları ile ansiklopedist bir şahsiyet olan Münif Paşa (1828-1910); daha sonraları Midhat Paşa(1822-1884) ve Ahmed Midhat Efendi (1844-1913) bu devirde etkili ve yetkili simalar olarak karşımıza çıkar.³²

Said Paşa'nın taşra yani başkent dışında yetişmesi ve yaşaması Diyarbakır, Elazığ, Mardin, Siirt ve Muş gibi coğrafyalarda kalması İstanbul ve Avrupa'ya gitmemesi kendisinin dönemin önemli şahsiyetlerden uzak kalmasına sebep olmuştur. Kaldığı coğrafya itibarıyla dönemin medyasından uzak dar ve küçük bir çerçevede mahalli olarak kalmasına zemin oluşturmuştur.³³

Tanzimat'ın ilanı ve ortaya çıkardığı yeni durumlar Said Paşa'nın çocukluk ve ilk gençlik yıllarıyla aynı zaman dilimine rastgelmektedir. Bu dönemin münevverlerinin neredeyse tamamının toplumsal ve siyasi meselelerle uğraştığı, gazetenin yaygın bir kitle iletişim aracı haline gelmiştir. 1839-1896 yılları arasında yayınlanan 61 gazetenin 43'ü politikayla ilişkili olması dönemin şartlarını daha iyi idrak edebilmemize olanak sağlar.³⁴

Said Paşa da doğal olarak yaşadığı dönemin siyasetinden uzak kalmamış, eserlerinde Mahmut Nedim Paşa'yı tenkit ederken, Mithat Paşa'ya teveccüh göstermiştir. İlaveten Said Paşa Mîzânü'l-Edeb ismiyle kaleme aldığı eserinde besmele ile başlayan üç sayfalık Dîbâce kısmında dönemin hükümdarı Sultan İkinci Abdulhamid'i methetmiştir.³⁵ Tarih, edebiyat, matematik, mantık gibi bir çok farklı alanda eser kaleme yazmıştır. Aşağıda Said Paşa'nın eserlerine dair kısa ve öz bilgi vermek suretiyle eserlerini tanıtacağız.

1.2.1. Dîvânçe-i Eş'âr

1871 tarihinde müellif hayatta iken basılmış olan eser, elli altı varaktan müteşekkildir. 1387 beyit ihtiva eden bu esere hacminden dolayı Said Paşa Divançe-i Eş'ar ismini vermiştir. Eserde, dini içerikli tevhid, münacaat, ve nat türündeki

³² Kenan Erdoğan, "Klâsik Mi'râciyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, (1999)170.

³³ Erdoğan, "Klâsik Mi'râciyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi", 12/175.

³⁴ Erdoğan, "Klâsik Mi'râciyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa ve Mi'râciyyesi", 12/170.

³⁵ Aydoğan, "Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin", 37.

kasidelerin devamında gazel, müseddes, muhammes, tarih, kıt'a ve müfred şeklindeki çalışmalar bulunmaktadır.³⁶

Ziya Paşa'nın: "İstikâmet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete" mısrasını da ihtiva eden manzumsine reddiye olarak kabul gören;

"Sen usandırma eli el de usandırmaz seni

Hilekârlık eyleme kimse dolandırmaz seni

Dest-i a'dâdan soğuk su içme kandırmaz seni

Korkma düşmandan ki ateş olsa yandırmaz seni

Müstakîm ol Hazreti Allâh utandırmaz seni"

Dokuz bentlik meşhur muhammesi de divançede kaleme alınan üç muhammesten biridir.³⁷

1.2.2. Dîvân

Said Paşa'nın Dîvân'ı Osmanlı Türkçesiyle yazılı matbû nüsha ve yeni harflerle basılmış şeklinde iki defa yayınlanmıştır. Müellif, matbu olarak baskısı yapıldığında, eserine hacminden dolayı "Dîvânçe-yi Eş'âr" olarak isim vermişti. Zikredilen bu dîvânçeden sonra gazel, muhammes, müseddes, mu'aşşer, terî'-i bende gibi şiirler kaleme almak suretiyle eserin muhtevasını genişleterek dîvânçesini dîvân tertibine çevirmiştir.³⁸

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ndeki 102 numarada kayıtlı defterler ve Dîvânçe-i Eş'âr birbirleriyle karşılaştırılmak suretiyle Said Paşa'nın dîvân müsveddeleri, Kenan Erdoğan tarafından 2004 yılında Manisa'da "Diyarbakırlı Sa'id Paşa Dîvânı" ismiyle neşredilen Dîvân'da 193 manzume bulunmaktadır.³⁹ Bununla

³⁶ İdris Kadioğlu, "Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mardin'in Ali Emiri ve Said Paşa'nın Hayatındaki Yeri", Makalelerle Mardin III Eğitim-Kültür-Edebiyat, İstanbul 2007, s. 235.

³⁷ İdris Kadioğlu, "Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mardin'in Ali Emiri ve Said Paşa'nın Hayatındaki Yeri", Makalelerle Mardin III Eğitim-Kültür-Edebiyat, haz. İbrahim Özcoşar, (İstanbul: Gap, 2007), 235-236.

³⁸ Atabey Kılıç, "Diyarbakırlı Said Paşa Dîvânı'nın Neşri Üzerine Notlar", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (Nisan 2016), 27-28.

³⁹ Hanife Koncu, "Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana Sa'id Paşa'nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (Nisan 2016), 63-64.

birlikte Said Paşa'nın muhtelif defterlerde kayıtlı muhtelif şiir örnekleri de mevcuttur. Bu defterlerden altı tanesi Kenan Erdoğan, son defter de Hanife Koncu tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.⁴⁰ Koncu'nun değerlendirmelerine göre 7.defter, Prof. Dr. Abdullah Uçman'ın hususi kütüphanesinde yer almaktadır. Defter; küçük boy, koyu kırmızı ciltli, çizgisiz ve 85 sayfası yazılı, diğer sayfaları boş bir defterdir.⁴¹

1.2.3. Diyârbekir Târîhi

1855 tarihli Diyarbakır Salnamesinin ikinci kısmını içeren başlangıçtan Osmanlı devletinin fethine kadar Diyarbakır'ın tarihi hakkında malumat yer almaktadır. Said Paşa'nın Mir'âtü-İber adlı tarih alanındaki eserinin sekizinci cildinde de 144 sayfa olarak mevcuttur.

1.2.4. Mîzanü'l-Edeb

Bu eser 1888 tarihinde İstanbul Şirket-i Mürettibiye Matbaasında basılmıştır. Giriş, maksat, hatime ve i'tizar adlı bölümlerden müteşekkil eser, 384 sayfadır. Giriş bölümü, Besmele ile başlayan üç sayfalık Dibace, 137 sayfalık Mukaddime ve bir sayfadan oluşan Tetimme-i Mukaadime ile birlikte toplamda 141 sayfa olarak kaleme alınmıştır.⁴²

1.2.5. Mir'âtü'l-İber (Mufassal Tarih-i Umumî)

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından kaleme alınmış olup Dünya Tarihi muhtevasına sahip bir çalışmadır. Arapça'da ayna manasına gelen "Mir'ât" ve olaylar manasına gelen "İber" sözcüklerinin oluşturduğu tamlama "Olayların Aynası" şeklinde tercüme edilebilir. On ciltten müteşekkil olan eserin dokuz cildi basılı olup, onuncu cilt ise el yazması olarak mevcuttur. İstanbul'da bulunan Karabet ve Kasbar matbaasında basılmış olan eserin 1-5 ciltleri 1888 tarihinde, 6 ve 7. Ciltler 1889 tarihinde, 8 ve 9. Ciltler ise 1890 tarihinde basılarak neşredilmiştir.⁴³

⁴⁰ Kılıç, "Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı'nın Neşri Üzerine Notlar", 27-28.

⁴¹Koncu, "Vardır Söyleyecek Çok Sözümlü Sana Sa'id Paşa'nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler", 63-64.

⁴²Aydoğan, "Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin", 26.

⁴³ İbrahim Halil Tuğluk, "Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (Nisan 2016), 97.

Mukaddime ile başlayan birinci ciltte müellif medeni tarih, coğrafya ve arkeoloji ilimlerine dair malumat kaleme almıştır. Bu cildi iki kısım olarak kaleme alan Said Paşa ilk kısımda evrenin yaratılışı, Cin Kavmi, İblis, Hz. Adem (a.s)'in yaratılışı, Habil ve Kabil kıssası, ile Hz. Adem'den Hz. İsa (a.s)'ya değin olan peygamberlerin kıssalarına yer vermiştir. İkinci kısımda ise Mezopotamya, Fars ve Asya kıtasının coğrafyası ile Babil, Asur ve Sasaniler hakkında malumatı kaleme almıştır.⁴⁴

İkinci ciltte, ilk çağ uygarlıklarından, Çin, Hint, Suriye coğrafyası ve burada kurulan Fenikeliler ve İsrailoğulları, Türkistan coğrafyası ve bu coğrafyada kurulan Kabartaylar, Hunlar, Aryan ve Ariler'e dair malumat veren müellif, son kısımda ise; Anadolu ve Ceziretü'l Arap coğrafyalarına dair detaylı bilgi vermektedir.⁴⁵

Üçüncü ciltte, Avrupa kıtasını kaleme alan Said Paşa şu konuları aktarmıştır. Yunan; Atina ve Sparta şehir devletleri, Makedonya, Büyük İskender, İtalya ve Rum, Afrika kıtası bölümünde ise Mısır, Etiyopya, Fas ve Kartaca hakkında bilgiler yer almaktadır.⁴⁶

Dördüncü ciltte, Rum, Bizans, İspanya, Britanya, Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsviçre, İskoçya ve Danimarka ülkeleri hakkında kültürel ve coğrafi bilgilere yer verilmiştir.⁴⁷

Beşinci ciltte, Bu ciltte İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)'e dair bilgiler, İslamiyetin yayılışında yaşanan süreçler kaleme alınmış devamında ise ilk halife Hz. Ebû Bekir (r.a) döneminde cereyan eden hadiseler aktarılmaktadır.⁴⁸

Altıncı ciltte, Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra hilafete geçen Hz. Ömer ve döneminde yaşanan gelişmeler, Hz. Ömer'in vefatını müteakip halife olan Hz. Osman ve dönemine ait hadiseler, Hz. Osman'ın vefatından sonra dördüncü halife olarak

⁴⁴ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888), 1.

⁴⁵ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888) 2.

⁴⁶ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888), 3.

⁴⁷ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888), 4.

⁴⁸ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888), 5.

görevi devr alan Hz. Ali ve dönemine dair malumat ve Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan ve Muaviye arasında geçenler detaylı bir şekilde ele almaktadır.⁴⁹

Yedinci ciltte, Said Paşa, Emevi ve Abbasi devletleri ve halifeleri ile Basra ve Kufe hakkında bilgi kaleme alınmıştır. Yine bu bölümde Şia, Harici ve Kerbela olayları ile ilgili malumat aktarmıştır.⁵⁰

Sekizinci ciltte, Mezopotamya'nın Ortaçağ tarihi bölümünde Diyarbakır, Mardin, Musul, Cizre, Sincar, Urfa, Harput diğer bir bölümde ise İran'ın Ortaçağ tarihi başlığı içerisinde Horasan, Huzistan, Loristan tarihi ile ismi zikredilen yerlerde kurulan Mervani, Eyyubi, Samani, Harzemşah, Tatar ve Selçuklu devletlerine dair bilgiler kaleme alınmıştır.⁵¹

Matbu olan olarak basılan son ciltte ise Taberistân, Deylem, Kirman, Fars, Azerbaycan, Sicistan, Zâbülistan (Afganistan), Gûr ve Türkistan (Hârizm, Tohâristan ve Mâverâü'n-Nehir) coğrafyaları kaleme alınmıştır.⁵²

1.2.6. İlm-i Hesâb

1871 tarihinde İstanbul İbret Matbaasında basılmış olan eserde hesap ilmine dair bilgiler yer almaktadır.⁵³

1.2.7. Tabsıratü'l-İnsân

Said Paşa'nın ahlaka ilişkin kaleme almış olduğu bir eserdir. Ahmed Necib tarafından yayınlanan eser, 1872 tarihinde İstanbul'da Cemiyet-i Osmaniye Matbaası ve 1891 tarihinde İstanbul'da Mahmudbey Matbaası'nda basılmış olup 91 sayfadan müteşekkildir.⁵⁴

⁴⁹ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1889), 6.

⁵⁰ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1889), 7.

⁵¹ Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1890), 8.

⁵² Diyârbekirli Sa'îd Paşa, *Mir'âtü'l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*, (İstanbul: Kasbâr Matbaası, 1890), 9.

⁵³ Bünyamin Ayçiçeği, "Bûsîri'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15 (2015), 37.

⁵⁴ Aydoğan, "Sa'îd Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin", 36.

1.2.8. Mir'ât-i Sıhhat

1809-1897'de yaşamış olan Dr. Antonin Bossout'un kaleme aldığı, Mehmed Zeki ve Said Paşa'nın birlikte Türkçe'ye tercüme ettiği eser, 1870'de Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.⁵⁵

1.2.9. Hülâsa-i Mantık

Hulâsa-i Mantık 1899 tarihinde İstanbul Asır Matbaası tarafından Rüştüye mektepleri için Osmanlı Türkçesiyle basılmıştır. Eser 65 sayfadan oluşmaktadır. Eserin bir başka basımı da 1892 tarihinde İstanbul Âlem Matbaası tarafından basılmıştır.⁵⁶

1.2.10. Encümen-i Şu'arâ (Mecmû'a-i Müntehebât)

Said Paşa'nın divân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri ihtiva eden bir mecmuadır.

1.2.11. Nuhbetü'l-Emsâl

Ahmed El-Meydânî'nin Mecmau'l-Emsâl'inden seçtiği 330 adet Arapça meselin Türkçe'ye tercümesidir. 1873 tarihinde Diyârbekir Vilâyeti Matbaası'nda basılmış olup 482 sayfadan müteşekkildir.⁵⁷

1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi

Hicri dördüncü asrın sonunda yaşamış meşhur şair ve müelliflerden olan Ebu'l-Feth el-Busti'nin, ahlaki öğütler ihtiva eden, “Unvanu'l-hikem, Unvanu'l-hilm veya Kaside-i Nuniyye” isimleriyle tanınan, 63 beyitten oluşan Arapça kasidesinin 45 beyitlik kısmının manzum Türkçe tercümesidir. Bu tercüme, Said Paşa'nın vefatından

⁵⁵ Aydoğan, “Sa'id Paşa Mizânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin”, 35.

⁵⁶ Nazmiye Dindar, “Said Paşa'nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi Ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi”, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 21.

⁵⁷ Ahmet Tanyıldız, “Sa'id Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,8,(Haziran 2016) 87.

sonra, oğlu Süleyman Nazif tarafından bir mukaddime ile birlikte Mahfil dergisinde yayınlanmıştır.⁵⁸

1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi

Bûsîrî'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Said Paşa tarafından yapılan mensur ve manzum çevrisidir. Manzum ve mensur çevirisi irdelendiğinde Said Paşa'nın muhtasar bir tercüme yapmayı gaye edindiği, bilhassa manzum çeviride imkanlar dahilinde beyti birebir yansıtma gayretinde olduğu, mensur çeviride ise şerhe doğru uzanan açıklamalarını karalayarak beyti olduğu gibi yansıtma gayesinde bulunduğu ifade edilebilir.⁵⁹

Said Paşa'nın Kaside-i Bürde'si de Bûsîrî'nin eseri gibi on kısma olarak düzenlenmiş olup tahmiste, vezin hataları yok denecek kadar azdır. Tahminin birinci bölümünde nefsin ta'zili, ikinci bölümünde nefsin istekleri ve halleri, üçüncü bölümünde Hz. Peygambere övgü, dördüncü bölümünde Hz. Peygamberin doğumu, beşinci bölümünde kendisine dua edenler, altıncı bölümünden Kur'an-ı Kerîm, yedinci bölümünde mirac, sekizinci bölümünde cihad, dokuzuncu bölümünde istiğfar, onuncu ve son bölümünde ise Allah'a yakarış konusunu kaleme alınmıştır.⁶⁰

⁵⁸ Mehmet Atalay, "Ebu'l-Feth el-Bustî'nin Kasîde-i Nüniyye'sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum*, 11/27 (2005), 145-147.

⁵⁹ Ayçiçeği, "Bûsîrî'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi" 43-44, 49-50.

⁶⁰ Vesile Albayrak Sak, "Said Paşa'nın Kaside-i Bürde Tahmisi", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9 (2013), 528.

İKİNCİ BÖLÜM

2. DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ

2.1. İKİNCİ FASIL

2.1.1. Hazreti Ömerü'l-Faruk Radıyallahu anhünün Hilâfeti Ve Tertîb-i Sinîn-i Hicriyye Üzere Zaman-ı Hilâfetleri Vekâyi'i

(22 Cemâdi's-Saniye 13 – 26 Zi'l-Hicce 23)

2.1.1.1. Bakiyye-i Vekâyi'

**Hilâfet'i Ömer – Azl-i Hâlid – Vak'a-yı Yermûk – Feth-i Dımaşk – Ve Bilâd-ı
Sâire – Ahvâl-ı Irâk**

Halîfe-i güzîn Ebû Bekir es-Sıddîk radıyallahu anh efendimiz muhtazar olduklarında emr-i hilâfeti bâhid nâme-i şerîf Ömer bin el-Hattâb radıyallahu anh hazretlerine tefvîz buyurdular. Hazreti Ömer (13) sene-i hicriyyesi cemâdi's-saniyyesinin yirmi ikinci günü mesned-i celîl-i hilâfeti bit'teşrif minbere su'ûd ile yanında zaîf ile kavînin farkı olmadığını bir hutbe-i âdilâne ile i'lân buyurdu.

2.1.1.2. Azl-i Hâlid bin el-Velîd

Halîfe-i müşârünileyh hazretleri Hâlid bin el-Velîd'in Şam ümerât-ı askeriyesinden azlini icrâatına [3] mukaddime ittihâz buyurmuşlardır. Binâenaleyh Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh hazretlerine yazdığı mektûbda Mâlik bin Nüveyre'yi müslim iken öldürdüğünü Hâlid i'tirâf iderse seraskerlikde kalması ve itmez ise doğruyu ketm idenin ümerât-ı askeriyesi câiz olmadığından seraskerliği kendi yed-i idâresine alması irâde buyuruldu. Ebû Ubeyde emr-i halîfeyi teblîğ eyledikde Hâlid (سمعاً و طاعة⁶¹) sem'an ve ta'aten diyerek azlini kabul itmiştir.

⁶¹ İşittik ve itaat ettik.

2.1.1.3. Vak‘â-yı Yermük

Ecnâdeyn⁶² muzafferiyetinden sonra asâkir-i müslimin Yermük⁶³ havâlisinde toplanub İmparator Hirakl dahi kuvve-i askeriyyesini iki yüz kırk bin nefere iblâğ ile sevk itmiş. Ve asâkir-i İslâmiyye kırk altı bin neferden ibâret bulunmuşdu. Mücâhidîn-i müşârünileyhim içinde bin kadar ashâb-ı kirâm mevcûd idi. Şu mevcûdun yüz neferi ehl-i Bedir‘den idi.

Yermük Vak‘âsı’nın bidâyeti cemâdi’s-saniye evâhirinde ve muhârebe Receb evâilinde olduğundan muhârebeye başlanıncaya kadar ordu-yı İslâm tebeddül-i hilâfet’e dâir ma‘lûmât alamamışdı. Hâlid bin el-Velîd hazretleri mücâhidîn-i İslâm’ı alaylara tefrik ve her alayı bin nefer olmak üzere tertîb eyledi. İmparatorun sevk itmiş olduğu ordu içindeki papaslar nutuklarla Rumlar’ı ehl-i İslâm aleyhinde harbe teşvik idiyorlardı. [4] O aralık İslâm ordu-yı hümâyununda ümerât-ı askeriyeden dolayı bazı mertebe ihtilâf nümâyan oldu. Hâlid bin el-Velîd radiyallahu anh mücâhidîne hitâben:

“Yâ ma‘şeri müslimîn dünya beyninize tefrika düşürüyor. Halife ise sizi birbirinize hüsn-i muâmelede bulunmak üzere göndermişdir. Sizin şu hâliniz ehl-i İslâm’ı sarmış olan hallerden eşed ve a‘dâya imdâd gelmekden enfa‘dır. Cenâb-ı Hak içinizden hangi birinizi ümerâtle efrâd buyursa diğerlerine inde‘l-hide ve halife indinde nakîsa gelmez. Kûre yürüseniz ki düşman azm-i kavî ile harbe hazırlanmışdır. Bugün biz onları bozub da hendeklerine döndürdüğümüz halde bundan sonra her vakit düşmanlarımızı mağlûb göreceğiz. Eğer onlar bizi bozarlar ise ondan sonra artık felâh yüzü görmeyeceğiz. Asker ümerâtı varsun elden ele tedâvül itsün de bugün biriniz yarın diğeriniz emîr olunuz. Biz şimdi tefrikayı mûcib hâlleri bırakalım da bi‘l-ittifâk a‘dâya galebe itmeğe çalışalım.”

Deyü bir hutbe-i müessire okudu. Ümerâ ale‘l-umûm Hazreti Hâlid’e itâ‘at gösterdiler.

Ordu-yı İslâmın kalbinde Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh ve sağ [5] cenâhında Amr bin el-Âs ile Şürahbîl bin Hasene ve sol cenâhında Yezîd bin Ebî Süfyân emr-i riyâsete

⁶² Kudüs’ün batısında Ölüdenize yakın bir mevki.

⁶³ Günümüz Suriye sınırları içerisinde Yermük nehrine yakın bir yer.

me'mûr olub alayların her birisi emîrleri ma'iyyetinde mevcûd olduğu hâlde meydân-ı muhârebede düşmana karşı saf bağladılar. Abdullah bin Mes'ûd kuvve-i ihtiyâtiyye üzerinde idi. Ebû Süfyân bin Harb ordu kâdîsı olmağla şüc'ân mücâhidini harıl harıl harbe teşvîk itmekde ve bunların cümlesi seyf-i sârim-i ilahi Hâlid bin el-Velîd hazretlerinin emr ve riyâsetleri altında idi.

Hazreti Hâlid düşmana ok atmağa başlamaları için Tuley'a'da bulunan İkrime bin Ebî Cehil ve Ka'kâ' bin Amr'a emir virdi. Müşârünileyhima hazerâtî refâkatlerindeki alaylarla harbe mübâşeret itmelerine mukâbil a'dâ alayları okları yağmur gibi yağdırmağa başladılar. Mücâhidîn-i kirâm taraflarından mukâbele-i şedîde gösterildi. Harbin esna-yı iştîdâdında Medine-i Münevvere'den ordu-yı İslâm'a vürûd iden Muhammed bin Züneym, Ebû Ubeyde ve Hâlid radiyallahu anhümâ hazretlerine Ebû Bekir es-Siddîk hazretlerinin vefâtını ve halife-yi cedîd Hazreti Ömer Hâlid bin el-Velîd'i azl ile Ebû Ubeyde'yi emîr-i asker ta'yîn buyurduğunu ifâde ve tebliğ eyledi. Muhârebenin cereyânı sırasında şu haberin şüyû'unu tecvîz idemediklerinden ketm ile beraber yine harbe devam olundu.

[6] Bu sırada Rum generallerinden Yorgos düşman ordusundan ayrılıb Hazreti Hâlid'in yanına bi'l-vürûd dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabul itmekle şehîd oluncaya kadar mücâhidîn-i kirâm ile birlikde Rumlarla harb eyledi.

Muhârebe gittikçe şiddetlendi. Rumların kuvve-i askeriyyesi ise ehl-i İslâm'ın beş misli râddesinde idi. Düşman ordusu bir zulmetgâha muâdil ve iki ordunun müsâdemesinde cem'iyet a'dâya hamle ile saflarını yarub bir taraftan diğerk tarafa mürûr iden mücâhidîn müfrezeleri o zülmetgâh aralarında sâ'ika-ı âteşfişân⁶⁴ gibi câil idi.

Muhâcemât-ı hûnrîzâne⁶⁵ esnâsında şiddetli bir furtınanın kumsal araziden kaldırdığı gubâr-ı azîm gibi Rumlardan bir cem'iyet bir hücûm-ı müdhişâne ile cem'iyetlerine nisbetle ekal olan bir fırka-yı İslâmiye'yi yerlerinden oynadub Hazreti Hâlid'in çadırına doğru yürüdüler. Lakin gayret-i diyânet ve şevk-i cem'iyet her

⁶⁴ Ateş saçan, ateş püsküren.

⁶⁵ Zâlimce, zâlimâne.

birisinin üzerinde birer zırh-ı âhenîn⁶⁶ gibi ordu-yı İslâmdaki efrâdı ümîd-i muzafferiyetle te'mîn itmiş olduğundan guzâtın her ferdi a'dâya karşı bir fedâyî şeklini almışdı. Ümerâ-ı askeriyeden İkrime bin Ebî Cehil ve ammisî Haris⁶⁷ bin Hişâm ve Dırâr bin el-Ezver dört yüz nefer vücûh-ı müslimîn ile [7] Hâlid bin el-Velîd'in çadırını muhâfazaya ikdâm ve cümlesi mecrûh oluncaya kadar müdâfa'aya devam eylediler. Vücûh müşârünileyhimin ba'zıları ve Rumlardan ayrılub ihtidâ eylediği ânifen beyan⁶⁸ olunan Yorgos o aralık şehîd olmuşlardır. Radıyallahu anhüm.

Hazreti Hâlid'in çadırı etrafındaki fedâyîlerin gayreti tefrika-yı sâbıkâya tesâdüf iden guzâtı mîknâtîs gibi mevki'i muhârebeye cezb iderek guzât-ı müşârünileyhim Rumlar'ı huyûl-ı besâlete pâymâl itdirecek derecede azm-i kuvve-i iltizâm ve bir kuru ormana isâbet iden harîk-i hâil misüllü düşman ordusuna hücum eylediklerinden asâkir-i a'dâ sebât idemeyüb yüzlerini girüye çevirdiler. Bu kârzâr⁶⁹ esnâsında Hazreti Hâlid guzâtın bir kısmını bi'l-istishâb düşman süvârîleriyle piyâdelerinin aralarına girdi. Süvârîler, Rum piyâdelerini çekinerek firâr itmekle asker-i İslâm süvârîleri ta'kîb ve piyâdeleri pâymâl itmekle başladılar. Ve tefrika-yı azîmeye müsâdif olan Rum ordusu yekdiğerinin yüzüne bile bakmağa vakit bulamayub telâş ve dehşetle târumâr olduklarından mücâhidîn-i İslâm gözlerine ilişen Rumları kılıçdan geçirdiler. Meydân-ı kârzârda ecel-i mübrem⁷⁰ gibi ıyâd-ı satvetle a'dâyı tenkîl iden gâzilere sükkân-ı âlem [8] bâlâ maşaallah ve elsine-i muzafferiyet taraf taraf bârekallah diyerek galebe ehl-i İslâm'da kaldı. Şu muhârebeye hâk-ı helâke serilen Rum askerinin mikdârı seksen bin neferi geçmiştir.

İkrime bin Ebî Cehil ve oğlu Amr ve Saîd'in oğulları Amr ve Ebân, Hişâm bin Âs, Hebbâr bin Süfyân, Tufeyl bin Amr ve Hâlid bin Saîd hazerâtı muhârebe-i mezkûrede şehîd olub şühedâ-yı İslâm'ın mecmûi üç bin nefer râddelerindedir. Esnâ-yı harbde Ebû Süfyân'ın bir gözü ok isâbetiyle mu'attal oldu. Rıdvânallahi aleyhim ecma'in.

⁶⁶ Demir gibi sağlam, dayanıklı, sert, güçlü kuvvetli, kudretli.

⁶⁷ Ha harfinden sonra ra harfinden önce yazılması gereken yazılmamış.

⁶⁸ Biraz önce, az yukarıda belirtilen, bahsedilen.

⁶⁹ Savaş, cenk anlamına gelen Farsça bir tamlama.

⁷⁰ Kaçınılmaz, vazgeçilmez, zaruri anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.

2.1.1.4. Feth-i Dımaşk ve Bilâd-ı Sâire

Hazreti Ömer radiyallahuanh Hâlid bin el-Velîd'i azl ile Ebû Ubeyde bin El-Cerrâh'ı Şam seraskerliğine ta'yîn buyurduktan sonra serasker müşârünileyh hazretlerine ısdâr buyurdukları diğerk mektûb-ı şerîfde fütûhâta Dımaşk'dan beda' olunması ve ba'dehu Fahl nâm mahallin fethiyle Hâlid'i refâkatine alub Humus fethine azîmet idilmesi emr buyurulmuş olduğundan Ebû Ubeyde Fahl'i muhâsara için bir kuvve-i askeriyye ikâme eyledikten sonra Hâlid ile birlikte azîmet ve şehri Dımaşk'ı muhâsara eylediler.

[9] Hazreti Ebû Ubeyde Dımaşk'ın bir tarafında ve Hâlid bin el-Velîd hazretleri diğerk tarafında muhâsarayı teşdîd idüb emri muhâsara yetmiş güne resîde⁷¹ oldu. Bir velâdet mâddesinden dolayı derûn-ı şehirde bir ziyâfet-i umûmiye tertîb olunacağını ve muhâfızın kapularına nöbetçi ikâmesiyle ale'l-umûm o ziyâfetde bulunacaklarını Hazreti Hâlid câsûs vasıtasıyla istihbâr eylediğinden ba'de'l-mağrib ortalığı karanlık basdıkdâ ma'ıyyetindeki askere "Sûr üzerinden tekbîr sadâsını aldığınız gibi kapu tarafına doğru yürüyünüz" emrini virdikden sonra tehyie⁷² itmiş olduğu ipden nerdübân⁷³ ve kemendleri istishâb ve sûrun bir münâsib cihetinden üzerine su'ûd eyledi. Kemendleri şerefelerin ikisine bağlayub aşağı sarkıtdığından Ka'kâ bin Amr ve Ma'zûr bin Adî ile bir takım askerin kimisi nerdübân ve kimisi kemendlerle sûrun üzerine çıkdılar. Hazreti Hâlid sûrun üzerindeki mücâhidîn ile birlikte bir ağızdan (Allahu Ekber Allahu Ekber) sadâlarını izhâr itmeleriyle beraber sûrun üstündeki guzât içerüden ve dışarıdaki mücâhidîn hâricden dervâze-i⁷⁴ şehre doğru yürüyüb Hazreti Hâlid ile rûfekâsı kapunun iç tarafındaki nöbetçileri bi'l-i'dâm kapuyı feth ile tekbîr sadâsı üzerine dış tarafda müctemi' İslâm askerini şehre idhâl eylediler.

[10] Şehre giren guzâtın kükremiş arslanlar gibi işâ'a⁷⁵ eyledikleri velveleler vak'adan bî-haber olan ahâlinin zührelerini çak idüb bir taraftan rast gelan Rumlar'ın süyûf-ı mücâhidîne ta'me olması ve diğerk taraftan ahâlinin gir ü feryâdı o geceyi leyle-

⁷¹ Erişmek, yetişmek, ulaşmak vb. anlamlara gelen Farsça bir kelimedir.

⁷² Tehyie (Hazırlama, hazırlanma) yazılması gerekirken hemze harfi eksik yazılarak tehyiye (Selam, selam verme, dua etme) şeklinde yazılmıştır.

⁷³ Farsça bir kelime olup merdiven manasına gelmektedir.

⁷⁴ Kale ve şehirlerin, külliyelerin büyük giriş kapısı anlamına gelen Farsça bir kelimedir.

⁷⁵ (Bir haberi) Yayıp herkese duyurma, şâyi etmek.

i mahşerden bir numûneye döndürdü. Rumlar ne belaya uğradıklarını bilemeyüb derhâl çâre tedârikine bakmazlar ise içlerinde tarîk-i selâmeti bulacak kimse kalmayacağını teyakkun⁷⁶ eylediklerinden vakit geçirmeksizin şehrin diğer tarafındaki kapuyı açıp o cihette bulunan Ebû Ubeyde hazretlerini sulhen asâkir-i İslâm ile beraber şehre idhâl itdiler.

Hâlid Bin el-Velîd hazretlerinin şu muâ‘melâtına Ebû Ubeyde hazretlerinin vukûfu yoğidi. Kendüsi bir taraftan askerle bi-tarîki’l-musâleha beldenin ortasına doğru yürümekte ve Hâlid o bir taraftan muhârebe ile Rumlar’ı çiğneye çiğneye ilerlemekte idi. Birisi musâlih⁷⁷ ve diğeri muhârib⁷⁸ olan iki fırka-i mücâhidîn yekdiğerinden bî-haber oldukları halde vasat-ı şehirde karşı karşıya geldiler. Ebû Ubeyde ve Hâlid bin el-Velîd hazretleri dahi birbiriyile mülâkât eylediklerinden Hazreti Hâlid refakatındaki askerlere de harbi terk emrini i‘tâ ve ikisi birlikde şehri zabt ile emr-i müsâlaha ve muhâfazayı ikmâl eylediler.

[11] Keyfiyet merkez-i hilâfete arz olundukda havâli-yi Şamiyece mutasavver⁷⁹ olan fütûhâtın en büyüğü bir taraf olmakdan nâşi⁸⁰ feth-i Dımaşk maksadıyla mukaddimen havâli-i Irakıyeden celb olunmuş olan askerin Hâşim bin Utbe’ye terfikan havâli-i Irakıyye futûhâtına me’mûr Sa’d bin Ebî Vakkâs maîyete irsâl-i emr buyuruldu.

Dımaşk fethinden sonra Ebû Ubeyde hazretleri Yezîd bin Ebî Süfyân’ı orada istihlâf ile kendüsi Fahl’e azîmet eyledi. Hin-i azîmetinde Hâlid bin el-Velîd’i mukaddime olmak üzere gönderüb Şurahbîl bin Hasene’yi Hazreti Hâlid’in maîyetine virmiş ve atlular üzerine Dırâr bin el-Ezver, piyâdeler üzerine İyâz bin Ganem me’mûr olmuşdu. Fahl ahâlîsi orayı terk ile Beysân’a⁸¹ çekilmiş oldukları görüldükde Şurahbîl askerle Beysân’a doğru gitdi ise de kendi ma’îyetindeki ordu ile Rûmlar aralarında sular ve bataklıklar olmağla şu ârza telâkki tarefeyne hâil ve mâni‘ olduğundan mürûr

⁷⁶ Şüpheyne yer bırakmayacak şekilde bilme, yakîn hâsil etme anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.

⁷⁷ Barışan, barış yapan, barış antlaşması imzâlayan (kimse).

⁷⁸ Savaşa katılan, savaşan, harbeden (kimse).

⁷⁹ Zihinde hazırlanan, canlandırılan, tasarlanan, tasavvur edilen manalarına gelen Arapça bir sözcük.

⁸⁰ İleri gelen, neşet eden.

⁸¹ Arapça: Beysan, Kitabı Mukaddes'te Beyt-Şan, İsrail'in kuzeydoğusunda bulunan bir kent. Aşağı Bet Şean Vadisindeki başlıca yerleşmedir. Deniz düzeyinin yaklaşık 120 metre altında yer alır.

idemeyüb tarîk-i suhûlet aramak üzere olduğu yerde ikâmet ve keyfiyeti makâm-ı hilâfet'e arz eyledi. Asâkir-i müslimînin orada kalmaları Rûmlar'ı mağrûr eylediğinden general Sakalar⁸² bir kuvve-i cismiye ile bağıteten asâkir-i İslâm [12] üzerine hücum gösterüb ahşamdan⁸³ sabaha ve sabahdan ahşama kadar miyâne-i tarafında kıtâl-ı şedîd cereyân itdi. İkinci gice ortalığı zulmet büridükde her taraf buldukları mahalde mütevakkıf Rûmlar müsâdif oldukları müşkilâtdan mütehayyir iken mücâhidîn-i kirâm düşmanlar üzerlerine hücum-ı şedîd gösterdiler. Ve asâkir-i a'dâ mukâvemet idemeyerek şaşkın bir hâl ile dağılıb Fahl'e kadar firâr itmekle cünûd-ı müslimîn bi't-takîb yakaladıklarını katl ile Fahl'i dahi istilâ ve emvâl ve eşyâlarını iğtinâm eylediler. Şu muhârebede Rûmların maktûlleri seksen bine bâliğ olmuş ve ashâb-ı kirâmdan Sâib bin Hâris es-Sehmî radiyallahu anh muhârebe-i mezkûrede şehîd olanlardan ma'dûd bulunmuşdur.

Bundan sonra Hazreti Ebû Ubeyde ve Hâlid refâkatlerindeki askerle Humus üzerine girdiler.

Serasker-i müslimîn Ebû Ubeyde hazretlerinin Şam'a âmil ta'yîn buyurmuş olduğu Yezîd bin Ebû Süfyân birâderi Muâviye refâkatinde olduğu halde Ebû Ubeyde'nin Fahl'e azîmetini müteâkib askerle giderek sevâhil-i Şamiyede vâki' Saydâ⁸⁴, Gazne, Ceyl, Beyrût şehirlerini feth ve teshîr itmiş ve Ebû Ubeyde Fahl'i zabt itdikden sonra askerle Humus'a teveccüh eylediği [13] esnâda Şurabhîl bin Hasene'yi Beysân'ın fethine me'mûr itmekle müşârûnileyh biraz askerle girdikde ahâli kıtâle tasaddî eylediklerinden haylîce telefât virdikden sonra sulha arâ-i rûy rızâ ve Beysân'ı da ehli İslâm'a teslîm ve i'tâ eylediler.

⁸² 636 yılında ölen Theodore Trithyrius Bizans devletinde saymanlık ve ordu komutanlığı gibi vazifelerde bulunmuştur. Sacellarius isminin Türkçeye geçmiş şeklidir.

⁸³ Günümüz Türkçesinde akşam şeklinde kullanılan kelimenin eski Türkçede bu kullanımı mevcuttur.

⁸⁴ Beyrut'un yaklaşık 45 km. güneyinde yer alır. Lübnan'ı oluşturan idarî birimlerden (muhafaza) Cenûb idarî bölümünün merkezidir. Fenikeliler tarafından Sidon adıyla kurulmuş olup Antik dönemde sahildeki stratejik konumu ve limanı sebebiyle önemli bir ticaret yeriydi. İlk dönem İslâm coğrafyacıları Sayda'yı Dımaşk'ın limanı diye zikreder.

Serasker müşârünileyh radiyallahu anh hazretleri yine o aralık Ebû'l-A'ver Taberiye⁸⁵'nin fethine me'mûr ta'yîn buyurduğundan cünud-ı müsliminin câ-be-câ⁸⁶ kazandıkları galebe dehşet endaz bilâd-ı Şam olmağla Taberiye ahâlisi artık muhalefete muktedir olamayub medinelerini sulhan Ebû'l-A'vere teslîm itmişlerdir.

Ba'zı müverrihin Fahl'in fethini (13) zi'l-kadesinde Dımaşk'ın fethini (14) Receb'inde ve Yermük vak'asını (15) senesinde yazmış ise de vak'ayı Yermük'de tebeddül-i hilâfet haberinin vurûdî ekseriyet-i akvâl ile sâbit olduğuna ve müverrihinin çoğu bâlâda yazdığımız tertîb üzere te'sîs rivâyet eylediklerine nazaran bizim gösterdiğimiz tertîb rivâyât-ı sâireye müreccehdur.

2.1.1.5. Ahvâl-ı Irak

Kısm-ı sâbıkda beyân olunduğu üzere Hâlid bin el-Velîd Irak havâlisinde iken Hazreti Ebî Bekr es-Sıddîk radiy [14] allahuanh efendimiz taraflarından Şam seraskerliğine me'mûr idilerek sür'at-ı azîmetine dâir emr i'tâ olunduktan ve Hâlid askerinin bir nısfını istihlâf eylediği Müsenna bin Harise refakatinde terk ile diğer nısfını beraber alub o havâliden çıkdıktan sonra Fûrs hükümeti Hürmüz nâm kumandan ma'iyetiyle Hîre üzerine bir kuvve-i askeriyye gönderdi. Tarafeyn Udvetüd-Dirâ' nâm mahalde telâkki ile pek şiddetli mukâtele eylediler. Guzât-ı İslâm'ın râkib oldukları atlar fil ile me'lûf olmadıklarından Fars askeri içindeki bir fil atları ürkütmekte ve binâenaleyh süvarilerin ta'biyesi icrâ olunamamakda idi. Müsenna bi'z-zât ilerleyüb fili kılıç ile öldürdü. Cünûd-ı müslimin kemâl-ı ikdâm ve besâletle düşman ordusunun tenkîline gayret itdiler. Düşman askeri mukâvemetden aciz kalmakla tarîk-i firâra atf-ı vucûh isti'câl ve şüc'ân-ı İslâm a'dâyı kahr ve şiddetle pâymâl eyledi. Sevâd-ı Irak'ın⁸⁷ Fûrs devletine âid olan bir kısmı ehl-i İslâm'ın iyâd-ı istîlâlarında kaldı.

Guzât-ı kirâmın dâire-i teshîr ve istîlâyı tevsî'den hâlî olmayacaklarını Fûrs devleti anlamakla muhâfaza-yı bilâd ve memâlik çaresini arayub bilâd-ı Fûrs'den

⁸⁵ Filistin'in kuzeydoğusunda Taberiye gölünün batı kıyısında deniz seviyesinin yaklaşık 200 m. altında kurulmuştur. Kudüs'e 161, Dımaşk'a 137 km. uzaklıktadır. Milâttan önce 20 yılı civarında Filistin bölgesinin Romalı hâkimi Herod Antipas tarafından tesis edilen şehre Roma İmparatoru Tiberios Konstantinos'a izâfeten Tiberias adı verilmiş ve bu ad Arapça'ya Taberiye şeklinde geçmiştir. Taberiye, Dımaşk-Kahire kervan yolu üzerinde bulunduğundan Roma döneminde stratejik bir konumdaydı.

⁸⁶ Yer yer anlamına gelen Frasca bir tamlama.

⁸⁷ İslâm tarihinde Aşağı Irak bölgesine verilen ad.

asâkir-i müslimini ihrâç itmeği iltizâm ve kuvve-i cismiye cem‘ ve teksîrine ihtimâm eylediği [15] Müsenna bin Harise hazretlerinin mesmu‘u oldukda keyfiyeti bizzat cânib-i celîl-i hilâfete arz itmek üzere Bişr bin Hasâsa’yı yerine tevkîl ve Medine-i Münevvere’ye azîmet eyledi. Medine’ye vusûlu halîfe-i güzîn Sıddık-ı Ekber efendimizin ahir-i ömürlerine müsâdif idi. Halîfe-i müşarünileyh hazretleri Müsenna’ya muâvenet-i tammenin vucûb-ı icrâsını Ömer bin Hattâb hazretlerine vasiyet buyurduktan sonra gülşensaray-ı⁸⁸ bekâya azîmet buyurdular.

Hazreti Ömer teşrîfsaz makâm-ı hilâfet oldukda Müsenna ile havâli-i Irakîye’ye gitmek üzere rast geleni teşvîk ve emr-i cihâda terğîb ideyor idi. Esnâ-yı teşvîkde (Ey ma‘şeri müslimin Hicaz elinizde bir mer‘adan ibârettir. Ehl-i Hicaz o mer‘a üzerinde bundan başka sûretle kesb-i kuvvet idemez. Hani muhâcirîn. Ey muhâcirîn Cenâb-ı Hakk’ın kitab-ı kerîminde tevarüs⁸⁹ edeceğiniz size va‘d eylediği yerlere doğru yürüyünüz. (لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ)⁹⁰ Medlûl-u âlîsi üzere Hak Teâla hazretleri dîn-i mübîn-i izhâr ve dîne yardım ideni agrâz idicidir. Allah’ın sâlih kulları nerededir. Söylediklerinde meşhûr muhtarın babası Ebû Ubeyde es-Sekafi radyallahuanh meydana çıkub (işte [16] birisi benim) dimesini müte‘âkib Sa‘d bin Ubeyd el-Ensârî ve ba‘dehu Süleym bin Kays radyallahu anhümâ Irak seferine rağbet gösterdiler. Halîfe-i ekrem hazretleri rağbetde sebkâtı cihetiyle Ebû Ubeyd es-Sekafi’yi Irak imâret-i askeriyesine ta‘yîn buyurdu.

Halîfe-i zîşân emir-i müşarünileyhi vesâyâyâ başlayub “Ya Ebû Ubeyd seninle beraber bulunan ashâb-ı kirâmın sözlerini dinle) onlardan ideceğin istifâdeden dolayı teşekkür et. İşde sür‘at itme teennî ihtiyâr eyle. Zîrâ me‘mûr olduğun maslahat muhârebe işidir. Harb teennî ve teehür ihtiyârıyla yoluna girer. Ben Süleytî’yi Irak imâret-i askeriyesine ta‘yîn ider idim. Lâkin sür‘ate mâil olduğumu bildiğim için ta‘yîn itmedim. Harbde sür‘at ise zâyî‘âtı intâc ider” buyurdular.

⁸⁸ Gül bahçesi içindeki saray anlamına gelen Farsça bir tamlama.

⁸⁹ Vav harfinden sonra elif harfi yazılmamış.

⁹⁰ Bütün dinlerden üstün kılmak üzere. Fetih süresi 28. Ayet(Türkiye Diyanet Vakfı)

Hazreti Ömer'in merkez-i hilâfetden ibtidâ-i harb için imâretle gönderdiği zât Ebû Ubeyd'dir. Ondan sonra vasiyet-i nebeviyye üzere ehl-i Negrânî diyarlarından çıkarub başka arazide iskân için Ya'la bin Ümeyye'yi Yemen'e gönderdi.

Ebû Ubeyd, Müsenna ve Süleyt ve Sa'd ile birlikde Medine'den Irak'a doğru yola çıktılar. Şu sırada devlet-i İrânîyye'nin [17] merkezi olan Medâyin şehrinde bir ihtilâf kapısı açılmıştı. Müsenna arkadaşlarından ayrılıb onlardan mukaddem Hîre'ye vusûl buldu. Ebû Ubeyd ile refîkleri de müte'âkiben vâsıl oldular. Halîfe hazretleri Irak'a gidecek gâzîleri cem' ve sevke devam üzere idi.

İran seraskeri Rüstem, Sevâd-ı Irakda bulunan köylülere mektûblar tahrîr ile hepsini ehl-i İslâm aleyhine kıyâm itdirmeğe ve her karyeye bir me'mûr irsâliyle hareketlerini tesrî'a çalışıyor idi. İran ümerâ-yı askeriyyesinden Câbân Fırat nahiyesinden Badıkla⁹¹ nâm mahalde ve Kisra'nın halazadesi Narsi, Kesker⁹²'de idi. Câbân, Müsenna ile müsâdeme için biraz asker gönderdi. Asker Fırat'ın aşağı tarafında toplandığını Müsenna işitmesiyle beraber İran askerinin⁹³ arkalarını almak için Hîre'den hareket eyledi. Ebû Ubeyd dahi kendüsiyle birleşüb Câbân bir büyük ordu ile Nemârak'a nüzûl itdi.

Ebû Ubeyd ma'iyetindeki askerle ilerleyüb Nemârak'da düşmana çatmasını müte'âkib oklar havada cerâd-ı münteşir gibi uçmağa ve iki taraftan kılıçlar parlamağa başladı. Guzât-ı kirâmın gösterdikleri satvet ve besâlet İranileri düçâr-ı hayret ve [18] dehşet itmekte ve Fûrs askeri mevki'-i harbde ilerü atılmak istedikçe dest-i havf ve telaş herbirisini yakasından tutub girü çekmekte idi. Câbân'ın kumandasındaki ordu başdan başa bozulub kendisi de esîr idildikten sonra bırakıldı ve münhezimlerle beraber Kesker'de bulunan Narsi'nin yanına azîmet itdi.

Bu inhizâm İranileri tedâbîr-i şedîde iltizâmına mecbûr itmişdir. Binaen ala zalik firârîlerini Kesker'de cem' ve kuvvetlerini tezyîde mübâşeretle orduları derûmına birtakım filler dahi yerleşdirdiler. Ebû Ubeyd es-Sekâfi düşmanın teşebbüsâtından haber aldığı anda aleyhlerine kıyâm ve hareket itmiş idi. Narsi bir tarafında Nefteviyye

⁹¹ Badık yazılan kelimenin Dabık olması kuvvetle muhtemeldir. Dâbık (Arapça: دابق Dabiq), Suriye'nin kuzey batısında Halep ili'ne bağlı Azez ilçesinde bir kasaba. Diğer adı Mercidâbık'tır.

⁹² Basra ile Kufe arasında bir nahiyenin eski ismi.

⁹³ İran askeri şeklinde yazılan ifadeyi anlam eksikliğini gidermek için İran askerinin şeklinde yazdık.

ve diğerk tarafında Şireviyye nam kumândanları refâkatlerindeki askerleri ta‘biye iderek emr-i müdâfa‘aya çalışmakda ve Caba’nın haber-i inhizâmı üzerine İran seraskeri Rüstem’in Calinos refâkatiyle sevk eylediği imdâd onlara yetişmek için sür‘at göstermekde idi.

Ebû Ubeyd hazretleri sür‘at-ı fevkalâde ile imdâd vürûd itmezden mukaddem Narsi refâkatindeki orduya yetişdi. Yetişmesiyle beraber ordu-yı müslimîn süyûf-ı besâleti taraf taraf parladub harben Fürsleri târumâr itmekle asâkir-i a‘dâ [19] yedlerindeki emvâl-ı asâkiri İslâmiyenin iyâd-ı iğtinâmlarında kaldı.

Calinos asâkiri münhezimeye imdâd sûretiyle gelmekte olduğunu o aralık Ebû Ubeyd ihbâr eylediğinden onun vusûlundan mukaddem askerle karşı giderek Calinos’un askerini de bi’l-mukâbele bozdu. Ve Calinos şiddetle kaçub nefesini Rüstem’in yanında alabildi.

Ebû Ubeyd hazretleri Hîre‘ye avdet itdikden sonra Rüstem Behmen Câdeviyye nâm kumandanı pek büyük bir ordu ile Ebû Ubeyd üzerine sevk idü ekâsire⁹⁴ yedlerinde bulunan ve Derfiş Kaviyanı denilen bayrak ki kaplan derisinden ma‘mûl ve her tarafı lü‘lü ve cevâhir ile murassa‘ idi. Câdeviyye ordusuna virildi.

Behmen, Câdeviyye Fırat üzerinde vâki‘ Fesnâtıf nâm mahalle ve Ebû Ubeyd asâkir-i İslâmiyye ile beraber nehrin öte yüzüne konub iki taraf dahi cisrlerini temdîd ve harb itmek üzere ferîkaynın hangi birisi nehirden geçmesini yekdiğeri ile muhâbere itdiler. Behmen diğerk tarafı tehyîr eylediğinden Ebû Ubeyd hazretleri askerle nehri ubûr itmekle muhârebeye başlandı.

[20] Mücâhidinin atlarını ürküden bir fil ta‘biye-i ceyşe hayli sekte vireyor idi. Ebû Ubeyd atından inüb râcilen hüçûm ve kılıçla filin hortumunu kat‘ itdi ise de fil can acısıyla Ebû Ubeyd’i altına alub telef eylemesi İslâm ordusunda bir büyük karışıklık hudûsuna ve asâkir-i müslimînin inhizâmına sebep oldu. Münhezimin bir kısmı nehir üzerindeki cisre doğru yürüdüler. Müsennâ cisri kat‘ ve “Ya galebe idinceye kadar harb idecek yâhûd telef olacaksınız” deyü firârları men‘ eyledi. Bir takımı nehr-i Fırat’a atulub garîk oldular. Bakiyesi yine mevki‘-i harbe avdetle

⁹⁴ Eski İran hükümdarları, kistrâlar, şahlar.

muhârebe devam itmiş ve galebe Farslarda kalmış olduğu halde muhârebe nihâyet bulmuşdur.

Şu muharebede ehl-i İslâmdan telef ve nehre garîk olanlar dört bin nefer olub İranluların maktulleri de dört bin neferden ibaret idi. Lakin onların orduları kesret-i efrâdı câmi‘ iken asâkir-i müsliminin telefât-ı mezkûreden sonra mikdârı üç bin nefere tenezzül itmekle Müsennâ asâkir-i bâkiyeyi alub mevki-i muhabereden Hîre’ye doğru çekildi.

Bu muhâberede Süleyt bin Kays ve ashâb-ı Uhuddan Ukbe ve Abdullah ile biraderleri ve Ebû Zeyd el-Ensâri ve Kays bin [21] Seken ve Ebû Ubeyd’in birâderi Hakem bin Mes‘ud es-Sekâfi ve oğlu Cübeyr bin Hakem ve daha çok zevât-ı meşhure hâiz-i şeref-i şehâdet olmuşlardır. Radiyallahuanhum.

Ebû Zeyd et-Tâi bazı maslahatla Hîre’ye gitmişdi. Asker-i İslâm Farslar üzerlerine gittikleri vakit kendisi Nasrâni olduğu halde müslimin ile bi’l-ittihâd azimet ve Farslar ile muhârebede izhâr-ı besâlet itmiştir.

Müsennâ Hîre’ye çekildikten sonra Behmen askerle üzerlerine gitmek efkârında iken Medâyin’de ihtilâl ve İrânilerle Rüstem arasında ihtilâf zuhûr itdiği haberini aldığından Medâyine avdet eyledi. Ümerâ-yı İraniye’den Câbân ve Merdân Şâh Behmenin ne içün kendini bilmeksizin onlarda Medâyin’e müteveccihen yola çıktıklarını Müsennâ hazretleri işitdikde biraz atlu ile ta‘kîb ve ikisini de esir itdi.

Leys karyesi ahâlisi cizye-güzâr⁹⁵ olmak üzere Müsennâ’ya itâatle Câbân ve Merdân Şâh’ın ittibâmı derdest ve müşarünileyhe teslim eylediler.

Zıkr olunan inhizâmın haberi merkez-i hilâfete bâliğ oldukda Hazreti Ömer radiyallahuanhu Müsennâ’ya muâvenet içün halkı teşvîke pek çok ikdâm itdi. Mücâhidinin tecemmuı [22] esnâsında Büceyle kabilesini cem‘a himmet itmiş olan Cerîr bin Abdullah el-Büceyli’yi kabile-i mezkûreye emir ta’yîn buyurub ruesâ ve umerâ-yı saireye emirler gönderdi. Bir taraftan dahi Müsennâ Irak havâlisindeki kabâile rusul irsâliyle halkı emr-i cihâda davet ideyor idi.

⁹⁵ Bir müslüman devletin tâbiyyetinde olup askerlik hizmetine karşılık cizye ödeyen erkek.

Havâli-i mezkûrede bir büyük ordu toplandı. Nasârâdan Ben-i Nemr kabilesi de Enes Bin Hilâl'in riyaseti altında orduy-ı mezkûra iltihâk itmişdir.

Keyfiyet İran seraskeri Rüstem ve Fîruzân'a bâliğ oldukda Mihrân Hemedâniyi askerle Hîre'ye doğru yola çıkardılar ol vakit Müsennâ Kâdisiye ile Hiffân arasında idi. Mihrân'ın askerle gelmekte olduğunu işitdikde Kûfe'yi vela iden Fırat kenarında vâki' Uzeyb nâm mevkî'i tutmalarını Cerîr ile ruesâdan İsmet bin Abdullah el-Dabiyye emr itdi. Me'mûrin müşarunileyhima askerle Uzeyb'e azîmet itdikden sonra Müsennâ dahi oraya vurûd eyledi. Ve Mihrân mevcûd maiyeti olan cunûd-ı kesire ile İslâm ordusunun karşusunda bulunan Fırat kenarına kondu. Müsennâ'nın ta'biye-i ceşşe himmet eylediği sırada Mihrân askerle Fırat'ı geçerek iki ordu karşı karşıya durdular. Umerâ-yı İraniyye'den Merdân Şâh Müsennâ'ya mukâbil duruyordu.

[23] Bidâyet-i muhârebede atlular yekdiğeri üzerine hamle eylediler. Bunu müteâkib Müsennâ İran ordusunun kalbinde bulunan Mihrân üzerine şiddetli bir hücum gösterdikde Mihrân'ı başındaki Fars askeriyle beraber merkezlerinden oynatdı şu hücumda Müsennâ'nın birâderi Mes'ud şehîd olmuşdur. Rahmetüllahialeyh.

Müsennâ mücâhidîn-i güzîn ile düşman ordusunun kalbgâhına hamle itmesiyle beraber cenâheyn dahi karşularındaki düşman kollarına hücum itmişler idi. Miyâne tarafında muhârebe ol kadar iştidâd eylediki ifrâd-ı kalîle-i İslâmi cem'iyet-i azîme 'ada içinde gören cevheva'ya ser çekmiş olan ateş içinde abı- zülâlın cereyân ve ol ateşi itfâ itmekde olduğunu hayâl eyler idi.

Cünûd-ı a'dâ her ne kadar asâkir-i müslimîne nisbetle kesret-i azîmeyi havî ise de dîn fedâilerinin her birisi müsâdif olduğu düşmanı yutacak derecede erâi-yi satvet ve besâlet ve hangi bir düşman takımına çarpsa güya bir cebhâneye bir ateş isâbet ideyor idi. Düşman ordusuna arız olan havf ve ızdırâb ellerinde silah tutacak ikdârı imhâ ve orduy-ı mezkûr fenâ sûretle bozulub her neferi bir tarafa kaçmağa i'tinâ eyledi.

[24] Müsennâ bir fırka ile derhal cisri zabt iderek ubûr için gelenleri hâk-ı helâke ilkâ idi viridi. Firârilere çoğu nehre döküldüler.

Gerek harben ve gerek garikan telef olan Fars askeri yüz bin neferi geçti. Şu muhârebede bir takım gâzîlerin her birisi onar düşman öldürdüğü tahakkuk itmiştir.

İran ordusu bozulub dağıldıktan sonra mücâhidîn geceye kadar arkalarını bırakmayub ta'kîb itdiler. Müsennâ tarafından ta'kîb için sevk olunan müfreze ele getürdüğünü öldüre öldüre Sabat nâm mevki'e kadar açılmış ve oraları yağma eylemiştir.

Bundan sonra Müsennâ, Bısr bin Hasâsâ'yı yerine bi't-tevkîl kendisi bir kuvve-i askeriyye ile Lîs ve Anbâr taraflarına giderek Hanâfis ve Bağdâd panâyırlarında İran tüccârının Rakkan tarflarına sevk eylediği medârîbi acele ile Beni Tağlibe giden Uteybe Bin Nehhâs oralardaki İran tabiiyetinde musır olanların emvâl ve eşyâlarını iğtinâm itdiler. Müsennâ bunu müteâkib Tikrît⁹⁶ tarafında tecemmu' iden kabâili urub dağıtdı. Ve o havâliye taraf taraf dehşetendâz besâlet ve galebe olarak Sıffîn'e azîmet eyledi.

[25] Şu galebât-ı mehâbet efzâ havâli-yi Irakiyye'yi lerze nâk-ı dehşet itmekle Tikrîtden aşağı cezîre-i mabeyn en-nehreyn, arazisi ehl-i İslâm'ın iyâd-ı istilâlarına geçti.

2.2. VEKÂYİ' (Sene 14)

2.2.1. Kâdisiye Vak'ası - Utbe Bin Gazvân'ın Basra Valiliği ve Eyle'nin Fethi

2.2.1.1. Kâdisiye Vak'ası

Ehl-i İslâm'ın Irak havâlîsindeki galebeleri İranlılara te'sîr itdiğinden Cisir vak'asında Farslar galib olmuş iken kendü beynlerinde hudûs iden ihtilâf mağlubiyet-i ahîreyi intâc eylediğini Darmiyân ile beraber ya bi'l-ittfâk ehl-i İslâmdan intikâm almaları yahûd ikiside izmihlâllerine muntazır olmaları ahâli tarafından Rüstem ile Firuzan'a bildirildi.

⁹⁶ Bağdat'ın 140 km kuzeybatısında, Dicle nehri kıyısında kurulmuş bir kasabadır.

Bunlar ittifâk ile telâfi-i mâ fâte kıyâm itmekle Fars Pâdişâhı Yezdicerd'in emriyle pek cesîm ordular tertîb ve Hire ile Anbâr taraflarına sevk eylediler. Müsennâ, İranluların hareketlerini ve asâkir-i mevcûde ile müdafâ'a mümkün olamayacağını hilâfet-i [26] celile cânib eşrefine arz itmiş ve henüz merkez-i hilafetden cevâb gelmezden mukaddem Irak havâlisindeki kabâil-i Arab'dan ba'zılarının irtidâdı dahi o gaileye munzam olmuştu. Müsennâ, asker-i İslâm-ı Zikâr nâm mevzi'e toplayub bunu da hilâfete arz eyledi.

Emîrü'l-mü'mînin Ömer bin el-Hattâb hazretleri tedâbir-i lâzimeyi derhâl ele alub askerle bizzât Irak havâlisine gitmeği kararlaştırdı. Acemler arasındaki müslîminin huruç-ı vusûlî mahallere teferrük itmelerini Irak ve Necd ve Cezire taraflarında bulunan Rabi'a ve Mudar kabâilinin dâire-i İslâma da'vetlerini Irak'da bulunan müslîminin Hille ve Servaden Basraya mütenâzir bulunan Asi nâm cebele kadar yayılıb içlerinde harb ve darbe mütekadir ne mikdâr süvâri ve piyâde var ise kâmilen silah altına çağrılmasını Müsennâyâ cevâben ve ummâl-ı Arab'ın cümlesine re'sen emr ve iş'âr buyurdular.

Evâmir-i mezkûre üzerine darü'l-hilâfede mücâhidinin tecemmü'a başlamalarını müteâkib halife-i zîşân hazreti Ali el-Murtaza'yı istihlâf ile maasker ittihâz olunan sırada azîmet eyledi. Talha'yı mukaddimeye ve Abdürrahman bin 'Avf ile Zübeyr bin 'Avvamı cenaheyna bi't-tayîn Irak seferine [27] gideceğini i'lân eyledikde ahâli umûmen istihsân itdiler.

Ashâb-ı kirâm hal'ifenin darü'l-hilafeden ayrılmasını tecvîz idemeyerek bunu arz itmek için hazreti Osman'a mürâcaat eylediklerinden müşârün ileyh hazretleri keyfiyeti arz itdikde Ali el-Murteza ve Talha ve Zübeyr ve Abdürrahman hazerâtını huzur-ı âlîlerine celb ile işi mevki'-i meşverete vad' eyledi. Kendülerinin bizzât azîmeti münâsib olmadığını ve merkezden adem-i tebâüdle başka bir muktedir zâtın Irak imâret-i askeriyyesine ta'yînini tensîb itdiler. Halife reylerini kabul ve Sad bin Ebî Vakkâs hazretlerini Irak ordusuna emîr ta'yîn buyurdu.

Sa'd bin Ebî Vakkâs ol vakit Hevâzin sadakâtine me'mûr olduğundan Medine'de hazır değil idi. Halife ihzâr ile me'mûriyetini icrâ buyurduktan sonra:

“Ey Sa‘d Resûl-i ekreme karâbet ve sahâbetin seni Cenâb-ı hakdan mağrûr itmesun. Hak Teala hazretleri seyyie-yi seyyie ile mahv itmez. Ancak seyyie-yi hasene ile mahv ider. Hiçbir kimsenin dergâh-ı Hakka itââtinden başka bir sûretle nisbeti yokdur. Din-i ilahîde halkın hepsi müsâvât üzere dirler. Allah cümleinin Rabbi ve nas hep İlahın kullarıdır. Nas hüsn-i âkıbetle [28] tefâdül ve indi ilahide ki tââtlerine idrâk iderler. Hazreti peygamberden gördüğün emre nazır ve ol emri iltizâm ile herhalde sabra mülâzemet ihtiyâr itmelisin.” Vesâyâsını i‘tâ buyurdular.

Mu‘askerde tecemmü‘ itmiş olan dört bin nefer guzât-ı kirâmı Sa‘d’ın refâkatine bi’l-i‘tâ hepsini yola çıkardı. Ve müteâkiben iki bin Yemen ve bir ol kadar dahi Necd askerini sevk eyledi ki Sa‘d’a terfîk eyledikleri asâkir sekiz bin neferden ve Irak’da Müsennâ maiyetinde toplanan mücâhidîn dahi kezalik olmkdardan ‘ibaret idi. Evâmîr-i mezbûreden pek çok asker tecemmü‘ eyledi.

Halîfenin gönderdiği asker içinde hayli müşâhîr var idi. Hamza bin Nu‘mân Barak, Amr bin Ma‘dikeribe ve Ebû Sebre bin Ebî Rahm Müzecceh, Yez’id bin el-Hars Azre ve Cenbe ve Misliye, Beşer bin Abdullah el-Hilâli Kays Aylan, Husayn bin Nemr ve Muâviye bin Hadîc sükûn ve Kinde kabâilinden müctemi‘ asker üzerlerinde emîr idiler. Hazreti Ali’nin kâtîli ibn-i Mülcem dahi bu asker içinde idi.

Müsennâ bin Harise sonraki muhârebelerin birisinde bir cerîha almışdı. Sa‘d bin Ebî Vakkâs hazretleri Bezerûd nâm mahalle [29] vâsıl oldukda Müsennâ’nın cerîhe-i mezkûreden müteessiren vefât eylediği haberini almakla gerek kendüleri, gerek refâkatindeki müslimin mahzûn ve müteesif oldılar. Rahmetüllahi aleyh.

Müsennâ’nın uhdesinden münhal me’mûriyet birâderi Mühenna’ya tevcîh olundu. Merhûm müşarünileyh hîn-i vefâtında Fırat’ın berû tarafında muhârebe olunmasını Mühenna’ya tavsiye itmişdi. Keyfiyet Sa‘d canibinden hilâfet-i uzmâya arz olundukda ol vechile hareket olunmasına emr virildi.

Sa‘d bin Ebî Vakkâs hazretleri Seyrâf nâm mahalle vardıkda Eş‘as bin Kays bin yedüz neferle gelüb mülâkât eyledi. Asâkir-i mevcûde otuz bin neferden ziyadeye bâliğ olub şu ordu içinde doksan dokuz nefer ashâb-ı Bedir, on neferden ziyâde

Bey‘atü’r-Rıdvânda ve üç yüz neferden ziyâde feth-i Mekke’de hazır bulunmuş ashâb ve yediyüz kadar ebnâ-yı ashâb mevcûd idi.

Seyrâfda askerın ta‘biyesiyle tanzimîne teşebbüs olunub her fırka üzerine kıdemli bir emîr, her on nefere bir arîf (onbaşı) ta‘yîn buyruldu. Livâlar ümera yedlerine i‘tâ idildi. Ordu-yı İslâmın Tal‘aya ve Cenâheyn ve sâkası ve ihtiyâtı tertîb ve taksîm ile ashâb-ı kirâmdan ve Benî Temîm kabilesinden [30] Zührete bin Abdullah Mukaddimetü’l-ceyş olmak üzere ol bievvel azibe gönderildi. Sağ cenaha Abdullah bin el-Mü‘temir, sol cenaha Şurahbil bin es-Samt ve Halife bin Hâlid bin Arafat’a Tulayalara Asım bin Amr et-Temîmi ve Sevâd bin Mâlik, Cerd’e atlular üzerlerine Selmân bin Rabiâtü’l-Bahili me’mûr oldılar.

Bundan sonra serasker müşârünileyh ordu-yı İslâmı alub Mühenna’nın delâletiyle Seyrâf’dan hareket ve Uzeyb nâm mevki‘a ve ba‘de Kâdisiye’de Atîk ile Handek arasında vâki‘ köprünün hizâsına nüzûl eylediler.

Zühre radiyallahuanh refâkatindeki askerle etrâf ve eknâfa akın salmağa başladı. Ve Bekir bin Abdullah el-Leysî maiyetiyle bir seriyye Hîre taraflarına gönderildi. Hîre ise muahharen yine İranlıların yed-i istilâlarına geçmiş ve orada bir Merzabân ikâme olunmuşdı. Bekîr’in vürûdı Merzabânın kızkarındaşını nâmzediyle zifâf için götürdükleri bir zamana tesâdüf iderek bunun için bir şa‘şa‘lı düğün yapılmakta ve arûse otuz kadar nisvân ve yüz kadar tevâbi‘ ile götürülmekte idi. Bekîr bunların hepsini cihâz ve emvâl-i mevcûde ile çevirüb Sa‘d’ın yanına götürmekle emvâl-i mezkûre beyne’l-müslimin iğtinâm olundu.

[31] Sa‘d hazretleri Kâdisiye’de tertîb itdiği müfrezelere Kesker ve Anbâr aralarına seriyyeler irsâliyle taraf taraf akınlar cereyân ideyor idi.

Asâkir-i müsliminin harekât-ı hazırası Hîre ve Fırat arasını berbâd itmekte ve tecâvüzât nefs binefs tevessü‘ eylemekte olduğu Fars pâdişâhı Yezdicerde bâliğ oldukda müşârünileyh, ehl-i İslâmın men-‘i tecâvüzlerine ikdâm itmesi için Rüstem’e emr virdi ise de Rüstem merkez hükümetden ayrılmak istemediğinden kendüsünün Medâyin’de kalmasını ve Calinos’un serdarlıkla azîmetini arz itmiş olduğu halde

Yezdicerd “Elbette gideceksin” deyü ısrar ve bir cesîm ordu ile Rüstem’i yola çıkarmakla serdâr-ı merkûm giderek Sâbât nâm mevki’i mu‘asker ittihâz itdi.

Sa‘d, keyfiyeti halîfeye arz itdikde halîfe Sa‘d’a “Düşmanın hâli seni korkutmasun. Cenâb-ı hakdan istiâne ve tevekkülde sebât itmelin” deyü cevâb tahrîr ile beraber ricâl-i müslimden birkaç zâtın Yezdicerd’i evvel emirde dine da‘vet etmek üzere Medâyin’e irsâlini emr itdi.

Sa‘d Nu‘mân bin Mükriin Kays bin Zûrare Fırat bin [32] Hisan Asım bin Ömer, Ömer bin Ma‘dikeribe, Müğire bin Şu‘be, Mühenna bin Harise hazerâtını bi’l-intihâb bir kere veche vecih-i şer‘i üzere Yezdicerd’i din-i mübîne da‘vet etmek için sefâretle Medâyin’e gönderdi. Müşarünileyhim Rüstem’in yanına uğramaksızın doğrıca Medâyin’e girdiler.

Vürûdlarını Yezdicerd’e haber virdiklerinde Yezdicerd, Rüstem’i Sâbât’dan celb ile vüzerâsını cem‘ ve keyfiyeti istişâreye vad‘ itdikden sonra süferây-ı müşarün ileyhimi huzurına isteyüb tercümân vasıtasıyla:

“Azîmetinize sebep ve sizi bilâdımıza gazâyâ harîs iden nedir. Bizim merkezi saltanatca yüz gösteren meşguliyetimiz gibi haller mi size bu cesareti virdi” didikde Nu‘mân bin Mukarrin kendüsi cevâb virmek için arkadaşlarından ruhsat aldıktan sonra Yezdicerd’e hitâben:

“Cenâb-ı Hak bize merhamet buyurub bir peygamber gönderdi ki O peygamberi zîşân bizlere hayır işlemeği ve şerden ihtirâz⁹⁷ itmeği emr ider idi. Nübüvvetini tasdik ve evâmîrine icâbetle dünya ve uhrânın hayrıyla mev‘ûd olduk. Akvâm-ı Arab’dan bazıları icâbet ve bazıları muhâlefet gösterdi. Bulduğumuz din-i mübîn dâiresine dâhil olanlar iki kısım idi. [33] Bir kısmı tav‘an ve diğerk kısmı kerhen o dâireye dâhil oldılar. Tav‘an dühül idenlerin şeref ve iftihârları arttı. Kerhen dîni İslâmı kabul idenler kaşki⁹⁸ daha mukaddem tav‘an müslüman olsa idik diyerek sâbikını İslâm olanlara sonra gıpta eylediler. Resul-i ekremin şer‘i şerifi üzerine ictimâ‘ ile getirdiği ahkâmın fazlını bildik. Sonra bizi veli iden ümmetlerle gazâ ve

⁹⁷ Çekinme, kaçınma, sakınma.

⁹⁸ Dilek cümlelerinin başına getirilir ve “ne olurdu” anlamında temennî ve pişmanlık anlatır.

onları insafa da‘vet itmeğe me‘mûr olduk. İmdi sizi dini İslâma da‘vet ideyoruz. Muhâlefet gösterdiğiniz halde ehven olan cizyeyi kabul itmelisiniz. Cizyeyi de kabul itmez iseniz muhârebe ideceğiz” söyledi.

Yezdicerd “Yeryüzünde sizden daha ziyâde şaki ve adedce az bir ümmet bilemem. Sizin umûrunuza Nevâhî ahâlisi kifâyet ider idi. Maişetiniz onlar vasıtasıyla tesviye idilir idi. Fars aleyhinde kıyâma tama‘ itmez idiniz. Eğer bu muâmeleler ihtiyacınızdan neşet ideyor ise size yiyecek ve giyecek virelim. Üzerinize rıfk ile muâmele ider bir melik ta‘yîn idelimde şu hayâl-ı hâmdan geçiniz” didi.

Kays bin Zürâre Yezdicerd’e hitâben “Şu gördüğün zevât-ı eşrâf Arab’dır. Eşrâf eşrâfdan utanır. Ben seninle mükâmele ideyim de bunlar şâhid olsunlar” didikten sonra [34] “Arablar vaktiyle hâlleri didiğin gibi ve belki daha beter idi. Dünyada hiçbir hâl için bekâ mümkün olamaz. Cenâb-ı Hak merhametiyle gönderdiği Nebi-i âlîşân sayesinde o haller hep ahsen hâle tahavvül itdi. Sizin için şimdi başka söz söylemeye lüzûm yoktur. Ya din, ya cizye, ya kılıç. Ve illa başın çaresini ara” söyledi.

Yezdicerd “Eğer benden mukaddem ki padişahların birisi elçiyi öldürmüş olsa idi bugün ben sizi öldürür idim” söyledikten sonra bir zenbîl toprak getirdüb “en büyüğünüz kim ise bunu yükleyüb emirimize götürünüz.” Didi. Âsım bin Amr “büyükleri benim” diyerek zenbîli alub avdet itdiler.

Sa‘d’ın yanına vardıklarında Âsım “müjde Cenâb-ı Hak arzı İran’ın toprağını bize virdi” söylemiştir.

Âsım, Yezdicerd’in huzurunda zenbîli yüklenirken Yezdicerd “Bunların büyükleri ne kadar ahmak olduğunu görüyor musun” didikde Rüstem “hayır ahmak değildir. Çok akıllıdır. Bununla hüsn-i tefâül ideyor” söyledi.

Sefirleri Kâdisiye’ye avdet itdikden sonra Rüstem dahi [35] Sâbât’a döndü. Ve mücâhidinden her tarafa seriyeler açılmakla akının arkası kesilmedi.

Rüstem kumândası altında tecemmü‘ iden yüz yigirmi bin asker ve otuz üç aded fili tertîbe vad‘ ile kırk bin askerle Calinos’u mukaddimeye ta‘yîn itdi. Sâkâ’ya yigirmi bin nefer ifrâz ile sağ cenâha Hürmüzân’ı, sol cenâha Mihrân bin Behrâm’ı

kumandan nasb iderek fillerin on sekizi kalbde ve kusuru cenaheynde bulunmağı tensîb ve emr eyledi.

Lakin Rüstem ilm-i nücûmda mâhir olduğu cihetle eşkâl-ı felekiyyece Arab'ın talını mes'ûd ve Acemin menhûs gördüğinden bu muâmele İnan devletinin inkirâzına sebep vireceğini istidlâl iderek ayak sürümekde idi. Binaenaleyh Sâbât'dan hareketiyle Kâdisiye'ye vüsûlî arasında altı ay müddet geçdi.

Câlinos dahi nücûma aşinâ olmağla Rüstem, Sâbât köprüsünden geçerken ikisi mülâkî oldukları ovada şu muhârebeyi takbîh ve Rüstem'i muâhaze ile “benim gördüğüm tehlikeyi sen görmüyor musun” didikte Rüstem “Göreyorum. Ne çâreki emre itâât mecbûriyeti beni çeke çeke o tehlikeye götürüyor” söyledi. Ve şâh nezdindeki birâderine yazdığı bir [36] mektubda “niyetim kavm-i Arab'ın tal'ı saadetden nuhûsete dönünceye kadar müdâfaa ile vakit geçürmek idi. Hayfâ ki bundan sonra şâh benim yüzümü görmeyecek. Bu yokuşun nihâyetinde pek tehlikeli bir uçurum görünüyor. Rüstem refâkatindeki ordularla beraber ol uçuruma doğr sevk olunuyor. Üzerimdeki zira bana kefen ve Kâdisiye'nin toprağı kalburuma medfun olacaktır. Sen şâhın hizmetinden ayrılıb da onu yalnız bırakma, zira Sâsâniyân hânedanının ondan başka yâdigârı kalmadı. Benim seraskerliğim zamanında o hânedanın rüyet-i ikbâl ve devletleri menkûs olduğuna ağlaya ağlaya gözümü kapayacağım” gibi hazîn hazîn sözler yazdı.

Rüstem'in sâhe-i hayâlinde her türlü efkâr-ı meşûşa cevelân idüb gözünü yumdukça mehfüf rüyalar göreyor ve kendüsi ümitsizlikle mahzûn ve bir hâl-i teesüfe tabiyatıyla dilhûn olduğu hâlde Sâbât'dan Kâdisiye'ye gideyor idi. O esnâda Acemler bir Arab esîr iderek huzurına getirdiler.

Arabî, istintâka başlayub:

Rüstem – Ne için geldiniz. Buralarda işiniz nedir?

Arabî – Cenâb-ı Hakk'ın bize va'd itdiği yerlerinizi elinizden almak için gelmişiz. İşimiz bundan ibâretdir.

[37] Rüstem – Eğer katl olundunuz ise?

Arabî – Maktûl olanımız cennete ve sağ kalanımız size galebe ile mülkünüze girer.

Rüstem - Demek oluyor ki Allah bizi size teslim itmiştir öyle mi?

Arabî – Sizi bize teslim iden kendi su-i a‘mâlinızdır.

Rüstem – Şu ordunun cesâmetini görüyor musun?

Arabî – Evet görüyorum. Etrafındaki kalabalıkla mağrûr olmamalı ve şunu bilmelisiniz ki siz mahlûk ile uğraşmıyorsunuz. Kazâ ve kaderle uğraşıyorsunuz. Şu mükâlemenin nihâyeti Rüstem’in gazabını mücib olmakla Arabî katl itdirdi. Lakin müteâkiben Farslar yol üzerindeki köylere saldırub kendü itâatlerindeki ahâlinin mâl ve ırzlarına tecâvüz gösterdiklerinden Rüstem “maktûl olan Arab hakikaten doğru sözlü imiş. Diyerek o makûlelerin bazılarını öldürmüştür.

Rüstem, Hîre’ye nâzil oldukda eşrâf-ı ahâliyi bize yardım itmiyorsunuz deyü muâhaza eyledikde “nusretten aciz olduğunuz için bizi levh idiyorsunuz” cevâbını aldı.

Rüstem, Hire’de iken Sa‘d bin Ebî Vakkâs hazretlerinin hârıl hârıl sevk eylediği müfrezeler iğtinâma devam ideyor [38] lar idi. Rüstem müdafââ için müfrezeler çıkardı. Sa‘d bu sırada Amr bin Ma‘dikeribe ile Tuleyha el-Esedi’yi düşman ordusunun hâlini teftîşe gönderdi. Bir fersah mesâfeden ziyâde yol gitdiklerinde düşmân ordusuna tesâdüf eylediler. Amr, ordunun yakın geldiğini haber virmek için girüye döndü. Tulayha orada geceledi. Leylen Acem ordusunda bir iki çadırın iplerini kesip sürmüş olduğu birkaç atı götürürken İranlıların bazı süvârileri ta‘kîb eylediler. Tulayha bunların ikisini i‘dâm ve birisini esîr iderek orduya getirdi. Esîr-i mezbûre din-i İslâmı kabul itmekle müslim tesmiye olundu.

Rüstem, İran ordusuyla Kâdisiye’ye vâsıl olub Afîk nehrinin yanına kondu. İslâm ordusu dahi nehrin öbür tarafında idi. O gece rüyada – bir melek İranlıların silâhlarını toplayub fahri alem Efendimize ve Hazreti Peygamber dahi hazreti Ömer’e teslim itdiğini- görmekle havf ve telaş ile uykudan uyandı. Ahkâm-ı nücûmiyyeden istidlâl eylediği muhâtıra merakına şu rüya dahi münzam olduğundan me’yûsiyet ve

mahzûniyeti kat kat artmağa başladı. İslâm askeri ise düşmanın kesretini gördükde bazı mülâhazaya [39] zâhib oldukları halde diyânet ve gayret-i İslâmiye yine kuvve-i kalbiyelerine halel getirmiyor idi.

Rüstem, Kâdisiye'ye vüsûlunun ikinci günü atına binüb nehr-i Atîk boyuna gezmekte ve ahkâm-ı nücûmiye ile rüyadan istidlâl eylediği vehâmet-i âtiye hayâlhânesini efkâr-ı muhtelifle ile doldurmaktan hâlî olmamakda idi. Bu efkâr ile köprü başında tevekkuf eyledi. İslâm ordusunun mukaddimetü'l-ceyşi Zühre ile mülâkat itmeği arzu itmekle müşarunileyhi yanına istedi. Zühre giderek mülâkat eylediler.

Rüstem sulha râğbet gösterüb Zühre'ye “Siz bizim komşularımızsınız. Bize mürâcaatınız vuku' buldukça hüsn-i muamele görür idiniz. Hukukunuzu her vakit muhâfazaya hazırız. Müsâlaha ihtiyâr idelim. Buna dâir size ihsândan istinkâf itmeyiz” didi.

Zühre “İhsân almak ve dünyaya râğbet itmek için sizinle bozuşmadık. Bizim maksadımız dünya değil, ahiretdir. Mukaddem dahi size bildirmişiz ki Hak Teâla hazretleri bize bir peygamber gönderdi. O peygamber-i sâdık bizi hak dîne davet itdi. Biz de icâbet itdik. Biz nusret-i ilahiye ile mev'ûduz. Dînimizi kabul idenleri himâyeye, itmeyenler ile cihâda me'mûruz. [40] Siz muktedir iseniz bize galebe idiniz” didi.

Rüstem “Dîni hak nedir” söyledi.

Zühre “Cenâb-ı Hakkın ve hidâyetine ve peygamberinin nübüvvetine şehâdet, nâsı mahlukun ibâdetinden çıkarub Allah'a ibâdete da'vetdir. Siz bizim karındâşlarımızsınız. Hepimiz Adem evladıyız, karındâş karındâşının hayrını ister. Biz de size hakkınızda hayırlı olan şeyi teklîf ideyoruz” didi.

Rüstem “biz sizin da'vetinize icâbetle dîninizi kabul itsek ric'at ider misiniz” didi.

Zühre “Eyvallah. Hem derhâl ric'at ider, hem de husûmet niyetiyle toprağınza ayak bile basmayız” didi.

Rüstem, Zühre'den ayrılıb çadırına gtdikde Fars ricâlini cem' ve Zühre ile geçen mükâlemelerini beyân itdi. Hiç biri kabul itmedi. Rüstem ise tutdukları yolun çıkmaz olduğunu bildiğinden şu yoldan dönmek efkârını zihninden çıkaramıyor idi. Sa'd bin Ebî Vakkâs'dan mükâleme için bir adem istedi. Sa'd hazretleri Rebi bin Amr'ı gönderdi.

Rebi köprü başına geldikde karağollar kendisini orada alıkoyub geldiğini Rüstem'e haber virdiler. Rüstem Acemlerin şaşalarımı göstermek üzere çadırında altundan [41] ma'mûl bir serîr kurdurdu. Sırmalı döşemeler ve yasdıklarla çadırı donatdıktan sonra bir tavr-ı şâhâne ile serîr üzerinde oturub Rabi'yi yanına istedi. Rabi'i atlu olarak çâdırdan içerüye girdikde inmesini teklîf itdiler. İnüb atını yasdığa bağladıkdan ve kargısını ferş-i müzeyyen üzerine dikdikden sonra atının çûluna bürünüb toprâk üzerinde oturdu.

Rüstem tercümân vasıtasıyla Rebi'i'ye “ Niçün buraya geldiniz.” diye suâl eyledi.

Rebi': “Allah'ın kullarını dünya darlığından genişliğe çıkarmak, halkı bâtıl dînlerin zulmünden adâlet-i İslâmiye dâiresine almak için geldik. Biz halkı dîn-i hakka da'vete gönderilmişiz. Da'vetimizi kabul idenleri biz de kabul ile yerlerini kendülerine terk idecek ve ebâ idenlerle galebe idinceye kadar harb eyleyeceğiz.” Cevâbını virdi.

Rüstem “muktezâsı düşünölmek üzere bu işi te'hîr idebiliyor musunuz” didi. Rebi' “bir iki gün te'hîr olunabilir.” Söyledi.

Rüstem “bir iki günde olamaz. Meydân virilmeli ki ashâb-ı rey ve rüesâ-yı kuvvemizle mükâtebe idelim.” Didi.

[42] Rabi' “Resûl-u ekremin sünnet-i şerîfeleri hükmünce, düşmâna üç gündün ziyâde mühlet viremeyiz. Sen ve kavmin düşününüz. Ya İslâm, ya cizye. İslâm'ı kabul itdiğiniz suretde yerlerinizi terk ile gideriz. Cizyeyi kabul itdiğiniz takdirde husûmetden el çekeriz. Ve bizden her ne vakit muâvenet talebinde bulunur iseniz size yardım itmeğe bizi hazır bulursunuz. Şu iki sûretin birisini kabul itmediğiniz takdirde üçüncüsü harbe hazır olmaktadır. Bu sözlerimde arkadaşlarıımın muvaffâkatına da ben kefilim” didi.

Rüstem “Sen onların seyyîdleri misin” söyledi.

Rabi’ “Hayır seyyîdleri değilim. Lakin ehl-i İslâm yekvucûd olduğundan bazısının icâzetini bazıları kabul iderler. Hatta ednâlarının mucîz oldukları bir maslahatı a’lâları red itmez” dedi.

Rüstem ruesa-yı kavmi ile halvet iderek “Şu adamın sözleri gibi hiçbir söz gördünüz mü” didikde, ruesa istihfâf ile “Şu libâs ve kıyâfette olan bir şahsın sözlerine ne i’tibâr olunabilir” dimeleriyle Rüstem “yazık size. Libâsına bakmaktan sözlerine bakınız. Arablar libâsa i’tibâr itmezler. Hesaba i’tibâr iderler.” Söyledikten sonra Sa’d bin [43] Ebî Vakkâs hazretlerine mürâcaatla mükâleme için Rebi’nin yine gönderilmesini iltimâs itdi.

Sa’d bu defa Huzeyfe bin Mihsan’ı gönderdi. Huzeyfe, Rüstemin çâdırının önüne vâsıl oldukda atından inmeksiz mükâlemeye girişti.

Rüstem “Mukaddem ki zât niçün gönderilmedi” dedi. Huzeyfe “Emirimiz şiddet ve rehaca bilinmezde adalet iltizâm ider. Bu günde benim nöbetimdir” diyerek bu da Rebi’ gibi mükâlemede bulundu.

Rüstem “Mühlet müddeti ne kadar olacak dedi. Huzeyfe “Dün ki günden i’tibâren üç gün” diye cevâb virdi.

Rüstem, kavm-i İslâm’ın hallerinden gitdikçe taacübünü artırdı. İkinci gün yine bir zâtın irsâlini taleb itdi. Sa’d hazretleri Mugire bin Şu’be’yi gönderdi.

Rüstem çâdırından bir ok atımı mesâfeye kadar müzeyyen Acem kâliçelerini⁹⁹ ve matlen döşemeler serdirmiş ve umerâ-yı askeriyyenin hepsine sırmalı revbeler giydirmiş idi. Mügîre eski ve yırtık libâs ile gelüb Rüstem’in yanında oturdu. Kendüsünü serîrden aşağı indirdiler.

[44] Mügîre bu muâmeleden pek aşırı sıkılmağla “siz ne sefih kavm imişsiniz. Arablar bazıları bazıların kulları add itmezler. Ben de sizi öyle zan itdim. Bazınız bazınızın Rabbi olduğunu bana bildirmeli idiniz. Hâlbuki benim buraya gelişim

⁹⁹ Küçük halı, halı seccâde.

kendiliğimden değil. Sizin da‘vetiniz üzerinedir. Ben şimdi hakikaten bildim ki siz mağlubsunuz. Zîrâ bu siret ile mülk kâim olamaz” söyledi.

Farsların aşağı takımları bu sözden pek memnun olub “vallahi doğru söylüyor” dediler. Lakin ruesâ-ı kavm “şu adam büyüklerle küçükler arasına arkası kesilmeyecek bir nizâ‘ düşürdü. Bu ümmetin işini küçük göreni Allah kahr itsün” didiler.

Bundan sonra Rüstem, Mügîre ile mükâlemeye başlayub İranileri tavsîf ile pek büyütü. Ve Arabları istihfâf ile pek küçültdi. “sizin maîşetiniz çok fenâdır. Her vakit ihtiyacınızı def‘ için bizim diyarımıza gelir idiniz. Hurma, arpa gibi şeylerle sizi iâde ider idik. Şimdi bu hâli ihtiyâr edişinizin sebebi ihtiyâcdan başka bir şey olmadığını bilürüm. Emîrinize kisve ve bir katır ile bin dirhem ve sizin her birinize bir yük hurma virelim de geldiğiniz [45] mahallere dönüb gidiniz. Zîrâ ben sizi öldürmeği arzu itmeyorum” söyledi.

Mügîre “su-i hâl ve dayyık maîşetce bahs itdiğin ahvâl-i sâbıkamız bir vakit didiğin gibi idi. Lakin dünya bir hâlde kalmaz. Nöbetle döner. Şiddet rehâya usri yüsra muhavvel olur. Cenâb-ı Hak size ihsân itdiği nimetlere çok şükür itse idiniz güzel idi. Hak Teâla hazretleri bize peygamber gönderdi. Ona ve teblîğ itdiği evâmîr-i İlahiyeye icâbet ve itâat itdiğimizden senin o bahs itdiğin ahvâl ve maîşet-i sabıkamız hüsni hâle muhavvel olmuşdur. Mükâlememizi uzatmayalım. Ya İslâm, ya cizye yahud kıtâl” didikden sonra “Bizim adamlarımız sizin bilâdınızın taâmırlarını tatmışlar. Sabr idemiyoruz diyorlar” söyledi.

Rüstem “ Ya maktûl oldunuz ise”

Mügîre “ Maktûl olanımız şehîden cennete, hayatda kalanımız gâziyan mülkünüze girer” cevâbını virdi.

Bu mükâleme Rüstem’e pek hiddet virmele, ehli İslâm’ın hepsi öldürülmedikçe sulhu kabul itmeyeceğine yemin itdi.

Ve Mügîre, orduy-ı İslâm’a avdet eyledi.

Sa‘d hazretleri son defa olmak üzere bir kere daha [46] dîn-i İslâm’ı kabul itmelerini İranlılara teklîf ile muvâfakat göremediğinden artık iki taraf arasında harb

tahakkuk iderek hangi taraf sudan geçmesi bahsi muhâbereye konuldu. Ehli İslâm “siz geçiniz” deyü İranilere haber gönderdiler.

İraniler, İslâm ordusu mevkiine doğru geçmek istemekle Sa‘d hazretleri “mukaddem zabt itmiş olduğumuz toprağa geçmeğe yol vermeyiz. Yedimizde olmayan bir cihetden geçmelisiniz” deyü haber gönderdiğinden Acemler başka tarafa köprü kurub suyu geçdiler. Yazdicerd muhârebe havâdisini çapuk almak için Kâdisiye‘den Medâyin‘e kadar sözlerini birbirine işitdirecek mesâfeye noktalar tertîb ve adamlar ikâme olunmuşdu.

Rüstem, Calinos‘u meymenede ve Fîruzân‘ı meyserede bi‘l-ikâme filleri kalb ve cenâheyne taksîm itirdi.

Sa‘d hazretleri o aralık ırk‘ünnesâ illetine mübtelâ olub mak‘adında çibânlar çıkarmış olduğundan heyâvana binmeğe ve bizzât muhârebede bulunmağa iktidârı yoğidi. İki tarafın askerini görebilecek mürtefi‘ bir mahalde tevekkufla asâkir-i müslimini Hâlid bin Urfuta‘nın riyâsetiyle sevk itdi.

İslâm askeri içinde ashâb-ı ârâdan Mûgîre, Huzeyfe, [47] Âsım, Tuleyha, Kays, Gâlib, Amr gibi bir cemâat-ı mücâhidîni hârıl hârıl harbe tahrîz ve Şemmâh, Hutey‘e, Abdetü bin el-Muttalib misüllü şuârâdan bir cemâat müeesir şiirler inşâd iderek vicdân-ı guzâtı teşvîk ve teşcî‘ itmeğe me‘mûr idiler.

Hazreti Sa‘d ordu-yı İslâm‘da sûre-i enfâl okunması için emr viridi. Mezkûr sûre-i şerife okundukda cümlede başka bir sekînet ve şevk-u gayret peydâ oldu. Hitâm-ı kırâatde firkalar muvaffâklarine mülâzemet itmelerine ve salât-ı zührden sonra dört defa tekbîr sadâsına müntazır olub her defada nevehle hareket eylemelerine dâir emr i‘tâ olundu.

Salat-ı zuhr akabinde Sa‘d radiyallahuanhu bulunduğı mevkiden (Allahu ekber) diyerek tekbîr sadâsını guzât-ı müslimin almalarıyla cümlesi bir ağızdan (Allahu ekber) sadâlarını ayyuka çıkardılar. Ve ikinci tekbîrde silahlanub harbe hazır oldılar.

Tarafeynin safları tanzîm ve kalblerle cenâhlar ve Acemlerin filleri tertîb ve taksîm idildi.

Sa'd hazretleri üçüncü tekbîr aldıkda guzât-ı kirâm yekzebân olarak (Allahu ekber) sadâsıyla ve Acemler kôslerin [48] gürüdüleriyle ma'reke-yi mahşere döndürmüş oldukları hâlde muhârebeye başladılar.

Tarafeyn yekdiğerinden mübâreze talebi için meydana at sürdükleri sırada Gâlib bin Abdullah el-Esedi şecîâne bir nazm-ı inşâd ile düşmandan mübâriz istedi. Acemlerin ekâbir-i şuceânından başı taclı Hürmüz karşı geldikde Gâlib nefes bile almağa ve silah kullanmağa vakit virmeksizin yakasından tutmasıyla beraber yed-i esâretle sürüye sürüye Hürmüz'ü Sa'd'ın yanına götürdükden sonra yine mevki-i muhârebeye avdet itdi.

Muahharen İran bahâdırlarından birisi meydana çıkub mübâriz taleb eyledi. Amr bin Ma'dikeribe karşı çıkmasıyla beraber silah isti'mâline bir dakika bile meydan virmeksizin merkûmu ayağı altına alub öldürdü.

Acemler mübâreze suretiyle iş başa çıkar şey olmadığını anladıklarından filleri mücâhidîn alaylarından Büceyle kabilesi askeri üzerine sevk itdiler. Me'lûf olmadıkları filleri gördükde mücâhidîn atlarının ürkmeleri süvârilerin istedikleri gibi Acemlere yanaşmalarına mani' oldu. Filler üzerlerindeki tîrândâzlar ise yağmur gibi okları yağdırıyorlar idi. [49] Guzât-ı kirâm hayli müşkilâta tesâdüf eylediler. Sa'd hazretleri Büceyle kabilesine imdâd için Beni Esed gâzîlerine emr virdi. Tulayha bin Huveylid ve Hammel bin Malik bir cemiyetiyle ilerleyub tîr-endâzlar oklar ve diğerleri kılıçlarla filleri cerh ve hortumlarını kat' ile süvârilerin meydanını açdılar. Bu sırada Fars'ın büyüklerinden bir bahâdır Tuleyha üzerine hamle itdikde Tuleyha bir kılıçda merkûmun cesedini hak-ı helâke düşürdü.

Eş'as bin Kays, Esedîlerin şecâatlerini gördükde Kinde kabîlesine "siz karılar gibi durub bakmağa mı geldiniz. Utanmıyor musunuz" didikde onlar da gayrete gelerek karşılarındaki İranilere kada-i mübrem gibi bi'l-hücûm her birisini bir tarafa kaçırdılar.

Farslar gâzîlerin besâletlerini gördüklerinde Calinos ve zü'l-hâcib kumândalarıyla hepsi birden ehl-i İslâm ordusuna hücûm eylediler. Bunu müteâkib Sa'd bin Vakkâs hazretleri dördüncü tekbîri almağla Beni Esed askeri yerlerinde sebât

ile harbe devam iderek mâadâsı tekbir sadâlarıyla Acemlere doğru bi'l-hücûm kılıç kılıca, göğüs göğüse geldiler. Muhârebe değirmeni Beni Esed'in başında döneyor idi. İraniler yine bir takım filleri sağa, sola koşdurub Arab atlarını ürkütdüler. Sa'd'ın emri ile Âsım bin Amr bir takım şuceânı [50] filler üzerlerine sevk itdi. Tîrândâzlar filleri oklarla kirpiye döndürdüler. Şuceân-i sâirede kılıçlarla fillerin palanlarını kesüb üzerlerindeki Acem tîr-endâzlarını yerlere düşürdükden sonra hepsini öldürdüler.

Bugün ki muhârebede (rummât) ya'ni ok atıcılar fevka'l-âde gayret ve besâletler gösterdiklerinden yevm-i mezkûr (yevmirrummat) tesmiye olundu. Ve akşam çatmakla hiçbir tarafda galebe görünmeksizin muhârebe ta'tîl idildi.

İkinci gün ale's-sabah şühedâ defin ve mecrûhin nisvâna teslim ile muhârebeye başlandığı sırada Hâşim refâkatiyle Ebû Ubeyde bin El-Cerrâh radiyallahuanhu hazretlerinin Şam'dan Irak'a sevk eylediği askerin Ka'ka' bin Amr refâkatindeki bin nefer mukaddimetü'l-ceyş süvâriyelerinin nevası-ı latifeleri sabahu'l-hayr saâdet gibi ordu-yı İslâm halkının uyûn-ı meserretlerini tenvîr eyledi. Mukaddimen, Hâlid bin el-Velid refâkatiyle Şam'a giden asâkir-i müsliminin Dımaşk'ın fethinden sonra Irak'a iâdeleri için cânib-i hilâfetden Ebû Ubeyd hazretlerine emr virilmiş ve yola çıkarılmış olduğu mukaddemce derc-i sahife beyân olunmuşdu. Hâşim refâkatiyle bu def'a Kâdisiyye'ye gelen [51] asker o askerdir. Asâkir-i müşarunileyhimin vürûdlarından ehl-i İslâm memnûn ve Acemler mahzûn oldular.

Ka'ka'nın vurudı muhârebeye mübâşeret zamanına tesâdüf itmekle Hâşim'in asker ile gelmek üzere olduğunu bi't-tebşîr ayağı tozuyla harbe girişub Acemlerden mübâriz taleb eyledi. İran askerinin sol cenâh kumândanı zü'l-hâcib mübârezeye geldikde merkûmu bir hamlede öldürdü. Mücâhidin dini ale'l-umûm kesbi surûr ve Acemler istilzâm hüznü ve fütûr eylediler. Ka'ka' yine mübâriz taleb eyledi. Fîrûzân ve müteâkiben Bendevân karşı geldiler, ikisini de zü'l-hâcibin yanına yatırdı.

İslâm askeri kıtâlde pek şiddet gösterdi. İran ordusundaki fillerin dahi bazıları yaralanub üzerlerindeki sandukalar kırılmakla derûnunda ok atmakta olan Acemler yere düşüb suyûf-ı mücâhidîne ta'me oldular.

Dün ki muhârebede fillerin İslâm süvârilerine virdikleri müşkilâta mukâbil bugün ehli İslâm develeri hamûleler ve burka'larla birer şekli mahvfa tahvîl ve İran süvârilerinin atlarına karşı sevk ve ibrâz olunduklarından İran atları ürkmeleriyle dünkü gün fillerin İslâm süvârilerine virdikleri fenâlıktan ziyâde düşman içinde karışıklık zuhûr eyledi. Binâen [52] aleyh şu ikinci güne (yevmi ağvât) tesmiye olunmuştur. Ka'ka' ise yevm-i mezkûrede bi'z-zât otuz nefer düşman öldürdü. Maktûllerinin son kişisi Bizr-i Cemher Hemedâni idi. Guzât-ı kirâmdan A'ver bin Katne Sicistân şehriyârıyla mübâreze itdiklerinden ikisi de maktûl olmuştur.

Gün yarı oldukda iki asker birbirlerine hamle ile yaka yakaya gelüb kıtâlî daha ziyâde şiddetlendirdiler. Bu muhârebede Farsların ne kadar bahâdırları var ise telef oldu. Muhârebe gece yarısına kadar imtidâd iderek yarı gece fırkalar yerlü yerlerine avdet eylediler. Cünûd-ı müsliminden o gün bin nefer maktûl ve mecrûh olmağla Acemlerin maktûlleri on bin neferi geçti.

Ferdâsi ala's-sabâh nisvân ve sıbyân şühedânın kabirlerini hafr iderek gâzîler emr-i tedfîni icrâ ve tedâvi için mecrûhları nisâyâ i'tâ itdiler.

Ka'ka' o gece askerden ayrıldığı mahalle avdetle askerinin bakiyesini yüzer neferden mürekkeb bölüklere tefrîk itdi. Kezâlik Hâşim bin Utbe maiyetindeki cunûd-ı müsliminin dahi bölük bölük sevkini tavsiye itmekle güneş tulû' iderken Ka'ka'nın askeri takım takım orduya geldikçe ehli İslâm [53] umumen tekbîr sadalarını ikâka neşr ideyorlar idi. Hâşim askerini yetmişer yetmişer sevk eyledi. Hepsî tekbîrlerle ordunun kalbgâhına karışdılar. Ve düşman ordusuna teveccühle sunûf-ı a'dâyı nihâyetine kadar yarub gitdikden sonra avdet eylediler.

Farslar dünkü gün kırılmış olan sandıkları bugün ta'mîr ile üzerlerine tîrândâzları bindirdiler ise de İslâm gâzîleri fillerin palanlarını kesüb sandıkları yere düşürdüklerini mukaddemce gördükleri için gözleri yılmış ve fillerin muhâfazaları için bugün herbirinin etrâfına takım takım piyâdeler tertîb olunmuşdu. Lakin şu üçüncü gün muhârebesinde İslâm atları fillerin yanlarında piyâdeleri gördükleri cihetle artık ürkmeyüb gözleri alışdı. Süvâriiler bile istedikleri gibi fillere yanaşabildiler. Bugüne de (yevm-i ummâs) tesmiye olundu.

İş bu muhârebede Amr bin Ma'dikerib ve Şam askeriyle gelmiş olan Kays bin el-Mekşûh pek ziyâde besâlet gösterdiler. Ka'ka' ile karındaşı Asım mukâbillelerindeki bir beyaz filin ve muhammil ile zemîl bir boz filin üzerlerindeki tîrândâzlardan bazı mertebe rahnedâr olduklarından Ka'ka' ve Asım bir takım fedâyilerle bi'l-ikdâm saklayub beyaz fil ile üzerindeki [54] tîr-endâzları öldürdükleri gibi muhammil ile zembîl dahi okla boz filin gözünü çıkardub kılıçla dudağını yardılar boz fil can acısıyla koşub nehre atladı. Diğer fillerde ona bakarak İranlıları çekine çekine Medâyin'e doğru firâr itdiler.

Bu muhârebede İranlıların harb ve darbe muktedit olanları hep maktûl olmuş ve bakiyesi kâmilten bozulmuşdur. Gece bile gâzîler yakaladıklarını öldürdüler. Binâenaleyh o geceyede (leyletü'l-herîr) tesmiye olundu.

Seker nâm mahallin arkasında su geçid vireyor idi. Sa'd hazretleri tarafından geçidi muhâfaza için Tuleyha ve Amr me'mûr oldılar. Müşârunileyhimâ geçidi tuttukdan sonra karşı tarafa ubûr ile Acemlerin arkalarını almağı kararlaştırdığından Tuleyha biraz askerle geçüb savt-ı bülend ile tekbîr almağa başladılar. Acemler ne belaya uğradıklarını bilemeyüb dest-i hayret ve dehşet her birisinin yakasını destelemesini geçidin alt tarafından askerle Amr'ın nehri ubûr itmesi ve tekbîr sadâları ta'kîb eyledi. Artık Sa'd'dan izin almağa vakit kalmadığından ordu birbirine bakarak Ka'ka' askeriyle ve yekdiğerini müteâkib Beni Esed Naha', Büceyle Kinde kabileleri [55] kendi takımlarıyla Acemlere doğru yürüdüler. Bunların taraf taraf tekbîr sadâları ma'rekede kıyametler kopardığından asâkir-i a'dâ her cihetden kendülerini ecli mübremle muhâsaraya alındı hayal eylediler. Efrâd-ı İraniyye'nin her birisi çıldırmiş gibi ne söylediğini bilmemeğe ve ordugâhları tımârhâneye döndü.

Hazreti Sa'd radiyallahuanhu bu şive-yi nâkeh zuhûr üzerine mücâhidîn haklarında (Allahümmeğfirlehüm vensurhum)¹⁰⁰ duâsına devam ile beraber şîâr-ı muayyen ve mahsûsaları üzere tekbîr ile orduy-ı İslâm'ı idareye başladı. Birinci tekbîrde mücâhidîn fırkaları yekdiğerleriyle ihtilât ve ikincide harbe hazırlanub üçüncüde düşman ordusuna hücum idivirdiler. Bu ne himmet-i azîmedir, bu ne gayret-i dîniye dir ki asâkir-i İslâm o gün akşama kadar güneşin şiddetinde düşmana kılıç çalub

¹⁰⁰ Allahım onları bağışla ve onlara yardım et.

ayakları altından seller gibi kanlar akmış ve nefes almağa vakit bulamaksızın meydana karrazde harekât-ı şedîde ile uğraşmışken avârız-ı tabiiyye beşeriyeden olan yorgunluklarını gayret-i dîniye nefis bi nefis izâle ideyor idi. Düşman askerinin akşam üzeri bazı tâb ve tavanları kırılmış ve her birisi ordugâhlarında yorgunluktan bir cenaze misüllü toprak üzerine düşmüşken mücâhidîn meydana güya [56] yeni gireyor gibi nehri geçerek kazâ-i nagehâni gibi düşmanın başlarına bela olmakta idiler. Din uğrunda ölüm kendilerini güya nevâle-i lezîze ile tehiyye edilmiş bir ziyâfetgâha ve öldürmek arzusu tenşît-i kulûb-ı umûm idecek bir idgâha da'vet ideyor idi. Muhârebe meydânını hayâl iden o harekât dehşet-i efzâ içinde, Farsların o cem'iyet-i azîmeleri aralarında o mücâhidîn din-i cesîm ormanlar derûnunda cevelân iden sâikalardan başka bir şeye benzetemiyor idi. Adetçe mikdârlarına nisbetle hariç daire-i hesâb olan cem'iyet-i beşeriyeye içinde o tâife-i cüziyyeden hem mezheb olmayanların ihtirâz etmemeleri nasıl mümkün olabiliyor idi ki Müslüman olmayanların her birisi müsliminin her ferdine bir dîn fedâyisi nazarıyla bakmağa başladılar. Hangi bir mücâhid yalnız başına husûmetle bir düşman alayına yüz çevirse yıldırım gibi önüne geleni urûb geçmekte idi. Bu fedâ-yı cem'iyetinin yed-i vâhid gibi ittifâk ve hareketleri ise görenlere ve işitenlere parmak dişledüb millet-i İslâmiyenin galebe ve uzmetleri ne derecelere kadar tevessü' ve tezâyüd ideceğini Şam ve Irak'taki mukaddime-i fütûhât besâletkârânelerinden istidlâl etmiyeni kalmadı.

Zikr olduğu üzere Atîk nehrini öte tarafa geçen [57] cünûd-ı nusret mev'ûd İslâm'ın düşmana hücûmlarını yatsu karanlığı ta'kîb etti. Harb iştîdâd kesb itmekle zulmet-i leyde ma'rekeden işidilen sadâ yalnız silah şakırdısı idi.

Sa'd hazretleri yarı geceye kadar duâ ile meşgûl oldu. Nısf-ı leyde şiddet-i muhârebeden kıyâmetler kopmağa başladı. Acem askeri kumândanlarının her birisi kendi fırkasını gayb itmiş idi. Düşman askeri içinde baş ayak bellü olmayub cümlesi içlerine arslanlar girmiş gibi can havliyle birbirlerini çiğneyub öldürmekte idiler. Gece sabaha ve sabahtan kuşluğa kadar cengin arkası kesilmedi. Şu arbede-i dehşet ifzâ-yı bir şiddetli kasırğa ta'kîb itmekle Rüstem'in bulunduğu çadır başına yıkıldı. Rüstem

çâdırdan çıkub katırlarla hamûlelerinin¹⁰¹ arasına sokuldu. Ve Ka'kâ' Rüstem'in serîrine doğru gitdi ise de kendüsini bulamadı.

Bu esnâda mücâhidînden Hilâl bin Alkame arka taraftan giderek Rüstem'in nehr-iatîk kenarında bir hamûleli katırın yükünü gölgelik ittihâz ile önünde oturduğunu görmekle kılıçla hamûlenin iplerini kesüb yükü Rüstem'in üzerine düşürdü. [58] Rüstem yük altından çıkmağa çalışırken Hilâl'i görüb gözü insan şeklinde kargılı kılıçlı bir arslana ilişmesiyle beraber telaşından kendüsini nehre atdı. Hilâl ayağından çeküb başını kat' ile kargı üzerine taktıktan sonra Rüstem'in serîri üzerine çıkub (أَلَيْ قَتَلْتُ رُسْتَمَ) nadzığa rib ıklah mâlsı ıy-udrO .ıdrığab radak iğidlibakıç ises eyid¹⁰² (الله اكبر الله اكبر) sadâları ile şâdmânlık izhâr ve Acemlerin birden bire belleri kırılıb hepsi gir-u feryâd ile firâr itmeğe başladılar.

Harbde kaçmamak için Acemler askerlerinin bir kısmını zincirlerle birbirine bağlamışlar idi. Bunlar birlikte kaçarken takımıyla nehre düşüp telef oldular.

Ma'rekedeki emvâl ve eşyâ mücâhidîn-i dîn taraflarından iğtinâm olunurken Derfeş Kâviyâni denilen murassa' bayrağı Dırâr bin el-Hattâb hazretleri almış idi. Bir milyondan ziyâde kıymeti olduğu halde Dırâr'a otuz bin dirhem virilerek alınub humus-ı ganâim ile makâmı hilâfete gönderildi.

Bugün emr-i muhârebe hitâm bulunduğundan (yevmü'l-feth) deyü müştehir olmuşdur.

Şu muhârebede düşman askerinden yirmibine karîb adem [59] telef olmuş ve Ka'kâ' ile Şurahbîl askerle firârilere ta'kîblerine memûr olub Zühre bin Hîve ise onlardan mukaddem firârilere arkaları sıra gitmişti. Firârilere yetişdikde Calinos'u münhezimleri toplamağla meşgûl gördüğünden bir hamlede urub öldürdü. Ka'kâ' ve rüfekâsıda yetişüb ele getürdiklerinin silaha davrananlarını i'd'am ve müdâfaa itmiyenlerini esir eylediler.

Kâdisiye vakası bidâyetinde Fars ordusunun mevcûdu yüzyirmibin nefer iken hitâm-ı muhârebede çoğu telef olmuş ve asâkir-i müslimin Haşim refâkatiyle Şam'dan

¹⁰¹ Yük.

¹⁰² Muhakkak ki Rüstemi öldürdüm.

gelenlerle beraber otuz yedi bin neferden ibâret olduğu halde on bin kadar mücâhidin şerbet-i şehâdeti içmiştir. Keyfiyet-i muzafferiyet Sa'd tarafından ale't-tefsil dergâh-ı hilâfete arz olunmağla darü'l-hilâfeti'l-celilede bir îd-i meserret nümâyân oldu.

Muzafferiyet-i mezkûreden sonra Farsların gözleri ehl-i İslâm'dan bir derece yıldı ki bir mücâhid Acemlerden bir bölüğe rast gelse titreyüb silahları ellerinden düşer idi.

Keyfiyet halife-i ekrem hazretlerine arz olunduktan sonra cevâb sudûruna intizâren cunûd-ı muvahhidin Kâdisiye'de ikâmet itdiler.

[60] Kadisiye vakası hicretin on dördüncü senesindedir. Müverrihînin bazıları on beşte ve bazıları da on altısında olduğunu yazıyorlar ise de birinci rivayet müreccedir.

2.2.1.2. Utbe bin Gazvân'ın Basra Valiliği ve Eyle'nin Fethi

Hazreti Ömer Müsenna'yı Eyle'ye gönderdiği vakit Kutbe bin Katade es-Sedüsi'yi Basra havâlisine göndermişti. Kutbe o havâlide ahz-ı ganâim ile iştigâl etmiş ise de istimdâda lüzum gördüğünden vuku' bulan mürâacatı üzerine canib-i ali hilâfetden Şureyh bin Amir, Basra'ya imdada gönderilmekle Şureyh Basra'ya gittikten sonra Ahvaza tarafına müteveccihen yola çıkmış ve İranlıların bir kuvve-i müslihâlarına tesâdüfle şehîd olmuştur. Bunun üzerine taraf-ı eşref-i hilâfetpenâhiden Utbe bin Gazvân nahiye-i mezkûreye vali ta'yîn buyurulub Arefçe bin Herseme'nin Utbe'ye muâvenet için Basra'ya gönderilmesi Bahreyn valisi Ala el-Hudramiye ve Arab ve Acem arazileri hudûdunda ikâmet itmesi Utbe'ye tahrîr ve fermân buyuruldu.

Utbe, beş yüz nefer askerle yola çıkub cisrin hizâsına vasıl olduğunu Fars devletinin nevâhi-i Fıratıyye merzubâni [61] işitdikde dört bin nefer Fars askeri ile karşı gelüb tarafeyn arasında şiddetli muhârebe vuku' buldu. Ve Farslar maktûl olub Merzebân esir idildi. Şu vak'a hicretin on dördüncü senesinde idi.

Bazı rivayetçe vak'a-i mezkûre hicretin onaltıncı senesi Celûlâ ve Tigrît vak'alarından sonra olub Utbe, Sa'd bin Ebi Vakkâs hazretleri taraflarından Basra'ya gönderilmiş ve bir mâh müddet orada kaldıktan sonra (Eyle) şehri ahâlisi aleyhine

kıyâm ve hurûc itdiklerinden Utbe ahâli-i merkûmeyi harben bozub şehre sokduktan sonra Farslar bu mağlubiyetten havfa zâhib olmağla yükde hafif eşyalarını istishâb ve nakli mümkün olamayan mallarını Eyle'de terk ile şattu'l-Arab'ı geçüb sâir bilâd-ı Fars'a çekildiler. Müslimin şehri zabt ile derûnundaki emvâl-ı metrûkeyi iğtinâm ve taksîm eylediler.

Bundan sonra Basra şehrinin tahtît-i ümrânına mübâşeretle ibtidâ kâmişdan bir mescid-i şerîf binâ olundu. Desti miyân ahâlisi tecemmu' ve taarruz itdiklerinde Utbe askerle üzerlerine gidüb ahâli-yi merkûmeyi tenkîl ve merzubânlarını esîr eyledi. Ba'dehu merkezi hilâfete azîmet itdi. Cânib-i [62] hilâfetden Mücaşi' bin Mes'ûd askerle Fırat havâlisine sevk olunub Mücaşi'in vusûluna kadar salata Muğîre bin Şu'be istihlâf buyruldu.

Bu esnâda bin kadar Fars askeri asker-i İslâm üzerine gelmesiyle Muğîre istikbâl ve Mergâb nâm mahalde yetişüb harben hepsini istîsâl eyledi. Keyfiyet halife-i zîşân hazretlerine arz olundukda Utbe yine memûriyet-i sâbıkasına ta'yîn buyurulmuş olduğu halde yolda vefat itmekle Muğîre bin Şu'be, Basra'ya vâli ta'yîn olunmuş ve iki sene sonra azl ile yerine Ebu Musa el-Eşari ta'yîn idilmiştir.

Hazreti Ebi Bekr'in vâlid-i mâcidi Ebû Kûhâfe ve Sa'd bin Ubâdetü'l-Ensârî ve Muâviye'nin vâlidesi Hind binti Utbe bu sene vefât eylediler.

2.3. Vekâyi' {Sene 15}

Merc Vak'ası ve Şam Fütûhâtı – Ecnâdeyn ve Beysân Vukûâtı ve Ürdün ve Beytü'l-Makdis'in Fethi – Tefrik İ'tâ ve Tedvîn Divâveyni – Cezîre Fütûhâtı – Muhâsara-ı Medâyin

2.3.1. Merc-i Rum Vak'ası ve Şam Fütûhâtı

Fehl'de Rumlar münhezim oldukdan sonra Ebû Ubeyd ve Hâlid [63] radiyallahuanhumâ Humus'a giderken yolda Zü'l-keîlâ'a tesâdüfle ictimâ' eylediler. Rum imparatoru Hırakl generallerinden Teodor'u likâlarına gönderdi. Cümlesi Mercî'r-Rum'a nüzûl itdiler. Teodor, Hâlid'in ve Rum generallerinden Yanis Ebû Ubeyde'nin hizâsında akşamladılar. Sabah oldukta Teodor refakatindeki askerle

akşamki mevki'de olmadığı görülüb Dımaşk'a doğru çekildiği haberi alındı. Hazreti Hâlid askerle ta'kîb ve Dımaşk valisi Yezid bin Ebî Süfyân dahi Dımaşk'dan istikbâl idüb önden ve arkadan Teodor'un ma'îyetindeki fırka-yı askeriye ile bi'l-muhârebe fırka-yı mezkûrenin pek az bir mikdârı halâs ve mâadâsı maktûl oldular.

Hazreti Hâlid gitdikden sonra Ebû Ubeyde hazretleri Yanis ile muhârebe eyledikde Yanis münhezim olmağla bozulan Rumlar Humus'a doğru firâr itdiler. Ve Ebû Ubeyde askerle ta'kîb ve Hâlid avdet iderken ikisi birleşmekle birlikde Yanis'in bozgun askerini Humus'a kadar sürüb götürdüler.

İmparator Hirakl Merc-i Rum inhizâmını işitdikde Humus'daki generale imdâd için gitmesi emrini i'ta ve kendüsi Urfa'ya azîmet eyledi. Ebû Ubeyde ve Hâlid radiyallahuanhu Humus'u bi'l-muhâsara şiddetle tazyîk eylediklerinde mahsûrîn [64] mezâyıkâ-yı azimeye tutulub bu aralık Hirakl cezire ahâlisinden tertîb eylediği askeri muâvenet için Humus'a gönderdi. Keyfiyet Irak ordusu emiri Sa'd bin Eb'i Vakkâs radiyallahuanhu hazretlerinin mesmûi oldukda bir fırka asker tertîb ile Heyt ve bilad-ı cezîreden Karkısâ taraflarına sevk eyledi.

Hirakl'ın Humus'a gönderdiği cezire askeri yurtlarını muhâfaza için avdete mecbûr olduklarından girüye döndüler.

Ebû Ubeyde ve Hâlid radiyallahuanhuma Humus şehrini muhâsara eyledikleri vakit şiddet-i şitâ hükm idiyor idi. Humus'ta bulunan Rum askerinin reis-i Arabların hepsi yalın ayak çırıl çıblak olub sağuka zaten alışmamış olduklarını ve muhâsara uzar ise sağukdan ayakları döküleceğini Rumlara tefhîm eylediğinden mahsûriyetde yakacak bir dal odunları kalmadığı cihetle İslâm askerinden şahs-i vâhidin bir parmağına bile zarar gelmemiş olduğu halde Rumlarda bir çoğunun sağukdan ayakları döküldü. Âkîbet kemal-i acizlerini i'tirâf ve Humus'u mücâhid'ine teslim itdiler.

Ebû Ubeyde hazretleri Ubâde es-Sâmit'i biraz askerle [65] muhâfazaya ta'yîn ve kendüsi giderek Hama, Şiraz ve Ma're medinelerini sulhen ve Lazkiye şehrini anveten feth itdi.

Ebû Ubeyde hazretleri bundan sonra Hâlid bin el-Velîd hazretlerini ol vakit Haleb havâlisinin merkezi olan Kınnesrin şehrini feth me'mûr itdi. Hâlid giderken

Rum ümerâsından Minyas refâkatinde bir cesim Rum ordusuna tesâdüf itmekle bi'l-muhârebe Minyas maktûl ve Rumlar mağlub oldu.

Kinnesrini muhâfaza için imparator tarafından orada bir kuvve-i askeriye ikâme olunmuşdu. Hazreti Hâlid Kinnesrin'i muhâsara-i şedide altına aldıkda Rumlar müdafaa itmek istediler. Hâlid “Eğer havaya çıkubda bulutların içine girseniz avni ilâhi ile cevvi fezâyâ suûd ve hepinizi nâbûd ideceğiz. Bulutlara ellerimiz yetişmez ise Nusret-i ilahiye sizi yağmur gibi yağdırub hizmeti hakka sai olan gâzîlerin yedlerine teslîm idecektir.” deyu mahsûrine haber gönderdi ve muhâsarayı teşdîd eyledi. Rumlar mücâhidîn-i İslâma mukâvemet idemeyeceklerini anladıklarından Kinnesrin'i bırakub başka tarafa çekildiler.

İmparator Hirakl bu esnada Urfâ'da idi Kinnesrîn ve müteâkiben Haleb ve Antakya vesair bilâd-ı Şam dahi elden [66] çıkub Hazreti Hâlid askerle doğruca kendi üzerine gelmekte ve Şam vesair bilâd-ı Rum'un çorab söküntüsü gibi hârıl hârıl çözüleb gitmekte olduğunu görüb anlamasıyla artık muhâfaza-i memâlike Rum devletinin muktedir olamayacağını tamamıyla teyakkun itmiş olduğundan me'yûs ve mağmûm bir hâl ile Kostantiniye'ye teveccüh ve azîmet ederken bir yüksek mahal üzerine çıkub atf-ı nazar-ı tahassurla “Ey mülkümüzün eczâ-ı azîmesinden ma'dûdiyetiyle devletimizi mes'ûd itmiş olan Suriye seninle müftehir olduğumuz günler zâil ve iftihârımız münkadâ oldu. Ey mübârek arazi bundan sonra Rumlardan şahsi vâhid bile havfa tabi' olmaksızın toprağına ayak basamayacaktır.” Diyerek ağlaya ağlaya vedâ' itdi.

Bu ne kuvve-i kutsiyedir ki o târîhlerde dünyanın en büyük hükümetleri Rum ve Fars devletleri olub bunların her birisi kuvve-i askeriye ve mühimmât-ı harbiyece küre-i arazi titretmekte ve savlet ve azîmetleri aktâr-ı arzın her noktasında alkışlanmakta iken her birisine karşı her dürlü tekellüfâtdan âzâde ve levâzım-ı harbiyece bigâyet sade birer küçük İslâm ordusunun birisi hudûd-ı İraniyeden bilâd-ı Irak'ın intehâsına kadar ateş gibi bir hamlede istîlâ ve müteâkiben memâlik-i Fars'ın [67] kâffesini zabt ile koca bir Sâsâniyân devleti azîmesini imhâ eyledi. Bir küçük ordusıda Rum devlet-i azîmesinin Asya ve Afrika kıtalarından tasarrufâtını tamamıyla mahv iderek yalnız denizin haylûleti ve İslâmca kuvve-i bahriyenin o târîhlerde fîkdânı

mâniâsıyla Avrupa'daki bilâd ellerinden kurtulabildi. Deniz olmasa idi. Bilâd-ı mezkûre dahi hemen İyâd-ı müslimine geçecek idi.

Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimizin bidâyeti hilâfetlerindeki icrâatının birincisi Hâlid bin el-Velîd hazretlerinin Şam imâret-i askeriyesinden azli olduğu yukarıda beyan olunmuşdu. Fütûhât-ı Şamiyenin hemen cümlesi Hâlidin himmet ve besâletiyle kazanılmış olduğu cihetle halîfe-i ekrem hazretleri “Cenab-ı Hak Ebû Bekre rahmet eylesün muktedir insanı benden iyi tanır imiş. Ben Hâlid’i azl etmişken o kendi kendisini te’mir eyledi.” Diyerek mukaddimen azl itdiğine izhâr-ı nedâmet ve müşârunileyhi yine emîrû’l-ceyş tayîn buyurdular.

Ebû Ubeyde hazretleri Kınnesrînin fethinden sonra Halebe gitdikde Kınnesrîn ahâlisi nakz-ı ahd ile isyan eyledikleri haberini almakla Sumt el-Kindi’yi gönderüb bi tekrar Kınnesrîni muhâfaza eyledi. Müşârunileyhi hazretleri bundan sonra Hanasır’a¹⁰³ [68] Haleb nâm mevzie azîmet ve ahâlisi ile cizye virmek üzere akd müsâleha iderek ordan Haleb’e teveccühle mukaddimetü’l-ceyş tayîn eylediği İyâz bin Ganem el- Fihri’yi Haleb’e gönderdi. İyâz radiyallahuanhu giderek Haleb ve Antakya şehirlerini feth ve teshîr idivirdi.

Bu sırada Rumlar, Ma’re ve Haleb arasında tecemmü’l-itekmekte olduklarını Ebû Ubeyde hazretleri istihbâr ve askerle üzerlerine varub cümlesini tenkîl itmekle reisleri maktûl ve Ma’re ve o havâlîdeki arâzi-i sâirede bilâd-ı İslâmiye’den ma’dûd oldu. Bu fütûhât akabinde Selmân bin Rebîa vâsıtasıyla Münbiç şehri musâheleten feth idildi.

Ebû Ubeyde hazretleri feth olunan mahallere muhâfızlar ve asker ikâme etmiş ve Meysere bin Mesrûk el-Absî refekatiyle sevk eylediği firka Tiflis derbendine kadar bilâd-ı Rum’a açılmışdır. Hîn-i azîmetinde, tenevvüh ve İyâd kabilelerinden bir cem’iyet Rumlara bi’l-iltihâk müdafâya kıyâm eylediler. Meysere harben hepsini bozub dağıtdı.

Bu fütûhât esnâsında Hâlid bin el-Velîd hazretleri askerle Mar’aş’a giderek istîlâ ve ahâlîsini emân ile bilâd-ı sâireye [69] sürüb şehri tahrîb eyledi. Ve Ebû Ubeyde hazretleri Habib bin Mesleme ile Hasan el-Harise ve Yezîd bin Ebî Süfyân karındaşı

¹⁰³ Suriyede bir yerleşim yeri.

Muâviye refâkatıyla bahr-i Şam sevâhilinde bulunan Kaysâriye'ye birer fırka asker sevk iderek oralarda harben feth olundu. Kaysâriye'de Rum ordusuyla ahâlî birleşüb mücâhidîne karşı tasaddi itdikleri muhârebede seksen bin nefer telefât virmişlerdir. Rum kumândânı Artibon firâr eyledi.

Mercü'r-Rum muhârebesinden bed'en ile Fırat'a dek cereyân iden yerlerdeki muhârebelerde Rumların telefâtı lâyeud velâ yuhsâdır.

2.3.2. Ecnâdeyn ve Beysân Vak'âları ve Ürdün ve Beytü'l-Mukaddes'in Fethi

Ebû Ubeyde ve Hâlid radiyallahuanhuma Mercirum vak'âsından sonra Humus'a azîmet itdiklerinde Amr ve Şurahbîl Beysân üzerine nüzûl iderek Ürdün ahâlisiyle akd-ı müsâlaha itmişler idi. Rumlar, Artibon kumândâsıyla Ecnâdeyn ve Gazze ve Beysân taraflarından tecemmü' eyledikleri istihbâr olundukda Ürdün'de Ebû'l-A'ver es-Sülemi'yi istihlâf ile Amr bin el-As ile Şurahbîl [70] askerle Rumlar üzerlerine girdiler. Artibon bir büyük ordu ile Remle'ye nüzûl eyledi. Beytü'l-Mukaddes (kuds-i şerîf) taraflarında dahi Rum askerinden bir cem'iyet-i azîme ikâme edilmiş olduğundan Amr tarafından Alkame bin Hakîm el Ferâsi ve Mesrûr bin el-Aki ve Kudüs'deki Ebu Eyyüb el-Mâlîki Remle'deki Rum askeriyle kıtâl için sevk olundular. O sırada Muâviye, Kaysariye'nin muhâsarâsıyla meşgûl idi.

Zikr olunan fırka-i İslâmiyenin hepsi harb ve kıtâle tutuldular. Amr Artibon'un refâkatındaki askeri bozub bir bâdâ yetdiğinden Artibon münzehimleri cem' idüb Beytü'l-Mukaddes'e çekildi. Oradaki asker-i İslâm Ecnâdeyn'e nüzûl itmiş olan Amr'ın yanına girdiler. Artibon, Beytü'l-Mukaddes'e dâhil olduğu vakit Amr Gazze'yi istîlâ eyledi. Bunu müteâkib Sabsabtaya, Nablus, Led, Amvas, Beyt-i Cibrin, Yafa, Refah medineleri ile ordunun Medâyin sâiresi feth olunmuşdur.

Rumlar mağlubiyet-i mezkûre üzerine Şam havâlîsi gibi müsâhalaya rağbet gösterüb fakat müsâlahanın halîfe-i ekrem ile akdini taleb ve iltimâs eylediklerinden hazreti Ömer Medine'de Ali el-Murteza radiyallahuanhu hazretlerini bi'l-istihlâf dârul-Hilâfetü'l aliyyeden hareket ve esnâ-yı rahda [71] Yezîd bin Ebî Süfyân ve ba'dehu Ebû Ubeyde ve Hâlid mülâkât hilâfet penâhileriyle teşerrûf iderek Cabiye'ye

müvâsalat buyurdular. Artibon bu sırada Mısır'a firâr itmekle Beytü'l-Mukaddes ahâlisi Barigâh-ı Hazreti Hilâfetpenâhiye gelüb cizyeyi kabul itdiklerinden sulhan Beytü'l-Mukaddes ve müteâkiben Remle feth ve teshîr ile Alkame bin el-Hakîm Filistin'in nısfına ve Alkame bin Mücezzez dahi diğeri nısfına vâli ta'yîn buyuruldu. Ve birincisi Remle'de ve ikincisi Beytü'l-Mukaddes'de ikâme idildi.

Amr bin el-As ve Şurahbîl Cabiye'ye azîmetle orada zat-ı Ali hilâfetpenâhi ile mülâkât ve teşerrûf eylediler. Halife-i zîşân hazretleri Kudüs-ı şerîfin fethinden sonra şehre duhûl ile sahrayı süpründüden temizletdürüb orada bir mescid binâsına emr i'tâ ve Medine-i münevvereye avdet buyurdular. Kudüs-i şerifin fethi esah ekvâle göre hicretin on beşinci senesindedir. Müverrihlerin bazıları on altısında olduğunu yazıyorlar.

2.3.3. Tefrîk-i İ'tâ ve Tedvîn Devâvîni

Zamân-ı saâdetden berü Beytü'l-Maldan müstehakına atiyeler virilir idi. İş bu on beş sene-i hicriyyesinde fütûhâtın [72] vesiat ve beytü'l-malın serveti üzerine emir tevzîf ve tedvînin kâide-i meşrûâyâ rabtına lüzûm görüldüğünden halife hazretleri ashâb-ı kirâm ile bu maddeyi meşverete vad' eyledikde Hazreti Ali ve Abdurrahman bin Avf "ibtidâ kendi nefsinizden başlamalısınız" dediler. Hazreti Ömer "Hayır ibtidâ ammi ekrem resulullah hazreti Abbâs'dan beda ile (el-akrebu fe'l-akreb) tarîkiyle emri tevzîf icrâ olunmalıdır" söyledi.

Binâenaleyh Hazreti Abbâs'dan beda ile tevzîf maddesi ehl-i karâbet ve sahâbet İslâm'da kadim-i esasi üzerine binâ ve birinci kısım (5000), ikinci kısım (4000) üçüncüsü (3000) ve ale't-tertîb (2500), (2000), (1000), (500), (400), (300), (250), (200) dirhem vezayîf tahdîd idilerek sıbyana yüzer dirhem ve mesâkîne ikişer cüreyb-i bağdâyi tertîb idildi. Sonra kendisine nafaka ta'yînini ashâbdan istedi. İdâre-i zarûriyesine kifâyet îdecek mikdâra izin virdiler.

Zevcât-ı nebeviyyenin her birisine onar bin ve yalnız Ayşe radiyallahuanhaya on iki bin dirhem vazife bi't-tahsîs müstehakkînın aksâm ve esâmesi için kayd-ı cerîdeleri tedvîn olundu.

[73] Hazreti Ömer'in kendi idâresi için tahsis itirdiği vazîfe pek az olduğundan ashâb-ı kirâm zevcât-ı resulullahdan Hafsa radiyallahuanhanın yanına giderek "Pederinizin tahsîsâtı pek azdır. Bizim ifâdemizde bahs olunmaksızın tezyîdini sen kendülerine ihtâr eyle" didiler. Hazreti Hafsa keyfiyeti halifeye arz eyledikde "Bunu sana söyleyen kimlerdir" deyü suâl buyurdu. "Söyleyenlerin isimlerini beyân itmeyeceğini kendülerine söz vermişim" cevâbını virdi. Halîfe-i ekrem hazretleri "Benden mukaddem ki dostların resulullah ve Ebû Bekir es-Sıddık'ın eserlerinden ayrılamam. Zîrâ ayrılısam yüküm ağırlaşır. Onlara yetişemeyüb girüde kalmış olurum." Buyurdılar. Ve ahir ömürlerine kadar kuvvet-i zarûriyede fazla beytü'l-maldan hiçbirşey almadılar. Radiyallahuanhu ve erdâhu.

2.3.4. Cezîrede Bazı Fütûhât

Sene-i mezkûre cemadi'l-evvelisinde cezîre-i mabeyni en-nehreyni bilâdından bazı mahaller feth olunmuşdur.

Musul ve TIKRÎT o tarihte Rum devleti tarafından mensûb Antâk nâmında bir vâlinin yed-i idâresinde idi. [74] Fütûh-ı Irak'a me'mûr Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretleri Abdülmü'temir askerle TIKRÎT'e sevk eylediği sırada asâkir-i müsliminin vüsûlundan mukaddem Antâk, TIKRÎT'e giderek etrâf-ı şehri hendekle ihâta ve Cezîre'deki Arablardan Rumlara tabi' İyâd ve Tağlib ve Nemr ve Şaharace kabilelerini muhâfazaya ta'yîn itmişdi. Abdullah askerle geldikde mukâvemet gösterdiler. Muhâsara kırk gün mümted oldu. Ve eyyâm-ı mezkûre zarfında yirmi iki def'a muhârebe vuku' buldu. Belde içinde müzâyaka tahammül olunacak dereceyi geçdiğinden Arablar emân taleb eylediler. Hepsi Müslümân olmak şartıyla emân virildi. Kabâil-i mezkûre İslâmiyeti kabul ile mücâhidîne mülhak oldular mahsûrîn-i sâirece mukâvemete iktidâr kalmadığı cihetle TIKRÎT feth ve teshîr idildi.

Abdullah, TIKRÎT'in fethinden sonra Rabi' bin el-Efkeli Benî Tağlib vesâir kabâil-i Arabla Musul'un fethine me'mur eylediğinden giderek ba'de'l-muhâsara Musul'u ve ba'dehu Cebelü'l-Ekradı feth itdiler. Karkisa dahi sene-i mezkûre fütûhâtındandır.

2.3.5. Medâyin'in Muhâsarası

Medâyin ezmine-i kadimede (Kitesifon) nâmıyla müştehir [75] ve Dicle sâhilinde yed-i medineden müctemi' bir şehri cesim olub Sasaniyan devletinin pâyitahtı idi. Medâyin merkûmeden Arablarca (bahri seyir) denilen Ardeşîr medinesi nehri Diclentin sağında ve diğerleri solunda idi.

Yukarıda zikr olunduğu üzere Kâdisiye vak'âsından sonra Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretleri hareket-i atiyesini merkezi hilâfetden istîzân iderek kendüleri emre intizâren askerle Kâdisiye'de intizâr ideyor idi. Aldığı emir üzerine ahmâl ve nisvânı biraz askerle Kâdisiye'de terk ederek ordu-yı İslâmı bi'l-istishâb hareket buyurdular.

Kâdisiye hezimetini üzerine İran umerâsı Yezdicerd'in emriyle bazı tertibât ve tedârikâne kıyâm idüb rüesâdan Nahzîcân ve Mihrân ve Hürmüzân vesâir umerâ teksîr-i kuvvete i'tinâ ideyorlar idi. Sa'd hazretleri Zührete bin el-Heyyat ile Şurahbîl bin es-Sımti ve Abdullah bin el-Mu'temiri bir fırkayla mukaddimetü'l-ceyş olmak üzere ilerü sevk eyledi. Mukaddimetü'l-ceyş Rasten nâm mevziye vâsıl olduklarında tesâdüf eyledikleri bir İran fırkasını harben dağıttılar. Şu fırka-yı münhezimeyi ta'kîb eyledikleri esnada Sa'd hazretleri ordusu ile mukaddimeye yetişüb birleşti. İslâm ordusu Babil'e takarrüb [76] eyledikde oradaki Fars askeri hisârdan çıkub müdâfaya kıyâm itmekle harben cümlesi perîşan olub bir kısmı Hürmüzân ile Ahvâz'a, diğer kısmı Nühzeycan ve Mihrân ile Medâyin'e doğru kaçdılar. Bâbil şehri askerden hâlî kaldığından feth olundu.

Sa'd, Zühre'yi ilerüye sevk ile kendüleri ümerâdan Bekîr bin Abdullah ve Kesîr bin Şihâb ile orduyu alub Dicle nehrini mürûr eylediler. Esna-yı rahda bir İran fırkasına rast geldiklerinden bi't-tenkîl Kûsiye vasıl olub Kûsi şehrindeki İran şehriyârı harbe kıyâm itmekle maktûl ve askeri münhezim oldu.

Ordu-yı İslâm bundan sonra Sabat'a giderek oradaki İran askerini de bi'l-muhârebe istîsâl eylediler. Sabat ahâlisi cizyeyi kabul itdiklerinden musâlaha idildi. Badehu cünûd-ı İslâm'ın hepsi bi'l-ictima hicretin onbeşinci senesi şehri zi'l-hiccesinde Sasaniyan devletinin âsimesi olan Erdeşîr şehri taht-ı muhâsaraya almışlardır.

Asâkir-i müslimin Medâyin'e takarrüble uzakdan eyvân-ı Kisrâyı gördüklerinde (هذا ما وعدنا الله ورسوله)¹⁰⁴ diyerek tekbîr eylediler.

[77] Nevfel bin Hâris bin Abdulmuttalib bu sene vefât eyledi.

2.4. VEKÂYİ' (Sene 16)

Medâyin ve Celûlâ ve Hulvâ'nın Fethi – Hirakl'ın Humus'a Azîmeti ve Bazı Fütûhât

2.4.1. Medâyin ve Celûlâ ve Hulvân'ın Fethi

Sene-i sabıka vekâyi'i bahsinde anifü'l-zikr olduğu üzere Bâbil mağlubiyetinden sonra bozgun İran askerinin bir kısmı Hürmüzân ile Ahvâz'a, diğer kısmı Nüheyzcan ve Mihrân ile giderek Medâyini muhâsara eylemiş idi.

Medâyin'de olanlar cisri kat' ve esbâb-ı muhâfazayı ikmâle nasb nefsi ihtimâm itmekle muhâsara üç mâh imtidâd eyledi. Ordu-yı İslâmın bir kısmı mahsûrîni tazyîfe devam bir kısmı da nevâhi-i İraniyeye açılıb rastgele muhâlifleri pâykahr istîsâl altında çekine çekine i'dâm ideyor idi. Muhâlefet göstermeyenlerin te'mînleri emri hilâfet icâbât-ı meşruâsından olduğundan o makûleler her dürlü te'mînât ve riâyete mazhar olub felâhet ve sanatlarıyla meşgûl idiler.

[78] Merkezi devlet olan Erdeşîr medinesinin etrafına mancınıklar vad' ile mahsûrîne belânın acıları tatdırılmakda ve sademât-ı guzâtın salâbet ve şiddetinden nümâyân olan sadâ-yı dehşetifza aktâr ve afâka aks-ı endâz olmakda olduğu halde derûn-ı şehirde müzâyika ol kadar müşted oldu ki mahsûrîn köpek ve kedilere varıncaya kadar boğazlayub yediler.

Esnâ-yı muhâsarada bazen mübâreze içün kal'eden çıkan İran kahramanları kalayı hayatı koltuğuna alub gelür ve bazar mübârezedede¹⁰⁵ o kalayı gayb iderek avdetinden mahrûm olur idi.

¹⁰⁴ Bu, Allah ve Resulunün bize vadettiği şeydir.

¹⁰⁵ Eski savaşlarda karşı karşıya gelmiş düşman taraflardan, er dilemek sûretiyle meydana çıkan iki veya daha çok savaşçının birbiriyle yaptığı teke tek çarpışma.

Tezyîkât uzadıkda değil ki mübârezeye gelen sûr üzerinde baş gösteren bile kalmadı. Şu tezyîkâtın son gününde sûrdan bir şahıs nümâyân olub içerüde kimse kalmadığının ve hepsi medineyi Kusvaya gittiklerini işaretle ordu-yı İslâma anlattı. Sa'd ve müslimin Erdeşîr şehrine dühûl iderek medine-i Kusva'ya gitmek istediklerinde medine-i mezkûre Dicle'nin Irak cihetinde olub firâriiler nehir üzerindeki cisirleri kâmilten kaldırmış ve suyun tuğyân-ı cihetiyle geçid kalmamış idi. Geçit bulmak için birkaç gün orada kaldılar.

[79] Ol esnâda müsâdif oldukları bir şahıs Dicle'nin bir geçid mahallini Sa'd hazretlerine gösterüb askerinin ubûrunda kendüsi delâlet ideceğini söyledi ise de Arablar öyle büyük nehirlere at sürüb geçmemiş ve ma'berdeki sular ise atların karnlarına uracak derecede kesretli bulunmuşdu. Sa'd böyle sularla me'lûf olmayan mücâhidîni Dicle'den geçürmeğe cüret idemedi ise de müşâhede eylediği bir rü'yânın tabirinden selâmetle geçmeye muvaffık olacaklarını istidlâl eylediğinden teşvîki üzerine Asım bin Amr altıyüz atlı ile hemen suya urub geçerken İraniler men' için üzerlerine bir müfreze çıkardı. Müfreze suya urub Farsan mücâhidîne doğru geldiklerinden mücâhidîn bi'l-mukâbele kargıları Acemlerin gözlerine sokmağa gayret eylediklerinden müdâfaya gelenlerin kimisi kör kimisi mecrûhan suya düşerek telef oldu. Ve Asım radiyallahuanhu rüfekâsıyla geçub karşıyu tutmasını müteâkib ordu-yı İslâm halkı dahi ubûr eyledi.

Asâkir-i müslimin ubûr iderken tuğyân üzere bulunan Dicle nehri ma'berden etrafa neşri emvâc itmekte ve geçidin bazı mahallerinde sular atların karnına urmakta ise de bazı [80] mahallerinde ayakları yerden kesilüb atlar havada kanad açan kuşlar gibi su üzerinde yüzmekte idi. Bu suretle suyu geçen Farsan-ı şuceân artık nehrin tuğyânından telaşa düşmeyub asâkiri müntazıma gibi takım takım yan yana geldikleri halde geçiyorlar ve omuzlarındaki kargıları uzakdan görenler ma'beri bir kamışlık zan idiyorlar idi. Geçen asker hiçbir güne zâyiâta tesâdüf itmediler. Yalnız guzâtın birisi hayvan arkasından sıyrulub suya düşdüğünden Ka'ka hazretleri derhal düşdüğü yere giderek selâmetle karşı tarafa çıkarmışdır.

Medine-i Kusvâ'daki İraniler gâzîlerin orayada yanaşdıklarını görmeleriyle beraber bir kısmı Yezdicerd'in firâr itdiğini Hulvân'a kaçmış ve bir kısmıda kasrı ebyede kapanub tahassün itmişdi. Kasr-ı mezkûrin etrafı ihâtâ olunarak temelinden

sarsıdacak derecede tazyîk-i şedîd arâ olunduğundan mahsûrîn istîmâni ve cizyeyi kabul ile dışarı çıkanlar arz-ı itâat eylediler.

Yezdicerd ehli ve iyâliyle Hulvân'a giderken kâbil-i nakl olan girân-kıymet eşyayı beraberce götürebilmiş ve siyab ve emtiâ ve evâni gibi pek çok şeyler götüremeyub orada [81] terk olunmuşdu. Hepsi iğtinâm olundu. Müğtenimâtın bahâsını bin beşyüz kantâr dînâr tahmîn itdiler.

Hazreti Sa'd emr-i fethi bi'l-ikmâl kasr-ı ebyede çıkub eyvân-ı kistrâyı namazgâh ittihâz eyledi. Ve eyvândaki temâsîli mahv ve tağyîr itmeyub heyet-i asliyesi üzere bıraktı. Eyvân-ı mezkûrde bilâ fâsıla sekiz rek'at salât-ı fetih edâ buyurmuşdur.

Mücâhidînin bir takımı Acemlerin arkaları sıra gidüb kaçırılmakda oldukları eşyâyı ellerinden ahz ve iğtinâm ve muhâlefet idenleri i'dâm eylediler. Nehri Van tarafına gitmekde olan Acemleri Zühre bin Hayyat hazretleri askerle ta'kîb itdiğinden köprü üzerinde yetişüb ellerinde ne var ise nez' itdi. Kistrânın tacı vesâir bazı kıymetdâr eşyâsı bunlardan alınan yükler içinde zuhûr eyledi. Ka'kâ bin Amr hazretleri iki ester yükü eşyâyı bir süvârinin götürmekde olduğunu görüb elinden almakla Sâsânîyan padişahlarının müftehir oldukları bir takım eslihâ dahi şu hamûlelerin içlerinde zuhûr itmişdir. Müğtenimât-ı mezkûrenin humusu bi'l-ifrâz fütûhâtı hâvî mektûb ile bârigâh-ı hilâfete takdîm ve mâadâsı beyne'l-mücâhidîn taksîm olundu.

[82] O aralık Sa'd hazretlerinin refâkatlerindeki asâkir-i müslimînin mikdârı altmış bin nefer idi ki içlerinde piyâde olmayub cem'iyesi süvârî idiler. Her süvârîye on iki bin dirhem isâbet eyledi.

Eyvân-ı Kistrâdaki kâlîçenin tûl ve arzı altmışar arşun olub üzerinde mücevherâtın envândan ma'mûl nukûş fâhire-i nakış ve tersîm olunmuş ve bu nakışların derûnunda yollar, nehirler, temâsüller, ağaçlar ve dürlü dürlü çiçekler tersîm idilmişdi ki mevsim-i şitâda eyvâna bakanlar kendülerini yaz faslında güzel bahçeler ve mesîrelerde zan iderlerdi. Kâlîçe merkez-i hilâfete gönderilmekle Hazreti Ömer onu parça parça kesdürüb ashâb-ı kirâma taksîm eyledi. Hazreti Ali kendi hissesine isâbet iden parçayı yirmi bin dirheme satmışdır.

Farslar Medâyin'den Hulvân'a kaçdıktan ve Medâyin feth olunduktan sonra guzât-ı kirâm Celûlâ üzerine gidilmesini tensîb itdiler. Zîrâ Celûlâ İran memâlikine gidilecek yolların başında vâki' bir nokta olduğundan oradan memalik-i mezkûreye gidilmekte suhûlet var idi. Sa'd hazretleri makâm-ı hilâfetden istîzân itdikde halîfe-i ekrem hazretleri [83] Hâşim bin Utbe on ikibin nefer süvârî ile gönderilub Celûlâ'nın istîlâsını ve Ka'kânın mukaddimetü'l-ceyş ta'bîniyle Celûlâ ve Hulvân'ın zabtından sonra Ka'kâ'nın mikdâr-ı kâfi askerle Irak ve Kuhistan arasında ibkâsını emr eylediğinden asker-i İslâm Celûlâ'ya doğru açıldı.

İran yollarının Celûlâ'da müteferrik olduğu cihetle İranlıların dağılmaları korkusundan nâşi ümerâ-i İraniye'den Mîhrân, Râzî hendek inşasıyla orayı istihkâm altına almış idi. Halîfenin emri üzerine Haşim bin Utbe on ikibin nefer süvârî ile Celûlâ'ya doğru yola çıkarılarak Ka'kâ' bin Amr mukaddimetü'l-ceyş ittihâz olundu. Hâşim askerle Celûlâ'ya takarrüb itdikde hendeklerin etrâfını askerle ihâtâ ve İranileri muhâsarâ eyledi. Emr-i muhasara seksen gün mümted olduğu halde İranlıların birbirini velî iden imdâdları birleşerek muhâsarânın son günlerinde tarafeyn meyânenelerinde muhârebe başladı.

Müslimînin savlet-i deliranelerinden İranilere arz olan telefât leyletü'l-harîrdeki telefâtı geçib şu esnâda min tarafallahi zuhûr iden pek şiddetli bir kasırgayı bir zulmeti dehşetifzâ ta'kîb itmekle Farsların atluları telâş ve hayretle hendek [84] derûnuna döküldüler. Mücâhidîn-i dîn şu hâlden haber almalarını müteâkib Ka'kâ' askerle hendeğin kapusını tutmakla hendeğin zabt olunduğu beyne'l-asâkir şâyi' olub mücâhidînin hepsi hendeklere doldular. Düşman askeri yangın içinde kalmış ebniye derûnundan kaçanların kapuyı gayb ile kendülerini tehlikelere çarpup firâr idişleri gibi muhalles ve tehlikeyi fark itmeksizin havl-i can ile öteye berüye koşarken asker-i İslâm yakaladıklarını öldürmekte idiler. Bakiyetü's-süyûf telâş azîme ile cisre doğru koşdular. Kimisinin bindiği atın ayağı yarıldı. Kimisi atla beraber yere yıkulub boynu kırıldı. Guzât-ı kirâm ise fırsatı bir dakika bile fevt itmeyüb yıkılanları pâymâl ve kaçanları istîsâl ideyorlar idi. Pek az İran askeri kurtulabilmekle mâadâsı telef olmuşdur. O gün maktûl olan düşman askerinin mikdârı yüz bin neferi geçdi.

Celûlâ'nın bu vechile fethi müyesser olub canlarını kurtaran Farslar Hânîkîn tarafına doğru kaçdılar. Ka'kâ' iş bu firârleri ta'kîb ve itlâf ile uğraşub gideyor idi.

Celûlâ'da inhizâm haberi ise kolera şâyîâ-yı müdhişesi gibi Hulvân'a kadar yayılmış olduğundan Yezdicerd orada dikiş [85] tutturamayub Haşrişûm nâm emîri Hulvân'da ikâme ve kendüsi Rey taraflarına firâr eyledi.

Müslimîn Celûlâ'dan İranileri silüb süpürdükdən sonra Ka'kâ' İslâm askerinin bir fırkasıyla yüzünü Hulvân'a çevirüb takarrüb eyledikde Haşrişûm yanındaki askerle müdâfaya çıkmasıyla beraber kendüsi maktûl ve askeri münhezim olarak Hulvân dahi feth olundu.

Celûlâ ve Hulvân ganâiminin humusu Medine'ye gönderilüb mâadâsı guzât-ı müslmîn aralarında taksîm olunmuş ve her nefere dokuz bin dirhem isâbet itmişdir.

Hulvân'ın fethinden sonra Hazreti Ömer efendimize mürâcaatla Yezdicerd ile başında bulunanların üzerlerine gitmeği istîzân itdiler ise de Sevâd ile cebel arasında suhûlet mürûrâ mâni' olacak suûbetli yerler olup şimdiki halde ilerü gidilmemesi emr olduğundan azîmetden sarf-ı nazar idildi. Ve Hâşim bin Utbe, Celûlâ'dan Medâyine avdet eyledikde Adin nâmında bir Acem serdâr-ı askerle Sehl'e geldiğini işitmekle Dırâr bin el-Hattab refâkatiyle sevk eylediği firka-i askeriyye Masibdân nâm mahalde yetişüb bi'l-muhârebe Adin maktûl ve askeri münhezim oldu. Münhezimler dağlara ilticâ itdiler. Dırâr [86] te'mîn ile cümlesini celb ve yerlerinde iskân iderek Medâyine avdet eyledi.

2.4.2. Cebele Vak'ası

Mülûk-ı Gassândan Cebete bin el-Eyhem iş bu onaltıncı sene-i hicriyyede Medine-i münevvereye azîmet ve zât-ı âlî hilâfetpenâhî ile mülâkât iderek beraberce hacca gitmişdi.

Birinci kitâbın ikinci kısmında vâki' Gasâsine devleti mebhâsında keyfiyeti tafsîl olduğuna üzere beni Fezârâ'dan bir şahsa bir latme¹⁰⁶ urduğu cihetle halîfe hazretlerinin itâ buyurdıkları hükümden münkabız olarak Şam'a ve oradan Kostantiniye'ye firâr ile irtidâd itmişdir.

¹⁰⁶ Tokat.

2.4.3. Hirakl'ın Humus'a Azîmeti ve Bazı Fütûhât-ı İslâmiye

Rum imparatoru Hirakl sebkat iden muhârebelerden bunca mağlubiyetlere tesâdüf itmişken ¹⁰⁷ “من جرب المجرب حلت به النامه” dimeyerek son nefesdeki hareket-i mezbûhâne gibi bir kerede baht ve tâl'ını imtîhân için mecmû' kuvvetini cem' ile mücâhidîn-i İslâm ile harb itmeği bi'l-mülâhaza cezire-i mâbeyn en-nehreynin – yedinde kalmış olan – eczâsından vesâir [87] bilâd-ı Rum'dan üç yüz bin mevcûdu hâvî bir büyük ordu cem' eylediği Ebû Ubeyde hazretlerinin mesmû'ları oldukda Şam'a çekilmek ve orada kuvvetlerini birleştirmek üzere Humus'u terk itmesini müteâkib Rumlar Humus'a girdiler. Bu tedbîrin yolsuzluğundan bahisle halîfenin i'tâ buyurduğu emir üzerine Şam'a gidemeyub münâsib bir mahalde tehassün veya hücum ile muhârebe cihetlerinden hangi birinin hayırlı olduğu müzâkere olundukda Hâlid bin el- Velîd “muzafferiyet askerinin kesretine tâbi' olmayub sıdk-ı niyet ve sebâtda olduğunu beyân ile beraber Cenab-ı Hakka mütevekkilen bî kayd u fütûr ihtiyâr harb olunmasını” tensîb eyledi. Binâenaleyh mücâhidîn Humus yolunu tutarak önlerine gelen Rum askerini harben perişan ve bi tekrar Humus'u zapt itdiler.

Bu sırada Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretleri fütûh-ı Irak'ı Nüsaybin havâlîsine doğru ilerü götürmeğe devam itmekte olduğu haberleri şâyi' olduğundan Hirakl'ın emriyle tecemmü' iden ordunun cezire ahâlîsinden ma'dûd kısm-ı a'zamı ayrılıub memleketlerine doğru savuşdular. Ve ordu-yı mezkûrun bakiyesi bir muhârebeye bile mukâvemet idemeyeceklerini anladıklarından askerinin hepsi çekilüb memleketlerine gitdiler.

[88] Diğer taraftan Ebû Ubeyde hazretleri İyâz bin Ganemi, cezire bilâdını fethetme' mûr itdiğinden İyâz askerle giderek Rakka'yı bi'l-muhâsara araziye beytü'l-malın olmak ve ahâlî cizye virmek şartıyla sulhen zapt eyledi.

Bundan sonra İyâz, Velid bin Ukba'yı cezirede vâki' ve Rumlara tâbi' İyâz bin Nizâr kabîlesinin bir takımı üzerine gönderüb kabîle-yi mezkûre daha evvel sâir bilâdı Rum'a nakil ve firâr itmiş oldukları haberi alındığından keyfiyet bargah-ı hilâfete lede'l-arz “Kabîleyi mezkûre iâde olunmaz ise İyad-ı müsliminde bulunan bilâdda

¹⁰⁷ Deneneni denemek pişmanlık getirir.

mevcûd Rumların mülkünden ihrâc olunacağı” tarafı hilâfetden Hirakl’a iş‘âr olundu Hirakl ise Hazreti Ömer’in adını işitdikçe depeden tırnağa kadar vücudu raişedâr olacak derecede korkmuş olduğundan derhâl kabîleyi mezkûreyi iâde ittirdi.

Bunlardan dört bin kişi ceziredeki sâir kabâil-i Arab aralarına dağılarak bakiyesi Ebû Ubeyde hazretlerine mürâcaat eylediler. Kabîle-i mezkûra halkına cebren din-i İslâmın kabul itdirilmesini hilâfeti uzmâya arz itdikde (لا اكراه في الدين)¹⁰⁸ nass-ı celîli hükmünce icbâra cevâz-ı şer‘i olmadığı cevâbı virilmekle kabîle-yi merkûma reisleri dâr [89] ü’l-hilâfetü’l-alîyeye azîmet ve cizye nâmının sadakaya tahvîliyle mükellef tutulmalarını iltimâs eylediler. Cizyenin iki misli sadaka nâmıyla virgü virilmek üzere kabul ve istid‘âlarına binâen emîrleri Velid bin Ukbe azl ile bir kısmına Furât bin Hayyân ve diğer kısmına Hind bin Ömer el-Hameli emîr ta‘yîn buyuruldu.

Şu esnâda İyâz, bilâ muhârebe Harran’ı ve Sa’d bin Ebî Vakkâs tarafından me’mûr Ebû Musa el-Eşari ba‘de-l-muhârebe Nusaybin’i sulhan feth itdikleri gibi İyâz bin Ganem bizzât azîmetle Mardin ve Dârâ’yı ve Ebû Ubeyde tarafından me’mûr Osman bin Ebî’l-Âs sulhan Ermeniye havâlîsinin bazı bilâdını ve Habîb bin Mesleme bi’l-muhârebe Urfa’yı zabt eyledi.

Samsad, Suruç, Nevahi-i Fırat, Re’sü’l-ayn, Telmüs dahi İyâz bin Ganem hazretlerinin sene-i mezkûre fütûhâtındandır.

İbrâhîm ibni en-Nebînin vâlidesi Mârîye radiyallahuanhâ bu sene vefât itdi.
[90]

2.5. VEKÂYİ‘ (Sene 17)

Amid Şehri ile Sâir Bazı Bilâdın Fethi – Hâlid bin el-Velîd’in Azli – Basra ve Kûfe’nin Binâsı – Bahreyn Vukûâtı – Ahvâz ve Sûs’un Fethi – Vaz‘ı Târîh-i Hicri

¹⁰⁸ Din hususunda zorlama yoktur.

2.5.1. Amid Şehri ile Sâir Bazı Bilâdın Fütûhâtı

Fütûhât-ı mezkûreden sonra Ebû Ubeyde radiyallahuanhu hazretlerinin emriyle İyâz bin Ganem radiyallahuanhu cezire-i mabeynünnehreyn bilâdından Amid şehriyle Diyarbekr'in sâir bilâdını feth itmiştir.

İyâz, şehri mezkûru muhâsara itdikten sonra hayli muhârebeler vukû' buldu. Lakin sûrun metâneti cihetiyle teshîri müşkilâta tesâdüf itmişti. Sûr keşf ve muâyane edildikde şehrin cihet-i şarkiyesinde bulunan şimdiki hükûmet konağının bulunduğu mevkie muttasıl sûrdaki su deliği tevsî' olunur ise oradan içerü girilebileceği anlaşıldığından gece karanlık basdikda guzât-ı kirâmdan bazıları o deliği bir insan girebilecek kadar tevsî' itdiler. [91] Şehre duhûl idecek olanlar mevki-i mezkûr civârında bulunan kapuyu açmak ve hâricdeki asker o kapudan iç kaleye girmek üzere ibtidâ ashâb-ı kirâmdan Hazreti Sa'sa ve müteâkiben Hâlid bin el-Velîd hazretlerinin mahdûmları Süleymân radiyallahuanhum delikden içerü girdiler. Ve yirmiden mütecâviz mücâhidîn-i kirâm dahi birer birer onları ta'kîb eylediler.

Sûrdan içerü giren gâzîler deliğe ikiyüz hutve¹⁰⁹ kadar uzak olan ve sonra babü'l-feth nâmıyla iştihâr iden sûr kapusuna hücum ve nöbetçileri i'dâm ile kapuyu açdılar o cihetdeki mücâhidînin hepsi kapıdan içeri girüb zulmet-i leyde aldıkları tekbîr sadâları iç kaledeki sûrun divarlarına aks-ı endâz olduğu halde şimdiki kale câminin bulunduğu mevkiye doğru ilerülediler.

Rumlar şu kazâ-i nâgihâniden şaşırub kemâl-ı telâşla müdâfaya kıyâm eylediklerinde o mevki'de yirmiden ziyâde mücâhidîn şehîd oldu. Gâzîler o gece sabaha kadar Rumlarla harb idüb sabahleyin iç kale kâmilen zabt ve derûnundaki Rum askeri katl olundu.

İç kale denilen mahal ile şehrin meyânını diğer bir sûr fâsıl olduğundan şehirdeki Rum askeri her ne kadar mukâvemete [92] çalışmak istediler ise de Allahu Teâlâ hazretleri her birisini şecâat-ı mücessime olmak üzere halk buyurmuş olduğu fedâyilere karşı komak sâikâlara karşı durmakdan farksız olduğunu ve sûrun diğer kapularını hâricden çevirmiş olan asâkir-i İslâmiye dahi içerü girerler ise şehirdeki

¹⁰⁹ Adım.

Rumlardan şahs-ı vâhidin bile sağ kalmayacağını anladıklarından Rumlar şehri sulhen iyâd-ı müslimine teslîm eylediler.

Süleymân bin Hâlid bin el-Velîd hazretleri o gicedeki hücumda şehîd olan mücâhidîn içinde olub şühedâ-yı müşarunileyhim hazerâtının medfen-i şerifleri camii mezkûrededir.

Medîne-i Amid'in fethini müteâkib ashâb-ı kirâmdan Sa'sa radiyallahuanhu şehre âmil ta'yîn olunarak İyâz bin Ganem, Hani ve Meyyâfârikin medînelerini feth için azîmet itdi. Sa'sa hazretleri leyle-i hücumda aldığı yaradan müteessiren çend gün sonra azîmdâr-ı ne'îm olmuştur. Diyarbekir'e devlet-i İslâmiye tarafından en ibtidâ vâlî olan zâtı müşarunileyhi Sa'sa radiyallahuanhu hazretleridir.

Medîne-i Amid'in fethini müteâkib Meyyâfârikin ve Hani ve ba'dehu Erzen er-Rum (Erzurum) ve Bitlîs ve Ahlât medîneleri feth olundu.

[93] Ba'zı rivâyetçe cezire bilâdının fethinde Hâlid bin el-Velîd hazretleri beraber idi. Âtîde muharrer-i keyfiyete nazaran rivâyeti mezkûrenin sıhhatı istidlâl olunur.

Malatya şehri sene-i mezkûrede Habîb bin Mesleme vasıtasıyla feth olunmuştur.

2.5.2. Hâlid bin el-Velîd'in Azli

Hâlid bin el-Velîd hazretleri Medîne-i Amid'de vâki' hamâmda iğtisâl iderken vücûduna delk idilen ilâç içinde hamr bulunduğu ve kendüsini medh iden Eşas nâm şâire on bin dirhem câize virdiği mesmû'u hilâfetpenâhi oldukda a'mâl-ı me'mûresinin cümlesinden azl ile "Hamr ile tedâvi ne demek olduğu" isti'lâm buyuruldu. Hazreti Hâlid ilâç içinde hamr olduğunu bilmediği ve ba'de't-tedavi meğsûlen hamâmdan çıktığı cevâbını virdi ise de "Hâlid ikâme ve kalensüvesi¹¹⁰ başından nez' olunduktan sonra imâmesinin sarığıyla elleri bağlanub Eş'as'a virdiği câizeyi beytü'l-mala âid ganâimden mi yoksa kendi kîsesinden mi virdiği lede's-sual beytü'l-mala âid ganâimden olduğunu [94] ifâde ider ise hıyânetini i'tirâf ve kendi mâlından virmiş ise

¹¹⁰ Kûlâh, serpuş.

isrâf itmiş olacağından ala külle't-takdirin her bir amelden ma'zûl olmak üzere Medine'ye ihdâr idilmesi" tarafı hilâfetden Ebû Ubeyde hazretlerine emr buyuruldu. Ebû Ubeyde minber üzerinde oturub Hazreti Hâlid emre tatbîken ikâme idildikten sonra berîd vâsitâsıyla istintâk olundukda hiçbir cevâb virmediğinden Bilal Habeşi hazretleri yerinden kıyâm ile "Halifenin emri bu merkezdedir" didikten sonra hazreti Hâlid'in kalensüvesini başından nez' ve imâmesinin sargısıyla ellerini bend iderek "Eşas'a virdiğin câizeyi beytü'l-mâldan mı yoksa kîsenden mi virdin" deyü suâl itdi. Hazreti Hâlid "Kîsemden virdim" cevâbını virdi. Bilâl kalensüveyi yine Hâlidin başına vaz' ile ellerinin bağını çözüb sargıyı yine kendi eliyle kalensüvenin üzerine sardı. Hazreti Hâlid bu muâmeleden asla teessür göstermeyub "Biz âmirlerimizin emirlerine mutiyiz" demekden başka bir şey dimesi.

Ebû Ubeyde hazretleri Hâlid'e tekrîmen Medine'ye ihdârî emrinden bahs idemiyor idi. Hâlid ise ma'zûl müdür değil midir bilemeyüb mütehayer kaldığından Ebû Ubeyde'ye mürâcaat ve hâli [95] ne merkezde olduğunu suâl eyledi. Hakikat-ı hâl ifade ve Medine'ye irsâl olunmağla huzur-ı halîfeye vüsûlünde "Ya emîre'l-müminîn benim hakkımda layık gördüğün muâmelelerden dolayı seni cemâat-ı müslimine şikâyet eyledim" söyledi. Hazreti Ömer "Şu yedindeki serveti nereden cem' eyledin" buyurdular. Hazreti Hâlid "Bana âid ganâimden" cevâbını virdi. Halîfe servetin mikdârını istîzâh eyledikde "Altmış bin dirhem kıymetinde olabilir" söylemekle lede't-takvîm mükavvem emvâl-ı mevcûdesini seksen bin dirhem kıymetinde gösterdiklerinden yirmi bin dirhemi ifrâz ve beytü'l-mâla teslîm olundu.

Fütûhât-ı İslâmiyenin en büyükleri ve memâlik-i meftûhânın kısm-ı a'zamı Hazreti Hâlid'in seyf-i himmet ve satvetiyle kazanılmış ve zaman-ı saâdetden berü cihâd ve tevsi'-i bilâd hakkındaki hidemât-ı ulyâsı nâmını takdîs itdirecek bir dereceye varmışken canib-i hilâfetden hakkında nümâyân olan muâmelelerden dolayı lisân-ı umûmî taraf taraf ta'rîzâta başladı. Halîfe-i ekrem radiyallahu Teâlâ anhu hazretleri "Hâlid'in azl ve muâhezesi onun bir güne hıyânet ve kusûrundan, yâhûd kendüsünün ona ba'zından neş'et itmeyüb ancak muzafferiyât [96] mütetâbiasından nâşî umûm-ı cânibinden hakkında his olunan niyât ve teveccühât su-i i'tikâdı intâc itmemek mülâhazasıyla her bir muzafferiyet ve muvaffakiyet Hak Teâlâ hazretlerinden olduğunu ve Hâlid bu babda bir vâsitâdan ibaret idüğünü cümleye göstermek için o

muâmeleleri icrâ eylediğini” bilâd ve emsâra tahrîren i‘lân itdikden sonra Hazreti Hâlid’i huzur-ı âlilerine celb iderek “Ey vücûdını ümmeti Muhammed’in şânını a‘lâya vakf itmiş olan seyfullahı vallahi benim yanımda hem mahbûb hemde kerîmsin” deyü taltîf ile beraber bundan mukaddemce nez‘ idilmiş olduğu emvâlî bi-tekrâr îade buyurdular radiyallahuanhuma.

2.5.3. Basra ve Kûfe’nin Binâları

Hicretin on dördüncü senesi bahr-ı Fârs cihetinde bir medine inşâsı tasavvur olunarak emr-i tahtît icrâ ve bir mescid-i şerîf binâ olunduğu sene-i mezkûre vekâyî’i sırasında beyan olunmuşdu.

Medâyin havâlîsinde bulunan Arabların vehâmet-i hevedan mizâclarına inhirâf ve levnlerine tagayyür âriz olduğu Medine-i münevveye gidüb gelmekde olanların yüzlerinden anlaşılmağa Irak [97] havâlîsinde mizâclarına muvâfık iki medine yapılmasına emr i‘tâ ve mevâki-i lâzimenin keşfi için me‘mûrlar dahi ta‘y’in ve irsâl olundu.

Mukaddimen bahr-ı Fars cihetinde tahtît olunmuş olan mevki-i mezkûrun ve Hîre ile Fırat arasında vâki‘ Hasabâ nâm mevki‘in elvirişli oldukları tahakkuk itmekle bi‘l-istîzân alınan emr-i hilâfetpenâhî üzerine birinci mevki‘de Basra ve ikincisinde Kufe şehirlerini kâmişdan binâ eylediler. Sonra ikiside mühterik olmakla emr-i hilâfetle kerpîçe tahvîl olundu.

Kufe şehri havâli-i Irakiye’ye merkez ittihâz olunarak orada bir kasr-ı imâret dahi yapılmış ve Irak emirü’l-ceyşi Sa‘d bin Ebî Vakkâs radiyallahuanhu hazretleri Medayin’den Kufeye nakil buyurmuşdur.

Hulvân, Mâsebdân, Karkisa, Mûsul şehirlerinin her birisi mülhakatıyla beraber Kufeye rabt idilmiştir ki Hulvân’da Ka‘kâ‘, Mâsebdâni’de Dırar bin el-Hattâb, Karkisa’da Ömer bin Mâlik, Mûsul’da Abdullah bin el-Mu‘temir âmil idiler. Medâyin taraflarından bulunan Arablardan Kufe ve Basra’ya nakil ve ikâmet murâd idenlerin azîmetleri emir buyrulmağla canı istiyen giderek [98] dilediği mahalli mesken ittihâz itdi. Ve Basra’ya Âsım bin el-Dülefî ve Kufe’ye de Ebû Hayyac bin Mâlik vâlî ta‘yîn buyuruldu.

2.5.4. Bahreyn Vukûâtı

Ebû Bekir es-Sıddîk radiyallahuanhu efendimizin esnâ-yı hilâfetlerinde Alâ bin el-Hadramî Bahreyn’de âmil bulunmuş ve muahharen azl ile yine iâde olunmuşdu. Ehl-i riddetle harb olunurken Sa’d bin Ebî Vakkâs ile Alâ el-Hadramî aralarında bazı mertebe husûmet sebkât itdiğinden Sa’d hazretlerinin Kâdisiye muzafferiyetinden sonra kendüsi de onun hizmetlerine muvâfık işler görmek efkârı Alâ’nın zihnini doldurdu. Ve o târihlere kadar Arablar denizle me’lûf olmadığından tecâvüzât-ı bahriyeye makâm-ı hilâfetden ruhsat yoğiken bahr cihetinden Farslar üzerine bir muhârebe kapısı açmak istedi.

Alâ emirü’l-müminîn hazretlerinden istîzân itmeksizin o havâlîde bulunan ehl-i İslâm’ı Farslarla muhârebeye teşvîk eyledik de onlarda muvâfakat gösterdiler. Binâenaleyh tertîb eylediği kuvve-i askeriye ordulara bi’t-taksîm Cârûd bin el-Muallâ, Süvâr bin Hemmâm, Hâlîd bin el-Münzir nâm zevâtın taht-ı [99] riyasetlerine virub bunların cümlesine Hâlîd’i emîr ta’yîn ve gemilere irkâb ile Fars bilâdına sevk itdi.

İş bu İslâm ordusu İstahr havâlîsine çıktıklarında oralarda bulunan İran serdârı Hürbûd sefinelerle ehl-i İslâm arasına sokulub Tûs nâm mahalde cem‘ eylediği askeri cünûd-ı İslâm üzerine çarpmakla miyâne-i tarafeynde şiddetli muhârebe vukû‘ buldu. Cârûd ve Süvâr’ın ikiside şehîd oldular. Hâlîd askerine piyâde olarak muhârebe itmelerini emr idüb cereyân iden kîtâl hûnrîzâde Farslardan pek çok adam maktûl oldukdan sonra asâkir-i müslimin berren Basra cihetine teveccüh itdi ise de Farslar yolları tutub mürûrlarına mûmâna‘at gösterdiler. Hâlîd, Basra’ya gidecek yol bulamadığından olduğu mahalde kalub tedâfe‘i harekete mecbûr oldu.

Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimiz bu vakâdan haber aldıkda Utbe bin Gâzvan’ı Basra’ya irsâl ve asâkir-i kâfiye ile Hâlîd’e imdâd olunmasını emr itdi ve Âla bin el-Hadremi’nin öyle bilâ ruhsat hareketinden dolayı kendüsini mücâzâten Sa’d bin Ebî Vakkâs’ın maiyetine viridi.

Utbe Âmir bin Lüey kabîlesinden Ebu Sebrete bin Dirhem imâretiyle [100] tertîb itdiği on iki bin süvâriyi Hâlîd'in imdâdına gönderdi. Âsım bin Amr, Arfece bin Herseme, Ahnef bin Kays vesâir bazı meşâhîr şu asker içinde idiler.

Asâkir-i mezkûre sâhil tarîkiyle giderek Hâlîd'e yetişdiler. Tûs vakâsından sonra İraniler her taraftan akarak Fars ordusuna yardım itmeğe gelmiş ve ordu-yı mezkûr pek büyümüş idi. İki fırka-ı İslâmiye bi'l-ittihâd kazâ-yı nâgihânî gibi Fars ordusuyla çarpışub gösterdikleri savlet dehşet-i endâzâne asâkir-i a'dâyı çil yavruları gibi tarumar ve her takımın bir tarafa firâr idüb emvâl ve eşyâları mücâhidînin iyâdı iğtinâmlarında kaldı. Ve Hâlîd refâkatindeki askerle kurtulub Ebû Sabre'nin ordusuyla birlikde Basra'ya azîmet eyledi.

2.5.5. Feth-i Ahvâz ve Sûs ve Tuster

İran serdârlarından Hürmüzân, Kâdisiye muhârebesinde bozulduktan sonra Ahvâz'ın kâidesi olan Hûzistân'a firâr ile oraları temellük itmiş ve sugûr-ı Ahvâz'dan Menadir ve nehri Tîr tarîkiyle hârıl hârıl Basra'ya tâbi' Meysân ve dest-i Meysân taraflarına dest-i taarruzu uzamakda bulunmuşdu.

[101] Utbe bin Gazvân, Basra havâlisinde iken Sa'd bin Ebî Vakkâs'a mürâcaat ve talebi muâvenet itdikde Nuaym bin Mes'ûd imdâda me'mûren Basra ve Ahvâz arasına nüzûl itmiş olduğu halde Ben-i Adeviye'den Sülemi bin el-Kayn Basra askerinin ve Hermele bin Mürîta Kûfe askerinin emîrî olmak üzere gönderilub bunlar Meysân'a vardıklarında mühâceretle Horasan taraflarında bulunan Beni el Am bin Mâlik kabîlesini yanlarına istediler. Ve kabîle-i mezkûreden Gâlib bin el-Düeli ve Küleyb bin Vâil el-Külebi gelerek Sülemi ve Hermele ile bi'l-mülâkât Menadir ve nehri Tîr taraflarına hücum ile Farslar aleyhlerine tecâvüzâta müsâraat ideceklerine söz virdiler.

Sülemî ve Hermele mev'udda askerlerini ta'biye ve Farslarla kıtâl için levâzım-ı harbiyeyi tehiyye itdikden sonra Nüaym bin Makrun ve Nüaym bin Mes'ûd ile bi'l-ittifâk Hürmüzân üzerine azîmet ve muhârebe itdiklerinde Hürmüzân'ın ordusu münhezim ve çoğu maktûl oldu. Ve Hürmüzân firâr ile sûk-ı Ahvâz köprüsünü geçüb İslâm ile arasında Düceyl nehri haddi fâsıl kaldı.

Hürmüzân bu hezîmet üzerine sulha mecbûr olduğundan nehri Tîr'e ve Münâdiriden mâadâ Ahvâz havâlîsini Gâlib ve Küleybe [102] terk ile akd-i müsâlahâya tâlib olmuş ve müsâlahâda akd idilmişken sonra Gâlib ve Küleybe ile Hürmüzân aralarında hudûddan dolayı ihtilâf zuhûr itmekle Sülemi ve Hermele oraya giderek Gâlib ve Küleybi haklı ve Hürmüzân'ı haksız gördüklerinden ıslâh zâtü'l-beyne teşebbüs eylediler ise de Hürmüzân kabulden istinkâf ve ekrâd tâifesinden istiâne ile kuvvetini artırub muhârebeye kıyâm gösterdi.

Utbe bin Gazvân Hürkûs bin Züheyr es-Sa'dî Gâlib ve Küleybe imdâda gönderüb muhârebeye itdiklerinde Hürmüzân bu defada münhezim ve mağlûb olmakla Ahvâz'dan ta Tüstere kadar mümted arâzi-i İraniye feth ile keyfiyet emîre'l-müminîn hazretlerine lede'l-arz Cüz bin Muâviye mikdâr-ı kâfi askerle Hürmüzân'ı ta'kîbe me'mûr idilmiş ve Cüz-i Sa'z nâm karyeye ve oradan Devrak'a vâsıl olub oraları kâmilen zabt etmiştir.

Hürmüzân bakiye-i bilâd yedinde kalmak üzere yine musâlahâya râğbet gösterüb Hürkûs Ahvâz taraflarındaki askerine nizâm virmiş olduğu halde Fars pâdişâhı Yazdicerd ehl-i İslâm ile harb itmek üzere Merv'de külliye-tlü asker toplamakda olduğu işidildiğinden merkez-i hilâfete lede'l-mürâcaat Nu'mân bin Mukarrin'in asâkir-i kesîre ile Hürkûs'a [103] imdâd gönderilmesi için Sa'd bin Ebî Vakkâs'a ve kezâlik muâvenet-i lâzimenin sür'atı icrâsına dâir Ebû Mûsâ el-Eşari'ye emirler Istar ve Irak'dan gidecek şu iki fırka üzerinede Sabrete bin Ebî Rahm emîr ta'yîn buyurulmuş ve fırkalar dahi hareket etmişti. Hürmüzân tedârik eylediği askerle cünûd-ı İslâmiye'ye karşı gelerek muhârebeye tesaddi itmesiyle beraber ekbeh-i hezimetle Tûster'e doğru firâr eyledi. Mücâhidîn derhâl ta'kîbe hazırlandıkları sırada Basra'dan hareket ile asker dahi emîrleri Nu'mân ile birlikde yetişmekle hepsi Tûster'de ictimâ' itdiler.

İraniler Tûster'de tahassun ve İslâm askeri Tûsteri bi'l-muhâsara¹¹¹ tazyîk iderek tarafeyn aralarında seksen defa muhârebeye vukû' buldu. Ve cümlesinde İran askeri mağlûb oldu. Mücâhidîn-i kirâm âkîbet bir tarîk-i suhûlet bularak Tûster'e duhûl ve şehri zabt eylediler ise de Hürmüzân iç kaleye ilticâ ve muhâlefete devâm

¹¹¹ Mim harfi eksik yazılmış.

idivirdi. Yanındaki esbâb-ı mukâvemetin cümlesi muzmahil¹¹² ve her dürlü galebe ümîdi zâil olmağla halîfe-i güzîn ve emire'l-müminîn hazretlerinin hakkında vireceği hükme razı olduğunu beyân ve arz-ı istîmân eyledi. Ehli- İslâm bilâ şart Tûster'i zabt ile [104] emvâl-ı mevcûdeyi iğtinâm itmekle her atluya üç bin dirhem ganîmet isâbet itmiş ve Hürmüzân humusu ganâim ve haber-i fütûhâtı havî mektubla Enes bin Mâlik ve Ahnef bin Kays vesâir bazı zevâta teslimen merkeze hilâfete gönderilmiştir.

Huzur-ı halîfeye ba'de'l-vusûl Hürmüzân bi'd-defaat nakz-ı ahd eylediği için mesûl tutuldu ise de lisân-ı istirham ile cinâyetini i'tirâf itdiğinden afv olunarak şehri iki bin dirhem maâş ile Medine'de ikâmeti fermân buyuruldu.

Ebu Sebre refâkatıyla Ebû Mûsâ el-Eşarî ve Nu'mân bin Mukarrin, Hürmüzân'ın Sûs'da bulunan karındâşı Şehriyâr üzerine gitmeğe ve Sûs şehrini fethe me'mûr olduklarından müşârunileyhim askerle giderek Sûs'u muhâsarâ ve tazyîk itdiler. İçerüden gösterilen mukâvemet üzerine mücâhidîn bi'l-ittifâk dervâze-i şehre yanaşub darbe-i besâletle kapuyu kırdıktan sonra içerüye girmeğe başladıklarında ahâlî sadâ-yı istîmânî ref' ile "musâlahâ musâlahâ" deyü feryâd eylediklerinden orasıda zabt olundu.

Bu esnâda İran askeri Nihâvend taraflarında toplanmakta oldukları haberi alınmağla Nu'mân bin Mukarrin, Kûfe askeriyle [105] Nihâvend'e doğru yola çıkarıldı ve Zer bin Abdullah bir fırka mücâhidîn ile biemri hilâfetpenâhî giderek Cundisâpûr şehrini muhâsarâ eyledi. Muhâsarâ bir müddet imtidâd itdikten sonra ahâlî istîmân itdiler. Cizye virmek şartıyla muhâsarâyâ rabt ile Cundisâpûr dahi memalik-i İslâmiye sırasına dahil oldu.

Celûlâ ve Hulvân'ın fethi akabinde İslâm askeri bilad-ı Acem'in içerülerine yayılmaları muhâfazâ ve inzibâtça müşkilâtı mûcib olur mülâhazâsıyla ilerü gidilmemesi ol vakit emire'l-müminin radiyallahuanhu hazretleri taraflarından emr buyurulmuşdu. Hürmüzân, Medine'ye vâsıl olduktan sonra istintâk idildikte İranluların mukâbeleye devamdan vaz gelmek ihtimâli olmadığı ifadesinden anlaşılmağla memalik-i Fars'ın tamamıyla istîlâsına ve Sâsâniyân devletinin ortadan

¹¹² Çökmüş, yıkılmış, perişan duruma gelmiş.

kaldırılmasına cânibiâli hilâfetden karâr virildi. Binâenaleyh halîfe-i ekrem radiyallahuteâlâanhu hazretleri memalik-i Fars'ın bitemamiha fethi için tedâbir-i lâzimeye teşebbüs buyurub Ebû Mûsâ el-Eşarî'nin Basra'dan bilâd-ı Fars'a doğru çıkmasına ve fakat pek de uzak gitmeyerek emre müntazır olmasına dâir mektûb tahrîr ve sonra Süheyl bin Adıyyi bilâd-ı Fars'a [106] gidecek ümer-ı askeriye elvîyesiyle Ebû Mûsâ cânibine irsâl buyurdular. Horasan livâsı Ahnef bin Kays'a Erdeşîr Hire livâsı Mücâşi' bin Mesûd es-Sülemiye, İstahr livâsı Osman bin es-Sekafiye, Besa ve Dârâbgerd livâsı Sâriye bin ZeynelKinânîye, Kirmân livâsı Süheyl bin Adıye, Sicistân livâsı Asım bin Amr'a, Mekrân livâsı Hakem bin Ümeyr et-Tağlebîye tahsis buyuruldu. Bundan sonra her birisi giderek me'mûr oldukları mahallerde ne vecihle fütûhâta muvaffik oldukları sırasıyla kitabımızda beyân olunacaktır inşâllahuTeâlâ.

2.5.6. Vaz'ı Târîh-i Hicrî

Mukaddime-i kitâbda beyân olduğu üzere Arablar hicretin on yedinci senesine kadar târîhi müteselsil isti'mâl itmezler idi. Sene-i merkûmede bir dâyin-i medyûnun senedini emire'l-müminîn hazretlerine takdîm ile istîfâ-yı hukûk eyledi. İş bu senedde münderic mebâliğin medyûn tarafından şehri şa'bânda da yine ifâ olunacağı yazılmış ise de hangi senenin şa'bânı olduğu bilinememiş ve bazı muhâbere evrâkında dahi târîhçe tereddüd hâsıl olmuş idüğünden Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimiz ashâb-ı [107] kirâm ile bi'l-müşâvere târîhi hicri isti'mâline karâr virdiler. Fakat hicreti seniyye rebîü'l-evvelde vukû' bulmuş iken sene başı Muharrem i'tibâr olundu. Bazı müverrihîn târîhi hicriyenin bidâyet-i isti'mâlini on altı senesinde göstereyorlar.

2.6. VEKÂYİ' (Sene 18)

Sene-i mezkûrede Medine-i münevverede halka kaht-ı şedîd isâbet iderek açlıktan çok adem telef olmuş ve bununla Şam havâlisinden şiddetli tâûn dahi zuhûr iderek yayılmıştır. Bârânın inkitâından arâzi kuruyub kül gibi olmağla sene-i merkûme (Amun el-Rummâd) ve tâûn ibtidâ Amvâs karyesinde zuhûr itmekle (tâûnu Amvâs) deyü şöhret virdi. Ehl-i Medine'ye iâne olunması için tarafı hilâfetpenâhîden evâmiri umûmiye neşr olunub Ebû Ubeyde radiyallahuanhu dört bin yük zahîre ile Medine'ye

geldi. Ve Amr bin el-Âs Bahrü'l-Kulzüm¹¹³ taraflarından haylî zehâyir irsâl eyledi. Ve is'ârda ucuzluk nümâyân oldu.

Hazreti Ömer radiyallahuanh ahâlî ile istiskâya çıkararak namaz kıldıkdan sonra amm-ı ekrem risâletpenâhî Abbâs bin Abdulmuttalib radiyallahuanhu hazretlerinin elini tutub onunla dergâh-ı [108] kâdi'l-hâcâta tevessül ve hîn-i tevessülde toprak üstüne diz çöküb halka ikbâl ile “Rabbimize istiğfâr idiniz” didikden sonra ağlaya ağlaya Cenâb-ı Hakka arz-ı tazarru' eyledi. Hazreti Abbas gözyaşları sâil ve lihye-yi şerîfeleri sadr-ı âlîlerinde câil olduğu halde “İlahî şekvâ sana merfu'dur. Âlemü's-sırr ve'l-haffâsın sen. Şu âciz mahlûkunu ignâ buyur” deyüb istizâlî matar¹¹⁴ rahmet için duâ niyâz eyledi. Müteâkiben bulutlar zuhûruyla yağmurlar yağdı.

Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh, Muâz bin Cebel, Yezîd bin Ebî Süfyân, Hars bin Hişâm, Süheyl bin Amr, oğlu Utbe Şam'da tâûndan vefât eylediler. Radyallahuanhum.

Yezîd bin Ebî Süfyân da münhal¹¹⁵ olan Dımaşk vâlîliğine karındaşı Muâviye bin Ebî Süfyân ta'yîn buyuruldu.

Hazreti Ömer radiyallahuanh Şam'a müteveccihen Medine-i münevvereden hareket buyurub Serağ karyesine bi'l-vusûl umerâ-yı Ecnâd ile mülâkât itdiklerinde ve vebânın şiddet üzere hükmünü icrâ itdiğini haber virdiler. Avdet idüb itmemesi için beyne'l-ashâb ihtilâf vukû' bulmağla Abdurrahman bin Avf radiyallahuanhu vebâ hakkında (إِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَقُومُوا عَلَيْهِ وَإِذَا وَقَعَتْ بَارِضٌ وَأَنْتُمْ فِيهَا فَلَا تَخْرُجُوا فِرَارًا مِنْهُ)¹¹⁶ [109] hadîs-i şerîfini rivâyet itmekle karye-i mezkûreden Medine-i münevvereye avdet buyurdular.

Sene-i mezkûrede Şureyh bin Hars el-Kindî Kûfe'ye Ka'b bin Süvâri'l-Ezdî Basra'ya kâdî ta'yîn buyuruldu.

Şam havâlisinde tâûn zâil olduktan sonra vefât itmiş olanların mîrâsları bir nehci şer'î taksîm ve müsâb olanlar haklarında ta'ziye ve teselliyet icrâ buyurmak ve

¹¹³ Kızıldenez.

¹¹⁴ Yağmur.

¹¹⁵ Açık, boş (makam, memûriyet, kadro vb.).

¹¹⁶ Bir yerde veba hastalığı olduğunu işitirseniz oraya girmeyiniz. Sizin içinde bulunduğunuz yerde veba vaki olursa oradan çıkmayınız.

o havâlî ahvâlinî teftîş itmek için halîfe-i ekrem radiyallahuanhu hazretleri Hazreti Ali radiyallahuanhuyu Medinede bi'l-istihlâf Şam'ı teşrîf iderek taksîm-i mevâris ile musâb olanları ta'ziye ve ahvâl ve vilâyeti teftîş buyurduktan sonra Medine-i münevvereye avdet buyurmuşlardır.

Ruhâ, Harrân, Rakkâ, İyâz ve Aynü'l-verde, Re'su'l-ayn Ümeyr bin Sa'd yediyle sene-i mezkûrede feth olduğu Vâkidî'nin rivâyâtındandır.

2.7. Vekâyi' (Sene 19)

Bazı müverrihîn Medâyin ve Celûlâ'nın ve bilâd-ı cezîrenin bu sene içinde feth olduklarını beyân eylediler. Kaysaraya [110] şehri dahi sene-i merkûmede Muâviye bin Ebî Süfyân yediyle feth olduğu mervîdir.

Bilâd-ı mezkûrenin fütûhâtı sinin-i sabıkâda olduğu ve tafsîlâtı bundan mukaddem sırasıyla beyân olunmuştur.

Sene-i mezkûrede Medine-i münevvere civârında Hiretüyleyla denilen mahalde ateş zuhuruyla su gibi cereyân eyledi. Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimiz sadaka verilmesini emir buyurdular. Halk sadaka virüb ateş söndü.

Halîfe-i ekrem radiyallahuanhu bu sene hacc-ı şerîfi edâ buyurmuşlardır.

2.8. Vekâyi' (Sene 20)

Feth-i Mısır ve İskenderiye – Azl-i Sa'd bin Ebî Vakkâs – Bazı Vekâyi'

2.8.1. Fethi Mısır ve İskenderiye

Hazreti Ömer radiyallahuanhu kuds-i şerîfi feth itdikde Amr bin el-Âs Mısır'ın fethine ruhsat istemiş ve o vakit cünûd-ı İslâmiye'nin dağıtılması câiz görülemediğinden ruhsat virilmemişti.

[111] Amr bin el-Âs iş bu yirminci sene-i hicriyede aldığı ruhsat üzerine Zübeyir bin el-Avvâm hazretleriyle birlikde askerle babü'l-yûnâ ve oradan Mısırın Rîf kurrâsına gitdiler. Caslik¹¹⁷ ünvanıyla ma'rûf Ebû Meryem nâm reis-i rûhânî gelerek

¹¹⁷ Katolik.

görüştükten sonra cizye teklifiyle Rum devletinin Mısır'da bulunan Mukavkıs'ın yanına gönderildi. Mukavkıs¹¹⁸ muvâfakat gösterdi ise de mukaddimen Kudüs'den oraya firâr itmiş olan Rum generali Artibon'un göstermiş olduğu muhâlefet haberi üzerine askerle muhârebe için hareket ve azîmet eylediler. Artibon müdâfâya kıyâm itdi ise de münhezim olmağla asâkir-i Müslimin Aynuşşems (Matriye) canibine giderek Ebrehe bin es-Sabbah bir fırka ile Fermaya ve Avf bin Mâlik dahi kezâlik bir fırka ile İskenderiye'nin muhâsarâsına gönderildi.

Amr ve Zübeyir radiyallahuanhuma Aynuşşemsi şedîden muhâsarâ altına aldıklarında ahâlî cizye ile sulha rağbet gösterdiklerinde orası bi'l-müsâlaha feth olundu.

Bundan sonra Mısır için Mukavkıs ile muhâbere cereyân iderek cizye vesâir bazı şurût ile Mukavkıs musâlahaya rağbet gösterüb musâlahânâme yazıldı. Mukaddem ki muhârebelerde [112] derdest olunan Sabaya'nın reddi Ebû Meryem tarafından talep olundukda bunlar inde'l-mukâtele dâire-i esârete dâhil oldukları cihetle Amr bin el-Âs muvâfakat göstermedi. Keyfiyet Hazreti Ömer radiyallahuanhın mesmû'-ı âlîleri oldukda Sabaya'nın reddi emr buyrulmağla red ve musâlahâ akd olunub Mısır feth idildi.

Mısır'ın fethi hitâm buldukta Amr bin el-Âs İskenderiye'nin fethi için hareket eyledi. Mısır'ın musâlahâsı haberi Kayser Hirakl'a bâliğ oldukda adem-i kabul ve Kıbt ahâlîsi muvâfakat göstermezler ise o havâlîdeki Rumlar vâsıtalarıyla müdâfaa ve mukâtele olunmasına emr virdiğinden Rumlar Mısır ile İskenderiye aralarında mûmânaat ve mukâteleye tasaddî eylediler. Esnâ-yı râhda büyük büyük muhârebeler cereyân ve cunûd-ı Müslimin galebe ile İskenderiye sûrunun önüne varub İskenderiye'yi üç mâh müddet muhâsarâ ve tazyîkât ve mütemâdiyeden sonra bi'l-hücûm şehri zabt itdiler.

Bundan sonra Nevbe taraflarına asker gönderilerek oraları da teshîr itmek istemişler ise de Sudan ahâlîsinin ok atmakta mahâretleri cihetiyle cunûd-ı müsliminin çoğu mecrûh olarak avdete mecbûr oldular.

¹¹⁸ Mısır'ın fethi sırasındaki İskenderiye patriği ve Bizans'ın Mısır genel valisi.

Mebhas-ı mahsusunda [113] beyân olunacağı vech ile Nevbeliler Hazreti Osman'ın esnâ-yı hilâfetinde dâire-i itâata dâhil olmuşlardır.

Dördüncü ciltte zikr olunduğu üzere İskenderiye medresesinde felâsife taraflarından tedris olunan dersler diyânet-i mesihîyenin tağlît ve ifsâdını mûcib oluyor diyerek kable'l-İslâm mektebler tahrîb ve kütüphâne kitâblarla beraber ihrâk olunduğu târîhçe sâbitdir.

Hazreti Ömer'in hilâfeti zamanında Amr bin el-Âs istîzân itdikden sonra İskenderiye şehrindeki mektepleri ihrâk ile şehri mezkûrede bulunan dört bin hamâm altı ay müddet şu kitâblarla kızdırıldığını İbnü'l-İberi rivâyet itmiş ise de şu rivâyetin muvafık-ı sıhhat olmadığı tahkîkat ve edille ile sâbitdir. İskenderiye kasr ve kütübhânesi Kayser'in havâlî-i Mısriyeye gazâsı esnâsında muhterik oldu. Diyokleten İskenderiye şehrini nehb¹¹⁹ itdirmiş ve Siyodovosyus zamanında Sirabyum mektebi hedm olunmuş idi ki târîhlerde mezkûr olub Foryum medresesine müteallik bir şey zikr olunmamış ise de bunun bazı kitabları teleften kurtulmuş ve Kayser ikinci Siyodovosyus zamanında İskenderiye'deki nâdir kitabların kâffesi vilâyâta nakil olunmuşdur. Patrik [114] Kiralus ve Mürşiyanus zamanlarında İskenderiyyede ihtilâl zuhûr iderek Acemlerde orayı istilâ itmiş ve bazı müverrihlerin rivâyetlerine göre Amr bin el-Âs'ın fethinden otuz sene mukaddem İskenderiye'de mekteb kalmayub mekâtib-i kadîme kitablarından Aristo teâlîminin şerhine dâir yalnız kırk cild kitab kalmışdı. Bu rivâyâtın cümlesi İskenderiyyede ki mektebler feth-i İslâm'dan mukaddem harâb olduğunu isbât ider.

Tedkîkâta nazaran târîhçe sâbit oluyor ki İskenderiye'nin fethinde kütübhâne külliyyen ihrâk olunmayub ol vakit Aristo'nun teâlîm-i fâsidesine dâir Foryum medresesindeki kırk cildten başka kitâb nâmına eser nâmevcud idi.

Müverrihin-i İslâmiye taraflarından yazılmış olan ümmehât târîhi bu abd-i âciz birer birer gözden geçirdim. İskenderiye'de kütübhâne ve kitâb ihrâkına dâir ümmehât-ı merkûmede hiçbir bahse tesâdüf itmedim. Usûlü'l-maârif sâhibi Mısırlı

¹¹⁹ Yağmalamak.

Rufâa begin Ebû'l-Fidâ'dan rivâyet eylediği bir bahsi kitâbına 77erk ve redd itmiştir ki o bahs şudur.

“Amr bin el-Âs İskenderiye'nin fethinden sonra orada bulunan kütübhânedeki kitâblar hakkında ne muâmele ideceğini Hazreti Ömer radıyallahuanhhu efendimizden istîzân itdikde [115] ihrâkına emr virmekle (400.000) cild kitâb ihrâk olunub İskenderiye'de bulunan (4000) hamâm altı mâh müddet o kitâblarla kızdırılmışdır.”

Bu hikâye Ebû'l-Fidâ'nın bize vâsıl olmamış bir eserinde mezkûr ise orasını bilemem. Hemâ sâhibi Ebû'l-Fidâ'nın yedimde mevcûd târîhinde bu bahsi göremediğim gibi Dımaşkî Ebû'l-Fidâ'nın “Târîhi İbn-i Kesîr” deyü ma'rûf olan kitâbında dahi öyle bahse tesâdüf idemedim. Ma'mâfih hikâye-i mezbûre târîhlerde münderic olsa bile muvâzene ve tedkîk olursa altı ay (180) günü hâvî olub eyyâm-ı mezkûrenin aded hamâm olan dört bine hâsıl darbî (720000) adede müsâvî olmasıyla (400000) cild (720000) adede taksîm olunduğu halde her hamâma günde yarım cild isâbet ider. Yarım kitâb ile değil ki bir hamâmın akşama kadar kızdırılıb işledilmesi bir tencere su bile kaynadılması mümkün olamayacağı bedîhîdir. Bu muvâzene hikâye-i mezkûrenin serâba masnû' olduğunu isbâta kâfidir.

Kâtib Çelebî ve Nâsır el-Tevârîh sâhibî gibi bazı müteahhirinin bu mebhâsa dâir yazdıkları sözlerin hiç birisi ümmehât tevârîhine müstenid değildir. Rivâyet-i mezkûrenin [116] menşe ve me'hûz intişârı merkûm ibnü'l-İberi'nin eseridir. İş bu ibnü'l-İber'i Fransızlarca “Ebû'l-Ferec” deyü ma'rûfdur.¹²⁰

2.8.2. Sa'd Bin Ebî Vakkâs Hazretlerinin Azli

Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretleri namazı güzel kıldırmadığına ve mürâfaalarda dikkat ve taksîm-i ganâimde adâlet itmediğine dâir şikâyet vukû' bulduğundan Emîrû'l-müminin hazretleri tahkîk için gönderdiği Muhammed bin Mesleme tahkîki

¹²⁰ İş bu (Ebul-Ferec) Asyayı suğrada vaki' Malatyalı Harun Bin Tuma namında bir yahudinin oğlu idi. Asıl ismi Margaryorsdur. (622) senesinde tevellüd idüb evail halinde babası Tuma'dan fenni tıb okudukdan sonra Antakyaya azimet ve orada kabul-ı nasraniyet itmiş ve milleti yakubiyye ulemasından süryani ve Arabi ve Yunani lisanlarını öğrenüb bir müddet antakyada ikametle badehu guba ve sonra Haleb süryani milleti riyaseti ruhaniyesinde bulunmuşdur. Birisi süryani ve diğeri arabi lisanı üzere iki büyük tarihi umumisi vardır. Arabi lisanıyla muharrer tarihi latin lisanına tercüme olunarak (1663) sene-i miladiyesinde oksfordda ve Süryani lisanında ki tarihi (1779) sene-i miladiyesinde Leipzig tab olunmuşdur. (Said Paşa'nın dipnotu).

ikmâl ve kendisini de Medine'ye ihzâr itmiş ve şikâyetin bîesâs olduğu halde bazı ihtiyâta riâyeten Medine'ye geleceği [117] vakit tevkîl eylediği Abdullah bin Abdullah el-Ensâri yerine ta'yîn buyrulmuştur.

2.8.3. Bazı Vekâyi'

Bahreyn âmili Kudâme bin Maz'ûn şurb-ı hamr töhmetiyle azl ve hakkında haddi şer'i icrâ buyuruldu. Ve hareket gayrı merziyeleri cihetiyle Negrân Yahudileri Kûfe'ye ve Hayber Yahudileri başka diyara iclâ olunarak Hayber Yahudilerinin ellerindeki Vâdi'l-Kura arâzisi müslimine taksîm olundu. Üseyd bin Hazîr zevcetünen-nebi Zeyneb binti Cahş, cezîre vâlîsi İyâz bin Ganem, Bilâl Habeşi, Enîs bin Mersed, Sa'd bin Âmr bin Hadîm, Safiye binti Abdulmuttalib bu sene vefât itdiler radiyallahuanhum.

2.9. VEKÂYİ' (Sene 21)

Nihâvend Vakâsı ve Bazı Fütûhât – Hemedân ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı – Bazı Vekâyi'

2.9.1. Nihâvend Vak'âsı

Ahvâz'ın fethiyle Yezdîcerd, Merv'e firâr itdikde Bab ve Sened ve Horâsân mülûkundan istimdâd eylediğinden hepsi imdâd itmeği kabul itmekle ehl-i İslâm aleyhinde harb itmek [118] üzere sevk eyledikleri asâkir-i kesîre Nihâvend havâlîsinde tecemmu' eyledi. Bu asâkir içinde yüz elli bin nefer Fars askeri var idi ki bunlar Fîrûzân'ın kumândâsı altında idiler.

Sa'd bin Ebî Vakkâs radiyallahuanhu o aralık Kûfe'de bulunduğundan keyfiyeti emîri'l-müminin radiyallahuanhu hazretlerine arz itmiş ve bu esnâda Sa'd aleyhinde şikâyet vuku' bulduğundan zikr olunduğu üzere Medine'ye celb ve azl olunmuş idi. Farsların harekât-ı mezkûresi üzerine olunacak teşebbûsât mevki-i müzâkereye konuldu. Ashâb-ı kirâmın bazıları Şam ve Yemen havâlîsinden tedârîki mümkün olacak asâkirin sevkini ve Haremeyn askeriyle de halîfe hazretlerinin bizzât azîmetini tensîb eylediler.

Hazreti Ali radyallahuanhu Şamdan asker ihrâcî Rumların ve Yemenden asker çıkarılması Habeşlerin tecâvüzlerini mûcib olacağı gibi halîfe hazretlerinin Haremeyn askeriyle merkezi hilâfetden tebâudu Arabların nakzı ahdiyle fenâliğa kıyâmları mahzûrundan sâlim olamayacağından bahs ile Kûfe ve Basra havâlîsindeki müsliminin muhâfaza-yı ehli ve iyâl ve bilâda kifâyet idecek mikdârından mâ'adâsı [119] kâmilen silâh altına alınarak sevk olunmalarını tensîb eyledi. Ve bu sûret cânib-i hilâfetden kabul ve tasvîb ile asâkir-i müctemeânın Nu'mân bin Mukarrin imâretiyle harb itmelerine karâr virildi.

Nu'mân vesâir lâzım gelenlere o yolda evâmir-i mahsûsa i'tâ buyurulub Kûfe'den otuz beş bin mevcûdlu bir ordu teheşşüd eyledi.

Nu'mân iş bu ordu-yı bi'l-istishâb hareketle Nihâvend'e yirmi fersâh mesâfesi olan bir mahalde düşman askerine müsâdif oldular ve tarafeyn meyânelerinde cereyân iden muhâberât-ı sulhiyeden netice hâsıl olmadığı cihetle asâkir-i İslâmiyye harb için Acemlerin ordugâhlarına doğru yürüdüler ise de Acemler buldukları mahalde bi't-tahassün mukâbeleye cüret idemiyorlar idi. Mahal-i mezkûr ise hücûma müsâid olmadığından mücâhidin bunlarla bâb-ı muhârebeyi açmağa muvafik olamayub onlar harbe çıkıncaya kadar muhâsarâyâ devam olunması bahsi söyleşildi. Lakin uzun uzadı muhâsarâ ile vakit geçirmekden netice-i matlûbenin ele getirilmesi emr-i mevhûm add olunub bir saat evvel esbâb-ı galebenin istihsâlina teşebbüs olunmasında ittifâkı arâ hâsıl olmağla ittihâz [120] olunan tedbîrlerden ma'dûd olmak üzere Ka'kâ' refâkatıyla Acemlere doğru bir firka-ı müfreze sevk olundu.

Şu firka düşmana hayli takarrub iderek onlarda buldukları yerlerden oklarla müdâfaâ eylediler. Bu sırada mücahidin havf ve telâş arâesiyle bazı hamûlelerini oldukları yerde terk ve firâr sûretini arae eylediklerinden bu sûreti Acemler havfa haml ile yüreklenüb firka-i mezkûrenin gösterdiği hud'a-i harbiye olduğundan gaflet ve istihkâmdan çıkarak asâkir-i müslimine hücûm eylediler.

Acem ordusu asâkir-i müslimine yanaşır yanaşmaz guzâtın hepsi bir ağızdan tekbîr sadâlarıyla bi'l-mukâbele iştidâd-ı harb ve kîtâl bir dereceye vardı ki meydânda kılıçların çakaçağından başka sadâ işidilmedi. Mücâhidin bu muhârebede yerlere serdikleri düşman maktûllerini hazân mevsiminde buraya tesâdüf iden orman

yapraklarına döndürdüler ise de o gün vakti zuhurdan mukaddem harbe teşebbüs olunurken Nu‘mân inde’l-muhârebe muzafferiyet-i, İslâmiyeyi gördükden sonra kendüsini şehâdetle millete kurban itmesini Cenâb-ı Hakdan tazarru‘ itmiş olduğundan Acemlerin tamamı inhizâmı sırasında hâsırâsına bir ok [121] isâbetle râkib olduğu kısraktan aşağı düşüb şehîd ve yedindeki livâ yere sâkıt oldu.

Nu‘mân esnâ-yı muhârebede vefât ider ise yerine Huzeyfe bin el-Yemânînin emîr-i asker olması hakkındaki vasiyet-i sâbıkâsı üzerine karındaşı Nuaym sancağı alıb Huzeyfe’ye teslîm eyledi. Orduda mevcûd guzât-ı müslimin Nu‘mân’ın şehâdetine vâkıf olub da muhârebece su-i te’sîr itmesün mülâhazâsıyla vâkıf olanlar şehâdet-i işâ’a itmeyerek akşama kadar harbe devam ve Acemlerin bozulub firârıyla kurtulanlarından mâadâsı i‘dâm olundu. İnde’l-muhârebe telef olan Acemler seksen bin ve hîn-i firârda öldürülenler otuz bin raddelerinde olduğuna müverrihînin çoğu ittifâk ideyorlar.

Acemlerin inhizâmından sonra Fîrûzân, Hemedân’a doğru firâr iderken Nuaym ta‘kîb ile Akabede yetişdi. Akabe ihmâl ile mesdûd olduğu cihetle merkûm heyevândan inüb piyâde olarak dağa kaçdı. Derdest ve i‘dâm olundu. Müslimin Akabede olan Acemleri i‘dâm ve Ma‘reke’deki ehl-i İslâm o gün Nihâvend’e dâhil olub emvâl-ı mevcûdeyi iğtinâm itdiler.

[122] Keyfiyet-i ganâim müfreze ile beraber hilâfet-i kübrâya arz olundukda muzafferiyetin şehîd bâşareti Nu‘mân’ın haberi şehâdetinin acısıyla memzûc olduğu halde bâliğ olduğundan halîfe gözlerinden demû‘-ı teessüf akıtdılar.

Ganâim-i mezkûreden her bir süvârîye altı bin ve her bir piyâdeye iki bin dirhem isâbet itdi. Bu muhârebeden sonra Fars için ictimâ‘ vukû‘ bulmamışdır. Ebû Mûsâ el-Eşarî radiyallahuanhu Basra askeri ile Nihâvend vakâsında hazır idi. Oradan Dînever’e giderek beş gün muhâsarâdan sonra ahâlîsi cizye ile musâlahâyı kabul eylediler. Bundan sonra Şirvan’a gitmekle onarlada ol vecihle musâlahâ vukû‘ buldu.

Ebû Mûsâ hazretleri Sâib bin İkra‘î-yı Samîre’nin fethine me’mûr itmekle Samîrede sulhan feth olundu.

2.9.2. Hemedân vesair Bilâdın Fethi

Nihâvend muzafferiyetinden sonra Nuaym ve Ka'kâ' radıyallahuanhuma askerle Hemedân üzerine gitdiler. Oradaki Fars merzebânı derûn-ı şehirde tahassun itmekle asâkir-i müslimin taraflarından muhâsarâyâ şiddet gösterildi. Merzebân mukâvemetden [123] âciz kaldığı cihetle cizye ile musâlahâyı kabul eyledi. Yazdicerd'in istimdâdı üzerine muâvenete kıyâm iden Mahîn mülûku başlarına gelecek ukûbeti anladıklarından merzebânın gösterdiği muâmeleye bi'l-iktidâ Huzeyfe hazretlerine mürâcaatla musâlahâyı kabul itdiler.

Bu esnâda Abdullah bin Abdullah Kûfe'den azl ile yerine İbni Hanzala ta'yîn buyuruldu ise de müşarünnileyhi isti'fâ eylediğinden Ammâr bin Yâsir radıyallahuanhu Kûfe'ye ve Amr bin Sürâka Basra'ya ta'yîn idildiler.

Hemedân ahâlîsi zikr olunduğu üzere kabul-ı musâlahâ itmişken nakz-ı ahd ile muhâlefete kıyâm eylediklerinden Nuaym bin Mukarrin bâemri hilâfetpenâhî askerle giderek orayı kabza-yı teshîre aldıktan sonra Horâsan'a doğru azîmet ve Utbe bin Ferkad ile Bekir bin Abdü'l-lühey Azerbeycân'a irsâl eyledi.

Sâbık Kûfe vâlîsi Abdullah bin Abdullah dahi Isfahân fethine me'mûr olmağla Utbe Hulvan ve Bekir Musul tarîkiyle mahal-ı me'mûriyetlerine gitdiler.

Abdullah bin Abdullah giderek Isfahânı şedîden taht-ı tazyîke aldıkda ahâlîsi mukâvemetden âciz oldukları cihetle, [124] bi'l-musâlahâ itâat gösterdiler. Anveten zabt olunmuş olan nevâhi ahâlîsi vatanlarına avdet iderler ise yerlerine mâlik olmaları şartı bu musâlahânın şurûtundan add olunmuş ve Isfahân ba'de'l-fetih Sâib oraya muhâfız ta'yîn kılınmıştır.

2.9.3. Bazı Vekâyi'

Bu sene Ammâr bin Yâsir hazretleri Kûfe'ye vâlî ve ibn-i Mesûd hazretleri beytü'l-mâla me'mûr oldukları halde Kûfe ahâlîsi Ammâr'ı şekvâ eylediklerinden müşarünnileyhi isti'fâ itmekle yerine Cübeyr bin Mutim ta'yîn buyurulmuşdu. Sonra bazı esbâb üzerine o da azl olunarak yerine Muğire bin Şu'be nasb olundu.

Mısır vâlisi Amr bin el-Âs tarafından me'mûr Ukbe bin Nâfi' el-Fihri bu sene Züveyle'yi ve Züveyle ile Burka arasındaki nevâhî ahâlîsini dâire-i inkıyâda idhâl eyledi.

Hâlid bin el-Velîd radiyallahuanhu bu sene Humus'da vefât eyledi. [125]

2.10. VEKÂYİ' (Sene 22)

Kazvin ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı – Trablusgarb ve Burka'nın Fethi – Azerbeycan ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı ve Türk Gazâsı – Horasân'ın Fethi – Bazı Vekâyi'

2.10.1. Kazvin ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı

Mugîre bin Şu'be tarafından Berâ bin Azib mikdâr-ı kâfi askerle Kazvin'in fethine me'mûr idilerek orayı feth itdikden sonra Deylem havâlîsini zabta çalışması emrini verdi.

Bera, Ebher'e giderek ba'de'l-mukâtele ahâlîsi istîmân eylediler. Sulhan orayı dâire-yi inkıyâda idhâl ve Kazvin'e azîmet eyledi. Kazvin ahâlîsi Bera'nın gelmek üzere olduğunu işitdiklerinden Deylem ahâlîsinden istiâne eylediler. Asâkir-i müslimin Kazvin havâlîsine vâsıl olduklarında ahâlî muhârebeye başlamış oldukları halde Deylem ahâlîsi dağ başında seyirci gibi bakub imdâddan istinkâf itdiklerinden Kazvinliler bunu gördüklerinde imdâddan kat'ı ümîd ve Ebher ahâlîsi gibi musâlahâyı kabul itmişlerdir.

[126] Bera bundan sonra Deylem'e gitdikde ahâlî inkıyâd gösterdiler. Ba'dehu Cilan, Zencan taraflarına azîmetle Zincan'ı anveten feth itdi.

Nuaym bin Mukarrin bu sene Rey havâlîsinin fethi için askerle gitdikde Rey eşrafından Ebû'l-Ferhân Zeynebî nâm zât beldeden çıkub Nuaym ile mülâkât ve sulh ve müsâlemeti taleb ve arzu itmişken hükümdârı Behrâm Çûbî'nin hafîdi Siyâhuş adem-i kabul ile Dinavend ve Taberistân ve Kûmus ve Cürçân bilâdından istimdâd ve külliyetlü asker celb eyledi. Farsların kesreti cihetiyle muhârebe müşkil olacağı ve bir medhal-ı münâsibden kendüsi biraz askerle şehre girüb de asâkir-i müslimin dahi bu

sırada ilerülediği halde düşman telâşa düşerek teshîrde suhûlet husûla geleceği Zeynebî tarafından ihtâr olunması üzerine Nuaym biraz süvâri ile Zeynebî bu işe me'mûr itmekle Zeynebî a'dânın me'mûl itmediği bir cihetden askerle bağteten şehre duhûl ve harekât-ı askeriye ile düşmanı işgâl eyledi. Siyâhuş askerle kîtâle başlayub bazı mertebe sebât dahi gösterdi ise de o sırada şehre doğru ilerüleyen asâkir-i müsliminin arka tarafından tekbîr sadâlarını işitmekle askeri bozuldu. [127] Ve Rey şehri zabt ile bi't-tahrîb keyfiyet emirü'¹²¹-müminin hazretlerine arz olundu.

Şehr-i mezkûrun harâbından sonra umrânı bi't-tecdîd Zeynebî müteallikât ve tevâbı'ıyla orada şeref ve i'tibâra nâil olmuş ve bu şerefi pek çok vakitler hânedânı üzerinde bâkî kalmıştır.

Emire'l-müminin radiyallahuanhu hazretleri Nuaym'a yazdığı cevâbnâmede karındaşı Süveyd bin Mukarrin'i Hind bin Amr el-Cemeli ile beraber Kûmus'a göndermesi emrini virdi. Süveyd askerle gitdikde Kûmus ahâlîsinden hiçbir kimse muhâlefet itmeyüb cümlesi itâat gösterdiler. Bunu müteâkib Taberistân ve Cürcân bilâdı cizye virmek şartıyla musâlahâyı kabul itmişlerdir.

2.10.2. Trablusgarb ve Burkâ'nın Fethi

Sene-i merkûmede Amr bin el-Âs, Mısır'dan Burkâ'ya giderek cizye virmek üzere ahâlîsi kabul-ı musâlahâ eylediler.

Burkâ'nın fethinden fâriğ oldukdan sonra Trablusgarb'a azîmet itdi. Ve Trablusgarb bir mâh taht-ı muhâsarâyâ alınarak her ne kadar tazyîk olundu ise de fethine zafer bulunamadı.

[128] Amr bin el-Âs'ın askeri içinde bulunan Benî Müdleç kabîlesinden birisi yedi nefer rufekâsıyla sayd ve şikâr için şehrin garb cihetine gitdiklerinde harerât-ı şemsin şiddetinden nâşî ricat iderken deniz cânibindeki yolu tutdular. Şehrin sûru ise denize muttasıl olmayub limanda bir takım Rum gemileri duruyor idi. Müdleçî ile arkadaşları şehir ile deniz arasından yürüdüklerinde oradan şehre gider bir mesleke tesâdüf eylediklerinden hemen meslek-i mezkûreden şehre duhûl ile beraber savt-ı

¹²¹ Mim harfiyle ra harfi arasında yazılması gereken ye harfi eksik yazılmış.

bülend ile tekbîr almağa başladılar. Ahâlî şehri İslâm askeri basdı diyerek şiddet-i telâş ile bazıları gemilere ilticâ ve bazıları ellerine kılıç alub şaşkın şaşkın ötede berüde cevelân iderken Amr bin el-Âs ile yanındaki cunûd-ı müslimin keyfiyete ve şehir içindeki karışıklığa kesb-i vukûf iderek hemen hücûm ve beldeyi zabt idi virdiler. Muhâliflerden yalnız gemiye kaçanlar kurtulub mâadâsı maktûl oldu.

Trablus bilâdından Sebre kal‘esi bir hısn-ı kavi olduğundan Amr Trablus’a nüzûl eylediği vakit Sebre ahâlîsi kalelerinde tahassun itmiş idiler. Amr bin el-Âs oraya bir ordu sevk eyledi. Ahâlî-i merkûme, Trablus [129] garb şehri alındığından henüz haber alamadıkları cihetle asker Sebre’ye takarrub eylediği vakit ahâlî mevâşîlerini raî için dışarı çıkarmak üzere kale kapusunu açmışlar idi. O sırada asker hemen kapuya yanaşub içeriye duhûl eylediler. Amr bin el-Âs bundan sonra o havâlîde bulunan bazı kabâil ve bilâdı dâire-yi itâata almışdır.

2.10.3. Azerbeycan ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı

Azerbeycan havâlîsinin fethine taraf-ı âlî hilâfetden Bekir bin Abdullah hazretleri me’mûr idi. Ferhezâd’ın oğlu ve Kâdisiye muhârebesinde maktûl olan Rüstem’in biraderi İsfendiyâr mukaddimen asker-i İslâma karşı hezîmet görüb öteye berüye dağılmış olan Farslardan tesâdüf idenleri başına cem‘ ile dağda bir ordu teşkîl itmiş olduğu halde yirmi askerle oraya takarrub eyledi. İsfendiyâr esâretinden sonra nefsinin selâmeti için ehl-i İslâma bir hizmet göstermek arzusunu iltizâm ile Azerbeycan’ın fethini taahhüd ve Bekir şu taahhüdden dolayı ibrâz-ı memnûniyet eyledi. Binâenaleyh İsfendiyâr’ın vesâtetiyle kalelerden mâadâ Azerbeycan bilâdının [130] cümlesi cizye virmek şartıyla dâireyi inkıyâda dâhil oldular. Lakin kalelerde mütehasın ahâlî mevki‘lerinin suûbetine mağrûren itâatdan istikâf iderek Bekir’in refâkatindeki kuvve-i askeriyye ise bu işi görmeye kâfi olmadığından vukû‘ bulan mürâcaatı üzere halîfe-i zîşân hazretleri Semmâk bin Harâşa’nın biraz askerle Bekir’e imdâda gönderilmesi için Nuaym bin Mukarrin’e emir virmekle Semmâk azîmet ve Bekir ile mülâkât itdikten sonra bi’l-ikdâm bazı kalelerin fethine muvafık oldular. Utbe bin Ferkad dahi havâlî-i merkûmede bir taraftan fütûhâta devam ideyor idi.

Bekir bundan sonra Bâb tarafına gitmesini halîfeden istîzân eyledikde halîfe ruhsat-ı i'tâ ile beraber feth olunacak mahallere Utbe'nin muhâfız ta'yîni emrinide i'tâ buyurdu.

Şu emr ve ruhsat üzerine Utbe ilerüye tecâvüz ider iken Ferhezâd'ın oğlu Behrâm taarruz itmek için askerle Utbe'nin uğruna çıktığı sırada Utbe harben Behrâm'ın askerini bozup târumâr itdi. Keyfiyet yed-i esâretde bulunan biraderi İsfendiyâr'ın mesmûi oldukda tavassutuyla Azerbeycan'a mülhak kal'a u Bekâ'nın¹²² hepsi sulhan itâati kabul itdiler.

Utbe bundan sonra Şehrizer ve Samgan taraflarına giderek [131] harb eylediğinden o havâlî halkıda cizye virmek şartıyla musâlahâyı kabul eylediler. Bu muhârebede hayli ekrâd maktûl olmuş ve keyfiyet barigâh-ı hilâfete lede'l-arz Utbe Azerbeycan ve mülhakatına ve Herseme bin Arafca Musul'a vâlî ta'yîn olunmuşlardır.

Cânib-i âli hilâfetpenâhîden sene-i merkûmede Ebû Mûsâ el-Eşarî hazretleri Basra'ya iâde buyurulub virilen emir üzerine Ebû Mûsâ Sürâka bin Amr'ı Bâb havâlîsinin teshîri için göndermekle Sürâka Basra'dan havâlî-i mezkûreye doğru hareket refâkatindeki askerinin mukaddimesine Abdurrahman bin er-Rubai' sağ cenâha İbn Useyd el-Gıffârî'yi sol cenâha Bekir bin Abdüllühey'i tertîb eylemişti. Bâb'a doğru sebkat itdikden sonra halîfe radiyallahuanhu hazretleri Habîb bin Mesleme'yi cezîreden Sürâka'nın imdâdına me'mûr eylediğinden yerine Ziyâd bin Hanzele ta'yîn buyuruldu.

Mukaddimetü'l-ceyş Abdurrahman bin er-Rabîa, Bâb'a takarrüb eylediği vakit Bâb havâlîsinde hükümdâr bulunan Şehriyâr bi'l-muhâbere istîmân ve dâimen müslimine itâat ve muâvenet itmek üzere cizyeden afvını iltimâs itdi. Abdurrahman Şehriyâr'ı Sürâka'nın yanına gönderüb sûret-i hâl bârigâh-ı hilâfete [132] arz olundukda Şehriyâr'ın ol vecihle tezvîc-i iltimâsına müsâade buyurulmuşdur.

Sürâka, Bâb'ın fethinden fâriğ oldukdan sonra Bekir bin Abdüllühey'i Mukan (moğan) ve Habîb bin Mesleme'yi Tiflis'e, Huzeyfe el-Yemânî'yi Lân cibâline, Selmân bin Rabîa'yı diğer bir tarafa me'mûr iderek keyfiyet-i huzur-ı hilâfete arz

¹²² Lübnanda yer almaktadır.

itdikden sonra irtihâlı dâribekâ itmekle yerine Abdurrahman bin Rabîa ta'yîn buyuruldu. Ve ümerâ müşarunileyhimden Bekir bin Abdüllah Mukan'ın fethine muvafık oldu.

Bu esnâda cânibi hilâfet-i kübrâdan Türklerle gazâ için Abdurrahman bin Rabîa'ya emir virilmekle Abdurrahman Bâb'a ve Şehriyâr-ı refâkatine alarak oradan Belencer kabâiline gitdi ise de Belencer Türkleri firâr itdiklerinden biraz ilerü gitdikden sonra ele getürdükleri ganâim ile avdet eylediler.

2.10.4. Horasan ve Bilâd-ı Sâire Fütûhâtı

Sebkat iden Fars muhârebelerinde İran orduları taraf bi taraf perîşân ve Yezdicerd cihet bi cihet girîzân olduğu esnâda Fars ahâlîsini İslâm aleyhinde tahrîke devamdan hâlî olmadığından memalik-i İraniye'nin kâmilen zabtıyla devlet-i Sâsâniye'nin [133] ortadan kaldırılması hilâfet-i kübrâca kararlaştırılarak tertîb olunan ümerâ elviyesinin ne sûretle taksîm olduğu (17) sene-i hicriyyesi vekâyi'î sırasında beyân olunmuşdu.

Ümerâ-yı müşarünileyhimden Horasan havâlâsi fütûhâtına me'mûr Ahnef bin el-Kays hazretleri iş bu yirmi ikinci sene-i hicriyyede askerle giderek bilâd-ı Fars'dan Herat nâm şehri unveten feth eyledi ve oraya Sahâr bin fûlanü'l-abdi nâm zâtı istihlâf itdikden sonra Mervüşşahicân'a azîmetle Mutarrif bin Abdullah es-Süheyrî Nîşâbur'a, Hars bin Hasan'ı Serahs'a gönderdi.

Yezdicerd o aralık Mervüşşahicân'da bulunduğu halde guzâtı kirâmın ahvâlî-yi satvet ve muhâbbetle ditretmeğe başladıklarını işiddikte Mervüşşahicân'dan Mervüruze firâr itmekle Ahnef, Mervüşşahicân'ı feth ve Haris bin en-Nu'mân el-Bahliyi oraya âmil ta'yîn eyledi.

Bunu müteâkib Kufe cânibinden tertîb olunan kuvve-i imdâdiye Ahnef hazretlerinin buldukları mevki'e vâsıl olduğundan Kûfe askerini mukaddimeye bi't-tayîn Mervüşşahicân'dan Mervüruze müteveccihen yola çıktı. Yezdicerd Belh'de tertîb eylediği askerle karşı gelüb harbe tesaddi itdi ise de [134] münhezimen Ceyhun nehrini ubûr ile firâr ve Horasan ahâlîsi istîmân eylediğinden Horasan ile Nîşâbur ve Taharistan aralarındaki bilâd sulhan fütûhât-ı İslâmiye sırasına dâhil oldu.

Ahnef Toharistan'a Rabi bin Amiri vâli ta'yîn eyledikten sonra Mervürrev'de avdet ve keyfiyeti arz Utbe-yi hilâfet eyledikde hilâfet-i kübrâ cânib-i âlîsinden isdâr buyurulan cevâbnâmede şimdilik nehrin berü tarafındaki bilâdın fethi ile bi'l-iktifâ Maverâünnehir bilâdına tecâvüz olunmaması emri verildi.

Yezdicerd, Mervürrev'de iken Çin ve Türk ve Soğd hükümdarlarından istimdâd eylemiş olduğu halde Farsların mağlûb olduğu ve Yezdicerd'in nehri ubûr eylediği haberi şâyi' olmağla hakanı Türk ile Fergân ve Soğd ahâlîsi muâvenete kıyâm eylediler. Binâenaleyh Yezdicerd hakanı Türk ile beraber Horasan'a müteveccihen Belh şehrine gelmekle oradaki Kûfe askeri Mervürrevde bulunan Ahnef'in yanına avdet eyledi. Yezdicerd ile hakan Belh ve Horasan taraflarını ba'de'l-istîlâ bir cesîm ordu ile Mervürrevze açıldıkları haberi Ahnef'e bâliğ oldukda yirmibin nefer Basra ve Kûfe askeri dağ eteğine [135] indirilub iki asker hendek inşâsıyla taht-ı istihkâma girmiş ve günlerle muhârebeye hazırlanmış oldukları halde mübâreze sûretiyle harbe ibtida olundu. Türklerden üç nefer bahâdır ayrılıub ehl-i İslâm'dan mübâriz taleb itdiklerinde emîr-i asker-i İslâm Ahnef hazretleri bizzât karşı çıkarak üçüde birer birer Ahnef'le mübâreze iderken maktûlü oldular.

Hakan-ı Türk bu mübarezededen teşâüm eylediğinden gece vakti askerini alub Belh'e doğru çekildi. Yezdicerd yalnız kalmağla yanındaki emvâl ve hazâin ile Ceyhun'u geçmek istedikde eşraf ve erkan devleti İslâm ile müsâlahânın akibeti hayırlu olacağını ve nehrin öte tarafındaki Türklerden muhafaza-ı emvâl mümkün olamayacağını ihtâr itdiler ise de Yezdicerd dinlemeyub nehri geçmeye hazırlanmasıyla beraber yanındaki emvâl ve hazâinini cebren elinden aldıktan sonra kendüsünü haline bıraktılar. Nehri geçdikde hâkan-ı Türk'ün emriyle arâe olunan mahalle giderek Hazreti Osman'ın hilâfeti zamanına değin orada ikâmet eyledi.

Yezdicerd çekilüb gitmesini müteâkib Fars'ın erkân ve eşrafı yedinden nez' itmiş oldukları emvâl ve hazâini Ahnef hazretlerine götürüb bi't-teslim cizyeyi kabul ile [136] sulh iltimasında bulduklarından olvecihle musâlahâ akd olundu.

Ahnef Belh'de biraz ikâmet ve ba'dehu Mervürrevd'e avdetle ganâim-i mevcûdenin humusunu haber fütûhâtı hâvî mektûbla Medine-i Münevvere'ye gönderüb mâadâsını beyne'l-mücâhidîn taksîm eyledi.

Haber-i fütûhât dâru'l-hilâfetü'l-alîyeye bâliğ oldukda emîre'l-müminin radiyallahuanhu efendimiz umumi cem' ile şu hutbeyi îrâd buyurdular.

“Ey ma'şeri müslimin agâh olunuz ki Mecusilerin hükümdarları gitdi. Bir de ehl-i İslâma zarar virecek bir sûretle beldelerinden bir karış yere bile mâlik olamazlar. Allahu Teâlâ hazretleri onların yerlerine ve diyarlarına ve evlâdlarına sizleri vâris kıldı. Ne vech ile amel edeceğinize nazar buyurur. Siz mesleğinizi tebdîl etmeyiniz ki Cenâb-ı Hak dahi sizi başka bir kavm ile istibdâl itmeye. Ben şu ümmet üzerine başka şeyden korkmam. Kendi canınızdan gelecek halden korkarım”.

2.10.5. Bazı Vekâyi'

Dımaşk vâlisi Muâviye bu sene on bin askerle bilâd-ı Rum'a dâhil olarak gazâ itmiş ve oğlu Yezid ile Abdümelik bin Mervân sene-i merkûmede tevellüd eylemiştir.

[137] Hazreti Ömer radiyallahuanhu bu sene hacc-ı şerîfi edâ buyurdular.

Bazı müverrihler Hemedân'ın ikinci fethi sene-i mezkûrede vukû' bulduğunu beyân itmişlerdir.

Alâ el-Hadramî bu sene vefât eyledi. Radiyallahuanhu.

2.11. VEKÂYİ' (Sene 23)

Fütûhât – Hazreti Ömer'in Şehâdeti ve Şûrâ – Ol Hazretin Sıfat ve Bazı Siyer-i Şerîfeleri

2.11.1. Fütûhât

2.11.1.1. Fethi Tûc

Umerâ-yı kirâm-ı İslâm askerle memalik-i İran içlerüne açıldıkları ve Sâriye bin Züneym el-Kinânî hazretleri bir fırka-i askeriyye ile memalik-i mezkûreye duhûl eylediği vakit Acemler, Tûc denilen belde havâlîsinde müctemi' olmuşlar idi. İslâm ordusu Acemler üzerlerine def'eten topluca gitmeyüb evvel emirde bir kuvve-i müfreze gönderdiler. Şu müfrezenin gelmek üzere olduğunu Acemler işitdiklerinde cemiyetleri müteferrik oldu. Bu sırada Mücâşi' bin Mes'ûd cunûd-ı müslimin ile [138]

Sâbûr ve Erdeşîr Hire cihetlerine giderek bi'l-mukâtele galebe ve Tûc şehrini muhâsaraten feth eyledi.

2.11.1.2. İstahr ve Cevr'in Fethi

Osman bin Ebî'l-Âs es-Sekafî askerle Istahr'a gitdikde ahâlîsi Cevr (Fîrûzâbâd) taraflarına çekilmişler idi. Cevr'e azîmetle muhârebe vukû'unda Farslar münhezim ve Cevr dahi dâire-i fütûhâta dâhil olub ahâlî cizyeyi kabul itdiler. Bundan sonra Kârzûn ve Nûbendican medineleri feth olundu.

2.11.1.3. Şîrâz ve Ercâ'nın Fethi

Fütûhât-ı mezkûre akâbinde Ebû Mûsâ el-Eşârî hazretleri askerle ordu-yı hümâyûna iltihâk eylediğinden Şîrâz ve Ercan şehirleri fetih ile ahâlîleri cizyeyi kabul eylediler. Osman bin el-Âs ol esnada Cenab'a beldesini feth eyledikten sonra Çehrem nâhiyesinde tecemmu' iden Farsları harben bozub perîşân itdi.

2.11.1.4. Feth-i Bisâ ve Dârebkerd

Sâriye bin Züneym el-Kinânî sene-i merkûmede askerle giderek Bisâ ve Dârebkerd şehirlerini muhâsara eyledi. Fars ekrâdı toplanub sahrâda asâkir-i muvahhidin ile kîtâle başladılar. Asâkir-i Ekrâd'a nisbetle cunûd-ı müsliminin kılleti cihetiyle bu muhârebede muhâtarâ yüz göstereceği vakit emîrel-mü'minîn Hazreti Ömer radiyallahu [139] anhu efendimiz Medine-i münevverede minber üzerinde hutbe kırâat buyuruyorlar idi. Minberden (Yâ Sâriyete'l-cebel) deyü ref'i sadâ buyurmakla sadâyı âlîleri sahrâ-yı mezkûrede muhârebe itmekde bulunan Sâriye'nin sem'ine vâsıl olduğundan müşârünileyhi askerle dağ eteğini tutub harbe devam ve Kürdlere galebe eyledi. Bu muhârebede iğtinâm olunan emvâlden bir çekmecedeki bir girânkıymet cevher bulunduğundan Sâriye şu cevherin halîfeye irsâlini refâkatindeki mücâhidînden iltimâs itdikde hepsi muvâfakat gösterdi. Cevher-i mezkûr humus-ı ganâim ile gönderilmiş ise de halîfe kabul itmeyüb iâde ve satılub akçesinin müslimine taksîm olunmasını emir buyurdu. Öyle yaptılar.

2.11.1.5. Feth-i Kirmân

Ümerâ-yı İslâmdan Süheyl bin Adî Kirmân'ın fethine me'mûr idi. Abdullah bin Abdullah bin Utbân dahi askerle giderek ikisi birleşdikden sonra Kirman havâlisinde müctemi' İran askerini harben dûçâr-ı inhizâm itdiler. Bu hezîmet üzerine Fars askeri firâr iderken ehl-i İslâm yollarını tutub ele getirdiklerini öldürdüler.

Asâkir-i müsliminin kavli ümerâsından Nüseyr bin Amr ve el-İclî Cîrfet nâm beldeyi zabt için askerle yola çıktıkda [140] Kirmân merzebânına tesâdüf itmekle merzebân merkûmu katl eyledi. Bazı rivâyetçe Kirmân'ın fâtihi Abdullah bin Büdeyldir.

2.11.1.6. Feth-i Sicistân

Ümerâ-yı kirâmdan Âsım bin Amr, Sicistân havâlisinden bulunan Farslarla muhârebe ve galebe itdikden sonra İraniler, Zerence'de tahassun eylediler. Asâkir-i müslimin şedîden hasr ve tazyîke başladıklarında ahâlîyi Sicistân araziden haraç virmek üzere sulha râğbet gösterdiklerinde ol vecihle akd-ı musâlahâ olundu.

2.11.1.7. Feth-i Mekrân

Ümera-yı İslâmda Hakem bin Amr e-t-Tağlibî Mekrân fethine me'mûr olmağla Şihâb bin Muharrîk ve Süheyl bin Adî ve Abdullah bin Abdullah bin Utbân dahi Hakem ile birleşüb gitdiklerinde Sind havâlisinden Mekrân ahâlîsine askerle imdâd vukû' buldu ise de cunûd-ı müslimin salâbet arâesiyle harbe devam eylediler. Mekrân ahâlîsi ve muâveneleri ekbah hezîmetle perîşân olub cunûd-ı İslâm taraflarından münhezimler günlerce ta'kîb ve ele getirülenler i'dâm idildi. Ve Mekrân dahi feth edildi.

2.11.1.8. Ekrâd Vak'ası

İran memâliki fütûhâtına me'mûr ümerâ-yı kirâmın her taraftan askerle memâlik-i mezkûreye duhûl ile bâzâr kârizâra şiddet virdikleri esnâda Ebû [141] Mûsâ el-Eşarî emire'l-mü'minîn hazretlerinin emriyle li ecli'l-imdâd askerle Basra'dan çıkub nihâyet hudûda kadar gitmeğe me'mûr idi. Binâenaleyh mikdâr-ı kâfi guzât-ı kirâm ile Beyrûz tarafına giderken nehri Tîr'i ve Münâdir arasında Ahvâz Kürtlerinden

bir cemiyete tesâdüf eyledi. Miyâne tarafında kıtâl-ı şedîd vuku'ıyla rüesâ-yı asker-i İslâmdan Muhâcir bin Ziyâd şehîd oldu. Cunûd-ı muvahhidîn nusret-i ilahiyeye i'timâden muhârebede sebât-ı iltizâm ve asâkir-i Ekrâdı dûcâr-ı inhizâm eylediler.

Ebû Mûsâ, Ekrâd'ın artık tecâvüz edecek iktidârları kalmadığını görüb Isfahân havâlisindeki ordu-yı İslâma imdâd için azîmet ve biraderi Rebi' bin Ziyâd'ı muhâsarâ altında bıraktığı Ekrâd'ın izmihlâline me'mûr itmişti. Isfahan'dan Basra'ya döndüğü vakit Rebi' dahi Beyrûz'u feth va ganâim ile avdet eyledi. Humus-ı ganâimi fetihnâme ile Medine'ye irsâl ittiler.

Bu esnâda Ebû Mûsâ tarafından Ziyâd bin Sümeyye hizmette kullanılıyor diye Dabta bin Muhassen canibinden barigâh-ı hilâfete şikâyet vukû' bulduğundan inde'l-tahkîk Ziyâd'ın istihdâma ehliyeti tahakkuk iderek Dabbe'nin şikâyeti red olundu. [142]

2.12. Hazreti Ömer Efendimizin Şehâdeti

Mugîre bin Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lü nâm Nasrânî bir gün emîre'l-müminîn Hazreti Ömer bin el-Hattâb radiyallahuanhu efendimize zukâkda tesâdüfle “Ya emîre'l-müminîn Mugîre'ye günde iki dirhem virmek üzere harâca maktû' isem de bu mikdâr harâc pek çokdur taklîline emr vir” didikde Hazreti Ömer “san'atın nedir” deyü suâl eyledi. Ebû Lü'lü “San'atım dülgerlik, nakkâşlık, timurcilük” söylemekle halîfe san'atına göre harâcın çok değildir.” Buyurdılar.

Halîfe-i ekrem hazretleri Ebû Lü'lü'nin yel değirmeni yapmak bildiğini işitmiş olduklarından Medine'de i'mâl olunmak üzere bir yel değirmeni inşâ itmesini merkûme emr itdi. Ebu Lü'lü “Sana bir değirmen yapayım ki asyâb-ı felek döndükçe havâdisi şarkdan garba kadar dillerde destan ola” söyledikde halîfe “Şu köle bana suikasd niyetinde olduğunu îmâ ideyor” buyurdular.

Yevm-i mezkûrun üçüncü günü sabahleyin halîfe-i ekrem hazretleri sabah namazını kılmak için mescid-i şerîfe [143] giderek cemâat-ı müslimîne imâmetle namaz kılmakda iken Ebû Lü'lü nisâbî vasıtında vâki' iki başlı bir hançerle bağteten yürüyüb müşârünileyhi hazretlerini altı yerinden darb ve cerh eyledi bu cerihâların birincisi ve en şedîdi göbeği altındaki yara idi. Küleyb ibn-i Ebi'l-Bekir el-Leysi ile

cemâatden bazılarını da cerh ve katl ile firâr itdikden sonra halîfe-i ekrem hazretleri silâhın te'sîrini his idüb yere düşmekle cemâate namaz kıldırmasını Abdurrahman bin Avf hazretlerine emr buyurdular. Zât-ı âlîleri mecrûhen yerde kalmış oldukları halde cemâat namazı kıldıkdan sonra arkada saâdethânelerine götürüldü.

Cerîhânın şiddeti cihetiyle halîfe-i âlîşân efendimiz hayatlarından ümitsiz olduklarından hilâfete kimin ehak olduğunu bi'l-mutâlaa "Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh"ın emîn-i ümmet olduklarını hazreti peygamber beyân buyurmuşlardı. Hayatda olsa idi onu istihlâf ider idim" didikden sonra Abdurrahman bin Avf radiyallahuanhı celb ile "Seni istihlâf itmek arzusundayım" didikde Abdurrahman "Bu emri kabulume dâir bana nasîhat idebiliyor musun" söyledi. Halîfe "idemem" cevâbını virdi.

[144] Bundan sonra aşere-i mübeşşereden Osman ve Ali ve Zübeyr ve Sa'd radiyallahuanhum hazretlerini celb buyurdular. Talhâ radiyallahuanhu Medine'de hazır değildi. Halîfe-i zîşân radiyallahuanhu müşârünileyhime hitâben "Talha'nın vurûduna intizâren üç gün bekleyiniz. Gelmez ise emrinizi kazâ idiniz." Didikden sonra hazârın her birisine başka başka hitâb ile "Ya Ali velâyet-i nassın umûrî sende takarrür ider ise Beni Hâşimi rikâb-ı nâsa tahmîl itmemelisin". "Ya Osman umûr-ı nassa vâlî oldunsa Beni Ebî Muayt'ı halkın rikâbına tahmîl itmemelisin". "Ya Sa'd umûr-ı nassa vâlî olur isen ekâribini rikâb-ı nâsa tahmîl itmemelisin." Deyü tavsiye ve "Kalkınız bi'l-müşâvere emirinizi kazâ itmeğe başlayınız" deyü orada buyurdular.

Bundan sonra Ebû Talhâ el-Ensârî hazretlerini celb ile müzâkere olunacak mahallin kapısı önünde durub içerüye kimseyi bırakmaması emrini i'tâ eyledi. Ve her kim halîfe olur ise ensâr-ı kirâma hürmetle muhsinleri haklarında ihsân ve müseyyileri için afv ile muâmele olunmasını ve Arabların mâdde-i İslâm oldukları cihetle sadâkatdan haklarının tamamıyla virilmesini emr itdi.

[145] Ba'dehu mahdûm-ı âlîlerine hitâb ile "Yâ Abdullah, bak beni öldüren kimdir" buyurdular. Abdullah "Yâ emîre'l-müminîn katilin Mugîre bin Şu'be'nin kölesi Ebû Lü'lüedir" didikde halîfe-i güzîn hazretleri "Elhamdulillah ki ölümüm Cenâb-ı Hakka secde-i vâhide itmiş olan bir kimsenin yediyle olmadı yâ Abdullah Ayşe'ye git. Suâl it. Hazreti Rasuli ekrem ve Ebî Bekr es-Sıddîk ile beraber defin olunmaklığım için bana bir yer verir mi. Yâ Abdullah, eğer nâs bir işde ihtilâf gösterir

ise sen ekseriyet tarafında bulun. Eğer müşâverede bulundun ise Abdurrahman bin Avf'ın bulunduğu taraftan ayrılma. Yâ Abdullah, halka izin vir her kim dilerse yanına gelsün” buyurdular. Ve muhâcirin ve ensâr huzûr-ı âlîlerine duhûl olub selâm duyurdılar.

Bundan sonra mahdûm-ı âlîlerine bakub “Yâ Abdullah başımı yasdıktan kaldır. Toprak üstüne ko. Recâ olunur ki erhamurrahimin bakub da bana merhamet buyura” söyledi.

Benî el-Hars bin Ka‘b kabîlesinden celb olunan tabîb halîfe hazretlerine hurma bekmezi ve sonra sût içürub ikisi de tagayyür itmeksizin hurûc itmekle tabîb “ Yâ emire'l-müminîn ahdîni eda eyle” deyü ümîdsizliği îmâ eyledi.

[146] Halîfe-i âlîşân efendimiz bunu müteâkib hâlet-i ihtizâra tesâdüfle ser-i mübârekleri ferzend-i mükrimleri Abdullah hazretlerinin kucağında olduğu halde

ظلم لنفسي غير إن مسلم

اصلي الصلوة كلها واصوم¹²³

söyleyüb zikrullah ve kelimeteyni şehâdeteyni edâya devamdan fâriğ olmaksızın mecrûhiyetinin beşinci ve (23) üncü sene-i hicriye zi'l-hiccesinin yirmi altıncı pazar günü merg-i rûh-ı mukaddesleri gülşen sarây-ı cinânâ pervâz idüb cesed-i şerîfleri gusûl ve tekfîn ile namazı kılındıktan sonra vasiyet-i alîleri üzere merkad-ı celil hazreti peygamberi kurbunda vâki‘ medfen-i siddîk-ı ekber ittisâlinde defîn olundu. Sin-i âlîleri esah rivâyâtca altmış üç ve müddet-i hilâfetleri on buçuk senedir. Radıyallahu Teâlâ anhu.

Halîfe-i mağfûr hazretlerinin vefâtını müteâkib katili Ebû Lü'lüe Cüfeyne ve Hürmüzân ile ba‘de'l-ittifâk o cinâyeti irtikâb itdiği mahdûmlarından Abdullaha haber virildiğinden Abdullah giderek üçünü de i‘dâm eyledi. Cinâyetlerinde iştibâh olunanların kable's-subût i‘dâmlarına tasaddi itmesinden dolayı [147] Hazreti Ali ve bazı ashâb-ı kirâm Abdullah'ın kısasen i‘dâmına ısrar eylediler ise de Amr bin el-Âs

¹²³ Ben kendime zalimim-zulmediyorum. Ancak Müslümanım; bütün namazlarımı kılarım ve orucumu tutarım.

“Dünkü gün babası maktûl oldu. Bugün de oğlunu mu öldürelim” deyü muhâlefet göstermekle hilâfet Hazreti Osman’da takarrür eyledikde Ebû Lü’lüe’den mâadâsının vârislerini diyetle bâlâ rızâ Abdullah’ı kısâsdan afv itdirmişdir.

2.13. Şûrâ

Halîfe-i şehîd radiyallahuanhu Rabbü’l-Vahîd hazretleri - bâlâda beyân olduğu üzere- hayatından ümîd-i münkatı‘ oldukda bakiye-i aşere-i mübeşşere olan altı zâtın şûrâya vadiyla içlerinden kimin hakkında ittifâk-ı ârâ hâsıl olur ise ona bî’at olunmasını vasiyet buyurmuşlardı. Tâir-i ruh-ı mukaddesleri ravza-ı huld a’lâda âşiyansaz¹²⁴ oldukda Hazreti Osman ve Hazreti Ali’nin mâadâsı a’ba-ı hilâfeti tahammûlden istinkâf göstermekle umûm taraflarından hukûku intihâbeye Abdurrahman bin Avf hazretlerinin kefi kifâyet ve tasvîblerine tevdi‘ olundu.

Abdurrahman biraz zaman efkâr-ı umûmiyeyi tedkîk ve teşrîh ile uğraşub ekâbir ve eşrâfa mürâcaatla [148] “Ben pek ağır bir emr-i müşkil altına düştüm. Allah için bana yardım idiniz” deyü hak ve sevabı tahrîde bigâyet ihtimâm gösterdi. Umûmun efkârı Hazreti Osman ve Hazreti Ali radiyallahuanhumanın hilâfetlerinde ittihâd ve tesâvi üzere olub birisini diğereine tercîh idecek hiçbir fikre zaferyâb¹²⁵ olamadı.

Hazreti Ömer radiyallahu Teâlâ anhu efendimizin yevm-i vefâtının üçüncü günü ashâb-ı kirâm mescid-i şerîfde tecemmü‘ iderek Abdurrahman bin Avf radiyallahuanhu seyyidi’l-mürselin sallallahu teâlâ aleyhi vesellem efendimiz zaman-ı hayatlarında yed-i saâdetleriyle ta’mîm ve kendüsüne i’tâ buyurmuş oldukları imâme-i şerîfeyi başına vad‘ ve kılıcını taklîd itmiş olduğu halde minber-i nebevviyeye suûd ile “ Eyyühen nâs hafî ve celî her dürlü tahkîkâtı icrâ eyledim. Şu iki zâtın birisini diğereine tercîh idecek hiçbir fikre tesâdüf idemedim” didikten sonra Hazreti Ali’ye hitâben:

“Yâ Ali ayağa kalk” söyledi.

¹²⁴ Farsça bir tamlama olup yuva yapan manasına gelmektedir.

¹²⁵ Zafere erişmek, başarı kazanmak, başarmak anlamlarına gelen bir tamlama.

Hazreti Ali kıyâm ile minberin önünde durdu.

Abdurrahman hazretleri Hazreti Ali'nin elini eline alub “ Yâ Ali kitâbullah ve sünneti resulullah ve sîret-i [149] şeyhayn ile amel olmak üzere beyatı kabul idecek misin.”

Hazreti Ali “Ben kendi cehd ve kudretime göre amel idebilürüm” söyledi.

Abdurrahman Hazreti Ali'nin elini salıverüb Hazreti Osman'a hitâben “Ya Osman ayağa kalk” söyledi.

Hazreti Osman kıyâm ile minberin önünde durdu.

Abdurrahman hazretleri Hazreti Osman'ın elini eline alub Hazreti Ali'ye îrâd ettiği suâli Hazreti Osman'a da îrâd eyledikde “neam¹²⁶” cevâbını almakla başını sakif mescide doğru kaldırub “İlahî şu emr-i azîmden benim boynumdan her ne var ise Osman'ın rakabesine vad' eyledim” didikden sonra kendüsi minberin derece-i ulyâsında ve Hazreti Osman bir kademe aşağıda kâid olduğu halde beyat-ı umûmiye resmi meşrû-ı icrâ olundu.

Hazreti Ali'ye de teklîfi beyat olundukda “ Hilâfete kimin ehakk olduğunu umûm biliyorken muktezâyı ilme göre hareket olunmadı. Mamâfih müsliminin selâmeti benim teslîmime ve hayf ise yalnız bana âid olduğu halde emr-i hilâfetden [150] el çekdim” diyerek Osman'ı zi'n-nûreyn hazretlerine beyat eyledi.

2.14. Ömerü'l-Fârûk Radiyallahuanhu Efendimizin Neseb ve Sıfat ve Bazı Siyer-i Şerîfeleri

Faruk münî' el-Cenâb radiyaanhu rabbü'l-vehhâb efendimiz hazretlerinin neseb-i âlîleri Ömer bin el-Hattâb bin Nüfeyl bin Abdi'l-Uzza bin Riyâh bin Abdullah bin Kurt bin Zurrâh bin Adî bin Ka'b bin Lüey olub künyesi Ebû Hafs'dır. Vâlideleri Hanteme binti Hişâmdır. Sıfât-ı şerîfeleri uzun boylu mütenâsibe'l-a'dâ, benzi kırmızıya mâil beyaz, lihye-i şerîfeleri ak idi. Başında saç yoğidi.

¹²⁶ Arapça bir kelime olup evet anlamına gelmektedir.

Zekâ ve fetânet ve isâbet-i rey ve adâletle muttasıf olub zühd ve itikâda yektâ¹²⁷ idiler. Hilâfet-i celîleleri müddetinde ittihâz buyurmuş oldukları meslek-i âlîyede kendüsinden sonra sülûke hiçbir halîfe muktedir olamadı.

Zamân-ı adâlet-i nişân-ı âlîlerinde asâyiş-i müslimin bir dereceye varmışdı ki en müteayyen ve şerîf bir zât en vadî‘ miskîn bir adamdan iddiâ-ı hukûk itse o sâil o şerîfden [151] vech-i şer‘i üzere tamamıyla hukûkunu istikâ ideceğinde emin idi.

Ashâb-ı cürm ve cinâyet haklarında ikâme-i hudûdullahı ne şeref ne de menzileti mâni‘ olabilur idi.

Halîfe-i mağfûr müşârünileyhi esbeğallahu rıdvânehu aleyhi hazretleri (لا يخاف)¹²⁸ hasîse-i celîlesine mazhar olub icrâât-ı âdilânelerinde hiçbir kimsenin levmine bakmaz idi.

Mısır vâlîsi Amr bin el-Âs’ın oğlu bir Yahûdi’yi dövdüğü için medrûb tarafından barigâh-ı hilâfetpenâhîlerine arz-ı şikâyet olundukda ikisini de muhâkeme buyurub ba‘de’s-subût dârib hakkında hükm itdiği cezâyı kendi huzûrunda madrûbun eliyle icrâ itirdi.

Muhâdîm-i kirâmdan Mısır’da şurb-ı hamr iden Abdurrahman el-Esgar’a Mısır vâlîsi kendi konağının ortasında hadd-i şer‘i ikâme itdiğini işidub “Abdurrahman benim oğlum ise de senin efrâd-ı raiyetinden ma‘dûd iken cezâsı başkalarına mücâzât olunan mahalde icrâ olunmayub da bi’l-istisnâ senin konağının derûnunda icrâ ve bir mücrim hakkında bu vechile riâyet olunmasını ne makûle ahde tatbîk itmişsin” deyü [152] Mısır valisi Amr bin el-As’ı muâhaze altına alub Amr sâir mücrîminin mücâzâtı da o mahalde icrâ olunduğımı isbât itmedikçe muâhazadan kurtulamadı.

Diğer mahdum-ı âlîleri Ebû Şehme’nin şurb-ı hamr ve zinâ irtikâb itdiği subût bulduktan sonra hakkında ala melaü’n-nâs cezâ-yı şer‘i icrâ ve Ebû Şehme tahte’l-icrâ vefât idüb kable’l-vefât “Baba bana bir merhamet it” didikde ağlayarak “Oğlum

¹²⁷ Tek, eşsiz, benzersiz anlamlarına gelen Farsça bir sıfat.

¹²⁸ Maide süresi 54. Ayetten alınan bu kısmın manası şöyledir: Onlar hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar.

hakkında cezâ-yı şer'î icrâ ideyorum ki Allah Teâlâ hazretleri hem sana hem de bana merhamet buyura” dedi.

Beytü'l-mâl müsliminin zamanındaki mevcûdu muhâfazâsı müşkil olacak derecede kesret bulmuş iken üzerindeki libâsın yirmi bir mahalinde yama olduğu ve meşrû' olmayan mahale bir dirhem bile sarf itmediği umûm müverrihlerce musaddakdir.

Ahd-i hilâfetinde hükmü âlileri şarkan ab-ı Ceyhun'a, garben Mısır ve İskenderiye nihâyetine, şimâlen Türkistan'a, cenûben serhad-ı Hind'e muttasıl olub böyle bir kıta-ı cismiye'nin pâdişâh-ı zîşân-ı oldukları halde her gün arkasıyla mücâhidîn hânelerine levâzımât götürür idi. Radiyallahu teâlâ anhu. [153]

2.15. Üçüncü Fasl

2.15.1 Hazreti Osman Radiyallahuanhunun Hilâfeti

(29 Zi'l-hicce 23 – 18 Zi'l-hicce 34)

2.16. Vekâyi' (Sene 24)

Hilâfet – Mugîrenin Kûfe'den Azli – Bazı Vekâyi'

2.16.1. Hilâfet

Fasl-ı sabıkda zikr olunduğu üzere Osman bin Affân radiyallahuanhu efendimiz hazretlerine biat-ı umûmiye icrâ olunarak hitâm-ı mübâyeâ vakti asra tesâdüf itmekle mescid-i şerîfde imâmetle salât-ı asrı edâ buyurdular. Bazı rivâyetce yevm-i beyat (24) senesi gurre-i muharremindedir.

Beytü'l-mâldan vazîfedâr olan aksâma yüz dirhem zam ile ramazân-ı şerîfde ashâb-ı vezâyifin her birisine iftâriye olaran¹²⁹ yevmiye birer ve ümmehât-ı müminîn radiyallahühünne hazerâtına ikişer dirhem fazla tahsîs buyurdu.

¹²⁹ Olarak yazılması gereken kelime olaran şeklinde yazılmış.

İcrâatının birisi halîfe-i şehîd Hazreti Ömer'in katili [154] Ebû Lü'lüe ile müttetik deyü Abdullah bin Ömer'in öldürdüğü adamlar "kable's-sübût katl olundular" deyü Hazreti Ali vesâir bazı ashâb-ı kirâmın kısâsı şer'î icrâsını iddiâ itmeleri üzerine maktûllerin vârislerini diyetle arzâ buyurması ve Abdullah'ı kısâsdan afv itdirmesidir.

2.16.2. Mugîre'nin Kûfe'den Azli

Sa'd bin Ebî Vakkâs radiyallahuanhın Kûfe'den azli vakit ve hâl icâbâtından olduğu ve kendüsünün hıyâneti ve muâhazayı mûcib hiçbir hâlî olmadığı cihetle yine Kûfe vilâyeti vâlîliğine nasb ve iâdesi Hazreti Ömer radiyallahuanhu taraflarından kable'l-vefât vasiyet buyurulmuşdu. Hazreti Osman radiyallahuanhu Mugîre bin Şu 'bey'i azl ile Kûfe vâlîliğini Sa'd'a tevcîh buyurdular.

2.16.3. Bazı Vekâyi'

Hazreti Osman'ın emmisi Hakem bin Ebî'l-Âs zaman-ı saâdetde zâtı âlîyi peygamberîyi istihzâ itmiş ve bazı ahvâl gayrı merdiyede bulunmuşdu. Emr-i risâlet penâhî ile nefy olunarak şeyhayn radiyallahuanhumânın ikisi de merkum-ı menfâda ibkâ [155] eylemişken Hazreti Osman radiyallahuanhu itlâk eyledi. Halîfe-i müşârün ileyh hazretleri haklarında halkın tefevvühâtından birisi bu maddedir.

Bu sene harâret pek müştet olarak çoğunun burunlarından kan gelmekle sene-i merkûme âmü'r-riâf tesmiye olundu.

Ümmü'l-Fadıl ve Ümmü Eymen radiyallahuanhumâ bu sene vefât eylediler.

2.17. Vekâyi' (Sene 25)

İskenderiye'nin İsyânı – Sa'd'ın Kufe'den Azli – Azerbeycan Vak'ası – Muaviye'nin Rum Gazası

2.17.1. İskenderiye İsyânı

Ehl-i İslâm mukaddimen İskenderiye'yi istîlâ iderek Rumlar hükûmet-i İslâmiye'nin taht-ı idâresinde kaldıkda Kayser'e mürâcaatla İskenderiye'nin nez'ine

gayret itmesini talep itdiler. Kayser tavâşî¹³⁰ Menvîl ile sevk eylediği ordu İskenderiye sâhiline vâsıl olduktan sonra Mısır'a doğru açılmış olduğu halde Amr bin el-Âs askerle karşı çıkub muhârebeye başlandı. Bu muhârebede Menvîl'in askeri berbâd [156] ve perîşân olub pek çok telefât virmiş ve kendüsi de maktûl olmuştur. İskenderiye ahâlîsinin o muâmelesi üzerine Amr bin el-Âs İskenderiye'nin sûrunu hedm itdirdikten sonra Mısır'a ric'at eyledi.

2.17.2. Sa'd'ın Kûfe'den Azli

Kûfe vâlîsi Sa'd bin Ebî Vakkâs radiyallahuanhu Abdullah bin Mes'ûd radiyallahuanhın yed-i idâresinde bulunan beytü'l-mâldan biraz akçe istikrâz itmişti. İbn-i Mes'ûd hazretleri akçeyi istedikde Sa'd hazretleri tedârik ve edâ idemediği için ikisi beyninde bazı mertebe münâzaa-ı lisâniye vukû' buldu. Yekdiğere karşı ref'ı sûret ile münâzaa itmekde oldukları halde Hâşim bin Utbe bin Ebî Vakkâs "İkinizde ashâb-ı rasullulahdansınız. Münâzaanız münâsib midir" didikde Sa'd hiddetle elini kaldırub İbn-i Mes'ûd aleyhinde duâ itmek istedi. İbn-i Mes'ûd "Yâ Sa'd hayır söyle" dimekle Sa'd "Cenâb-ı Hakka ittika itmemiş olsa idim senin aleyhinde bir gûne duâ ider idim ki hata itmez idi" söyledi. İbn-i Mes'ud hazretleri bu sırada dışarı çıkub Sa'd hazretleri aleyhinde bazılarında istiâne eyledikde Sa'd dahi [157] onun aleyhinde istiânede bulunduğu sırada bazı mutavassitîn aralarını tefrîk ve her ikisinin şânları âlî iken bu muâmelerinden dolayı ikisini de tevbîh eylediler. Keyfiyet halîfe-i güzîn Hazreti Osman radiyallahuanhâ bâliğ oldukda İbn-i Mes'ûd hazretlerini me'mûriyetinde bi'l-ibkâ Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretlerini Kûfe vâlîliğinden azl ile yerine Velîd bin Ukbe bin Ebî Muayyıt'ı ta'yîn buyurdu.

Ebî Muayyıt'ın ismi Ebân olub Zikvân bin Ümeyye bin Abdü's-şemsin oğlu ve Muayt Hazreti Osman'ın ana bir karındaşıdır.

Velîd o sırada cezîre-i mabeynü'n-nehreyndeki Arablar üzerlerinde âmil idi. Kûfede vâlîliği beş sene mümted olmuştur.

Hazreti Osman aleyhinde halkın tûfûhâtına sebep olan mevâdın birisi de budur ki "Sa'd bin Ebî Vakkâs hazretleri ashâb-ı resullullahdan ve aşere-i mübeşşere ve

¹³⁰ Sarayda görevli olan hadımlara verilen ad, harem ağası, hadım ağası.

ashâb-ı şûrâdan iken Kûfe'den onu azl ile Velîd gibi bir fâsıkı ta'yîn eyledi" deyü kil u kâl eylediler.

2.17.3. Azerbeycan Vak'ası

Sene-i merkûmede Azerbeycan ahâlîsi Hazreti Ömer radiyallahuanh zamanında münakid olan ahd ve musâlahâyı nakz [158] ile i'lân-ı isyân eylediler. Kûfe vâlîsi Velîd askerle giderek memleketlerini pâyimâl¹³¹ ve muhâlifleri tenkîl ve istisâl itmişdir. Ahâlî ale'l-umûm mazhar-ı izmihlâl olacaklarını anladıklarından Hazreti Ömer zamanındaki şûrût ile musâlahâ niyâz eylediler. Beheri sene sekiz yüz bin dirhem cizye ve bir seneliği peşin virilmek üzere akd-i musâlahâ oldu.

2.17.4. Muâviye'nin Rum Gazâsı

Bu sene Rumlar bi'l-ittifâk Şam havâlisinde tecâvüz-i şedîde tasaddi eylediklerinden Şam vâlîsi Muâviye bir taraftan halkı gazâ ve müdâfaâyâ tahrîs ve bir taraftan cânib-i hilâfete mürâcaatla istimdâd idüb halîfe hazretleri sekiz on bin neferle Şam'a imdâd olunması için Kûfe vâlîsi Velîd'e emir virmekle Velîd tertîb eylediği cünûd-ı müslimini Selmân bin Rabia ile Şam'a irsâl ve Muâviye dahi o havâlide hayli asker cem' eyledi. İki ordu birleşdikde Rumlar üzerine gidülüb harben galebe ve pek çok ganâim ve sebâyâ¹³² ahz itdiler.

2.18. VEKÂYİ' (SENE 26)

Hazreti Osman bu sene harem-i şerîfin direklerini tecdîde [159] ve mescidü'l-harâmı tevsî'e mübâşeret buyurdu. Harem-i şerîfin etrâf ve civârında bulunan bazı menâzil bahâ ve rızalarıyla ashâbından alınub kıymetleri virildi. Ashâb-ı menâzilden bazı eşhâsın gösterdikleri temerrüd ve te'annüd üzerine hâneleri harem-i şerîf için zabt ile beraber bedelleri beytü'l-mâla teslîm ve kendüleri habs olunub sonra bazı taraftan vukû' bulan şefâatın kabulüyle sebîlleri bi'l-nahliye menzillerinin bahâları kendülerine i'tâ olunmuşdur.

¹³¹ Ayak altında kalmış, çiğnenmiş manalarına gelen Farsça bir sıfat.

¹³² Arapça seby kelimesinin çoğul şekli olup savaş esirleri anlamında kullanılmaktadır.

2.19. ABDULLAH BİN SA‘D’IN MISIR VÂLİLİĞİ

Bu sene Hazreti Osman radiyallahuanhu Amr bin el-Âs’ı Mısır vâflîğinden azl iderek yerine ah-ı rıdâ‘îleri Abdullah bin Sa‘d’ın Ebî es-Serhî ta‘yîn eyledi.

Abdullah zaman-ı saâdetde vahiy kâtibi iken vahy-i münzili tahrîf ile yazdığından mağdûb-ı hazreti peygamberi olmuş ve sonra Mekke’ye firâr ile irtidâd itmişdi. Feth-i Mekke gününde demi heder olunmuşken Hazreti Osman’ın delâlet ve şefâatıyla huzûr-ı nebeviye gelüb bi’t-tekrâr İslâm’ı kabul itdiği sırada zâtı risâletpenâhî begâyet munkabız olub hatta huzûr-ı nebeviden çıkdıktan sonra “Yanıma gelürken bunu öldürecek bir adam [160] yok mu idi.” Buyurmuşlar idi. Hazreti Osman’ın Abdullah’ı Mısır’a vâlî ta‘yîn itmesi dahi beyne’l-halk aleyhinde vukû‘ bulan tûfûhât esbâbından ma‘dûddur.

2.20. VEKÂYİ‘ (SENE 27)

Afrika Gazâsı – Endülüs Gazâsı – Bazı Vekâyi‘

2.20.1. Afrika Gazâsı

Abdullah bin Sa‘d Mısır vâlîsi olduktan sonra Afrika havâlîsine gazâ itmek için halîfe hazretlerinden ruhsat istedi. Hazreti Ömer radiyallahuanh efendimizin zaman-ı hilâfetlerinde Afrika’ya tecâvüz olunmamasına dair emr virilmiş olduğundan Hazreti Osman radiyallahuanh bu bâbda bazı mertebe tereddüd gösterdiyse de keyfiyeti ashâb-ı kirâm ile müşâvereye arz eyledikde her vaktin bir iktizâsı olub Hazreti Ömer zamanındaki emr-i evvel vaktin icâbâtından olmasına nazaran fûtûhât-ı câriye-i İslâmiye sırasında Afrika bilâdına tecâvüze şemme-i mâni‘ ve mezâhim kalmamış olduğundan mütevekkilen Alellah Mısır vilayetine emir i‘tâsıyla beraber merkezi hilafetçe de muâvenet-i muktaziyeye teşebbüs olunması kararlaştırıldı.

[161] Binâen alâ zalik Afrika bilâdına gazâ için Mısır vâlîsine ruhsat virilerek Medine-i münevverecede teşvîkât-ı lâzime icrâ olundukda hayli mücâhidîn tecemmü‘ itmişdir ki Abdullah bin Abbâs, Abdullah bin Ömer ve İbn-i Ca‘fer ve Hüseyin radiyallahuanhum hazerâtıyla Amr bin el-Âs’ın oğlu Abdullah dahi şu mücâhidîn içinde idiler. Cünûd-ı müctemi‘â Mısır’a giderek Abdullah bin Sa‘d ile beraber

Afrika'ya teveccüh eylediler. Ukbe bin Nâfi' refâkatindeki askerle Burkâ'da işbu ordu-yı hümâyûna mülâki oldu.

Ordu-yı hümâyûn Trablusgarb'a vâsıl oldukdan sonra o havâlîde bazı mertebe muhâlefet gösteren Rumlar'ı tenkîl itdikden sonra Afrika'ya azîmet ve taraf taraf seriyeler dağıtmağa mübâşeret itdiler. İfrıkıyye hükümdârı Cercîr nâmında bir şahıs olub Rum devleti tarafından mansûb ve Trablus hudûdundan Tanc'a kadar hükmü câri idi. Asâkir-i müsliminin zîr-destindeki¹³³ bilâda doğru gelmekte oldukları haberini aldıkda kâidesi olan Subeytula şehrinde cem' eylediği yüz yirmi bin askerle müdâfaâyâ hazırlandı. İslâm ordusundaki askerın mikdârı ise yirmi üç ve yirmi dört bin râddelerinde idi. Cercîr kuvve-i mevcûde [162] siyle Subeytula'dan hareket ve bir gün bir gece zarfında cünûd-ı İslâm'ın bulunduğú mevki'e takarrüb eyledi.

Tarafeyn muhârebeye kıyâm eylediği sırada Abdullah bin Sa'd ya dîni İslâmı, yahud cizyeyi kabul itmeleri için Cercîr'e haber gönderdi. Cercîr un¹³⁴ ve istikbâr arâesiyle beraber ordu-yı hümâyûnu ihâtâyâ kıyâm eyledikde Medine-i münevvereden imdâd için askerle sevk olunan Abdullah bin Zübeyr radıyallahuanh ordu-yı hümâyûna vâsıl oldu.

İbn-i Zübeyr hazretlerinin fırkası asâkir-i sâire-i müslimin ile beraber harbe hazırlandılar. Abdullah bin Sa'd bizzât muhârebeye hazır olmayub gaybûbet eyledi. İbn-i Zübeyr sebepini tahkîk eyledikde Cercîr her kim Abdullah bin Sa'd'ı öldürür ise bin altun ihsân ve kızını da ona tezvîc ideceğini i'lân eylemesi cihetiyle Abdullah bundan havfa zehâb ve çadırında ihtifâ eylediği cevâbını virdiler. İbn-i Zübeyr Abdullah'ın yanına varub "Şu ihtirâzda münâsebet göremem" didikden sonra kendisi de her kim Cercîr'i öldürür ise Cercîr'in kızıyla beraber bin altun ona i'tâ ideceğini münâdîler vâsıtalarıyla taraf taraf i'lân itdiğinden bu şâyî'â derhâl yayılıub Cercîr'in kulağına vâsıl olmağla Abdullah'a kuvve-i kalb gelüb Cercîr korkusundan kendi çadırına kapandı.

[163] Bundan sonra ordu-yı hümâyûn mevcûdunun harbe başlamalarını ve kendüsi bir cem'iyet-i mücâhidîn ile elarga bulunarak cemiyet-i merkûmeyi it'âb

¹³³ El altında bulunan, tâbi.

¹³⁴ Şiddet, sertlik, kabalık, terslik.

itmeksizin vakti fırsata muntazır olmasını İbn-i Zübeyir hazretleri Abdullah bin Sa'd'dan talep itmekle ordu-yı hümâyûn harbe mübâşeret ve tarafeyn yekdiğerine selleseyf-i satvetle kıtâle devam eyledikleri esnâda İbn-i Zübeyir hazretleri yanındaki cem'iyeti guzât ile harbe girmeyub seyirci gibi bir tarafda durmakda idi.

İki asker yorulub harbe hitâm virildikde düşman tarafı istirâhat itmek üzere iken İbn-i Zübeyir refâkatındaki askerle kazâ-i asimâni gibi düşman üzerine hücum idüb yeniden harbe başladı. Düşmana bundan şaşkınlık gelüb müdâfaâya davranamadıklarından guzât-ı kirâm tekbîr sadâlarıyla at başı çekmeksizin düşman çâdırlarına sokulub yakaladıklarını öldürdüler. Cercîr bu hücumda maktûl ve askeri serâpâ¹³⁵ münhezim oldu kızıda dest-i esârete tutuldu.

Bu muzafferiyeti müteâkib Abdullah bin Sa'd ordu-yı hümâyûn ile ilerleyub Subeytula'yı bi'l-muhâsara feth itmişdir. İğtinâm olunan emvâl ve eşyâdan guzât-ı müsliminin her atlusuna üç bin ve her piyâdesine bin dirhem hisse isâbet eyledi.

[164] Muzafferiyet-i mezkûre akabinde Kafsâ'ya ve oralarcada ba'de'l-iğtinâm hısn'el-ecme asker gönderildi. Orası da muhâsarâ ve emân ile feth idildikden sonra ahâlîyi İfrikiyye musâlahâya tâlib olduklarından iki milyon beşyüz bin dînâr üzerine akd-ı musâlahâ olundu. Ve İbn-i Zübeyir hazretleri fetihnâme ile barigâh-ı hilâfete irsâl kılındı.

İfrikiyye gazâsında hâsıl olacak ganâimin humsu'l-humusı tarafı hilâfetden Abdullah bin Sa'd'a mev'ûd idi. Ganâimin Medine-i münevvereye âid mikdâr humsuna beş yüz bin dînâr kıymet takdîr olunub bunun naklinde görünen su'ûbet üzerine humus-ı mezkûrı on mikdâr bedel ile Mervân bin el-Hakem iştirâ ve dört yüz bin dînârdan ziyâdesini nakden edâ itdikden sonra bakiyesini Medine-i münevverede virmek üzere azîmet eyledi. Bakiye-i düyûnu müjde-i feth olarak tarafı hilâfetden kendüsüne ihsân olunduğu ve halîfe hazretleri hakkında tekevvün iden ihtirâzâtın birisi dahi bu madde olduğu bazı târîhlerde mezkûr ise de hakikat hâl böyle olmayub fetih müjdesini Mervân'dan mukaddem Abdullah bin Zübeyr hazretleri götürmüş İfrikiyye gazâsından hâsıl olacak ganâimi humus el-humusı cânib-i hilâfetden mukaddemen

¹³⁵ Baştan ayağa kadar, baştan başa, bütün, tamamen.

Abdullah bin Sa'd'a [165] va'd buyurulmuş olduğuna nazaran Mervân'ın edâ itmediği mikdâr Abdullah'a âid iş bu humus el-humus iken müfterîler bu kalıba dökerek işââ eylediklerinden müverrihîn-i merkûme tedkîkde zühul¹³⁶ ile öyle yazmışlardır.

İfrikiye'nin fethinden sonra Hazreti Osman radiyallahuanh Abdullah bin Nâfi' bin el-Hasîn ile Abdullah bin Nâfi' bin Abdülkays'ı gazâ itmek üzere Endülüs havâlisine azîmete me'mûr buyurdu. Müşârünileyhimâ gemilerle giderek harben Endülüs'ü feth itdiler.

2.20.2. Bazı Vekâyi'

Hazreti Ömer zamanında feth olunan Istahr ahâlisi nakz-ı ahd ile isyân eylediklerinde Osman bin Ebi'l-Âs emâretiyle sevk olunan mücâhidîn giderek bi'l-muhârebe ahâlî-i merkûmeye galebe ve Istahr'ı bi't-tekrâr feth eyledi.

Kinnesrin ahâlisi dahi isyân itmekle sene-i merkûmede Muâviye bin Ebî Süfyân cünûd-i kafî ile azîmet ve muhâlifleri tenkîl itdi.

2.21. Vekâyi' (Sene 28)

2.21.1. Feth-i Kıbrıs

Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh radiyallahuanhu hâlet-i ihtizârda [166] iken emmizâdesi İyaz bin Ganem radiyallahuanhı istihlâf itmişdi. Sonra istihlâf olunan Saîd bin Hudeym el-Cumehi istihdâm ve biraz sonra vefât eylediğinden Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimiz taraflarından yerine Umeyr bin Said el-Ensari ta'yîn buyurulmuş ve Yezid bin Ebî Süfyân fevt oldukda uhdesinden münhal olan Dımaşk vilâyeti karındaşı Muâviye'ye tevcîh buyurulub Muâviye radiyallahuanh uhdesinde hem Dımaşk ve hem de Ürdün vilâyetleri ictimâ' eylemişdi.

Ömer radiyallahuanh efendimizin vefâtından Muâviye'nin uhdesinde olan mahaller zikr olunduğu üzere Dımaşk ve Ürdün'den ibâret olduğu halde Humus ve Kinnesrin vilâyetleri vâlîsi Umeyr isti'fâ ve sonra Filistin vâlîsi Abdurrahman bin

¹³⁶ Dalgınlıkla unutma veya geciktirme.

Alkame vefât itmekle ikisinin uhdelerinden münhal vilâyetlerde Hazreti Osman radiyallahuanh taraflarından Muâviye uhdesine tevcîh buyuruldu.

Hazreti Ömer radiyallahuanh zamanında Muâviye, Humus'da olduğu halde derya gazâsını bi'l-ilhâh istîzân iderek Kıbrıs'da öten horozların bile sesleri Humus köylerinde işidilecek derecede mesâfece yakınlık olduğunu yazmış ise de taraf-ı hilafetden ruhsat virilmemişti.

[167] Hazreti Osman'ın hilâfetinde Muâviye bahren gazâyâ ruhsat virilmesi için yine ilhâh gösterdi. Hazreti Osman deniz gazâsında bulunacak ehl-i İslâma bir guna cebr olunmayub kendi tav' ve ihtiyârlarına terk ile her kim tav'en rağbet gösterir ise sevki için emir virdi. Ashâb-ı kirâmdan bir cemâat şu gazâda bulundular ki Ebû Zer, Ebû'd-Derdâ, Şeddâd bin Evs, Ubâde bin es-Sâmt ve zevcesi Ümmü Harâm binti Milhân şu cemâatle bile idiler.

Beni Fezârâ'nın halefi Abdullah bin Kays zikr olunan derya gazâsına gidecek mücâhidin üzerine emîr ta'yîn olundu.

Hepsi gemilere binüb Kıbrıs'a doğru açıldılar. Halîfenin virdiği emir üzerine Mısır vâlîsi Abdullah bin Sa'd dahi muâvenet için Mısır'dan gemilerle gelüb iki donanma birleşdi. Kıbrıs ahâlîsi mukâvemetden âciz kaldıklarından senevi yedi bin dînâr cizye virmek ve ehli İslâm'ın Rum devleti ile bahren muhârebeleri vukûunda Rumlara muâvenet itmemek, Kıbrıs limanı İslâm askerine istinâdgâh olmak gibi şurût ile musâlahâ akd olundu.

Ümmü Harâm gemiden çıkub hayvana bindikde düşüb fevt oldu. Bu vak'âyı Hazreti peygamber haber virmiş olduğundan aynı ile zuhûr eyledi.

[168] Abdullah bin Kays hazretleri bir müddet Kıbrıs'da ikâmetle süfün-ı İslâmiye deniz korsanlarının tenkiliyle uğraşub elli kadar muhârebe-i bahriye vukû buldu. Ve hepsinde galebe ehl-i İslâm'da kaldı. Sonra bilâd-ı Rum'dan Merki sâhilinde iken Rumlar hücûm ile bağıteten Abdullah'ı şehîd eylediler. İslâm gemileri necât bulub Abdullah'ın yerine Süfyân bin Avf el-Ezdî sefâin-i İslâmiye imâretine ta'yîn olundu. Ve müşârünileyh askerle giderek bi'l-muhârebe Rumların çoğunu öldürdü.

2.22. Vekâyi' (Sene 29)

İbn-i Âmr'ın Basra Vâlîliği – Ehl-i Fars'ın Nakz-ı Ahidleri – Bazı Vekayi'

2.22.1. İbn-i Âmr'ın Basra Valiliğine Ta'yini

Sene-i mezkûrede halîfe radiyallahuanh hazretleri Ebû Mûsâ el-Eşarî hazretlerini Basra vâlîliğinden azl ile yerine hâlâzâdeleri Abdullah bin Amr'ı ta'yîn buyurdular. İbn-i Âmr o tarihte henüz yirmi yaşında idi. Hazreti Ömer radiyallahu anh kendülerinden sonra halîfe olacak [169] zâtın Ebû Mûsâ'yı azl itmemesini tavsiye buyurmuşdu. Hazreti Osman aleyhinde beyne'l-halk vukû' bulan tûfûhât esbâbının birisi de budur.

Ebû Mûsâ hazretleri kendüsünün infisâliyle İbni Âmr'ın Basra vâlîliğine me'mûr olduğunu işiddikde Basra ahâlîsine “Benim infisâlim vukû' buldı. Yerime sâdât-ı Kureyş'den mün'im ve kerim bir zât geliyor. Haklarınızda lütuf ve ihsânda kusûr itmeyecektir” söyledi. Fi'l-vâki' İbni Amr her dürlü evsâf-ı hasene ile muttasıf idi.

Ebû Mûsâ'nın Basra'dan sebab-i infisâli kâbil üzerine cihâda giderken ehmâl ve eskâlını katırlara yükledikleri vakit bazıları binmek için katırlara taarruz eylediklerinde taarruz idenleri kamçı ile döğdürmesi idi. Medrûblar bârigâh-ı hilâfete şikâyet itdiklerinde halîfe hazretleri Ebû Mûsâ'yı azl buyurdular.

İbni Âmr Basra'ya vasıl olduktan sonra birinci cuma günü câmi-i a'zamda minbere çıkub hutbe okumağa başladıkda cemâatın izdihâmından hayâ eylediğinden nutkunda hasr vâki' oldu. Binâenaleyh (الحمد لله الذى خلق [170] السموات والارض في ستة) أيام¹³⁷ okurken hicâbından şaşırub (fi sittin sinin) deyü kırâat eylediği cihetle İbni Mazun kabilesinden birisi cemâat miyânından (ıslahallahul el-emir)¹³⁸ söylemekle İbn-i Âmr minberden nüzûl ve hutbe okumasını başka bir zâta emr itdi. Cum'a namazı

¹³⁷ Said Paşanın bir kısmını aldığı ayetin tamamı şu şekildedir: (إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ) أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُغْثِي الْبَلَّ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ) Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, halk da emir de (yaratma ve yönetme) yalnız O'na aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir. A'râf 54.

¹³⁸ Allah emiri ıslah etsin.

kılındıktan ve saraya avdetinden sonra hutbeyi bizzât okumaktan sarf-ı nazarla başkasına okutdurması bazı hayırhan taraflarından ihtâr olunmağla ondan sonra hutbeyi kendüsi okumayub başkasına havâle eyledi.

İbn-i Âmr, Basra'ya merbût mahallerdeki âmilleri tebdîl ile Horasan'a Umeyr bin Osman bin Sa'd'ı, Sicistana Abdullah bin Umeyr el-Leysî'yi ta'yîn itdi. Ve Ebû Mûsâ el-Eş'arinin mevcûd-ı askerine Ummân ve Bahreyn taraflarında ve Osman bin Ebî'l-Âs refâkatindeki askerde münazzam olmağla Abdullah bin Umeyr Kabil, Umeyr bin Osman Horasan taraflarına girdiler. Umeyr, Fergânâ'ya değin ayak basdığı yerleri ıslâha muvaffık oldu.

Horasan'dan munfasıl Abdullah bin Ma'mer Mekrân'a, Abdurrahman bin Ubeyr Kirmân'a ta'yîn kılınmış olduğu halde sonra Abdurrahman azl ile yerine Adî bin Süheyl ve Abdullah [171] bin Ma'mer Fars'a nakil ile yerine Horasan'a me'mûr Umeyr bin Osman nasb olunub Umeyr'den münhal Horasan'a Emîr bin Ahmer el-Yeşkirî ve Adî bin Süheyl dahi azl edilerek yerine Âsım bin Amr ta'yîn olunduğu gibi Sicistan vâlisî Abdullah Bin Umeyr El-Leysî dahi bi't-tebdîl Sicistan vâliliğine Umrân bin el-Füdeyl er-Recemî ta'yîn kılındı.

2.22.2. Ehl-i Fars'ın Nakz-ı Ahidleri

Fars ahâlîsi sene-i mezkûrede nakz-ı ahd ile isyân eylediler. Abdullah bin Ma'mer askerle giderek bâb-ı Istahr'da telâkki ve harb eyledikde kendüsi maktûl ve İslâm askeri münhezim oldu.

Bu haber Abdullah bin Âmr'a bâliğ oldukda Basra ahâlîsi bi't-teşvîk nefir-i âm¹³⁹ sûretiyle toplayub bilâd-ı Fars'a azîmet ve Istahr'daki cem'iyet-i usâta¹⁴⁰ takarrüb eyledi. İslâm ordusunun sağ cenâhına Ebû Berze el-Eslemî ve sol cenâhına Muakkıl bin Yesâr ve süvâriker üzerlerine İmrân bin el-Husayn me'mûr idiler. Kıtâle şiddet gelüb ma'rekede kanlar cereyân itdi. Mücâhidîn-i din sütuvât-ı kâhra gösterüb efrâd-ı a'dâyı huyûl-ı besâletle pâymâl ve düşman ordusunu serâpâ istîsâl [172] itdikden sonra Istahr şehrini unveten ve ilerüye tecâvüzle Dârebkerd¹⁴¹ (دار بکرد)

¹³⁹ Düşmanla savaşmak için ilân edilen genel seferberlik.

¹⁴⁰ Asiler, itaatsizler, zorbalar anlamlarına gelmektedir.

¹⁴¹ Darabcird kelimesini Said Paşa Darabkerd olarak yazmış.

şehrinde müteâkiben istilâ itdiler. Bundan sonra medine-i cevre teveccühle orası da bi'l-muhâsarâ dest-i galebe ile zabt ve muzafferiyetin tafsîlâtı bârigâh-ı hilâfet-i kübrâya arz olundu.

Halife-i ekrem hazretleri Herim bin Hayyân el-Yeşkirî ve Herim bin Hayyân el-Abdî, Harit bin Râşid, Mencâb bin Râşid, tercümân el-Hüceymi nâm zevâtın Horasan havâlîsinin mevâki'i münâsebesinde istihdâm olunmalarını emir etmiş ve şu emir mücibince her birisi bir cemâatle birer nâhiyeye sevk olunmuşdur.

Bu sırada Ahnef bin Kays Mervîne Hubeyb bin Kurre el-Yerbû'î Belh'e, Hâlid bin Abdullah bin Züheyir Herât'a Emîr bin Ahmer Tûs'a, Kays bin Hubeyre Nîşâbûr'a ta'yîn olundular.

2.22.3. Bazı Vekâyi'

Hazreti Osman radiyallahuanh efendimiz bu sene mescid-i şerîf-i nebeviye bazı mahaller ilâve eyledi. Hîn-i inşâda kireç beton Nahle'den nakil ile menkûş taşlarla binâ ve direkleri kurşunla vad' olunmuşdur ki mescid-i şerîf-i mezkûrun şu [173] binâda tûlu yüz altmış ve arzı yüz elli karış tevessü' eyledi.

Hazreti Ömer zamanında olduğu gibi kapıları yine altı adet olmak üzere inşâ kılındı.

Halîfe-i zîşân hazretleri bu sene hacc-ı şerîfe azîmetle minâda çâdır kurdu ve namazı kasr itmeyüb itmâm eyledi. Gerek fahr-i kâinât aleyhi efdalü't-tahiyyât efendimiz ve gerek şeyhayn radiyallahuanhumâ hacc-ı şerîfe azîmetlerinde dört rek'atı hâvî salavâtı mefrûdeyi minâda kasr itmişken Hazreti Osman'ın itmâm itmesinden nâşî hakkında hayli itiraz vukû' bulub bidâyet-i hilâfetden berü halîfe-i müşarünileyh hazretleri dahi her sene hacca azîmet ve salavât-ı mefrûdeyi kasr iderken iş bu altıncı sene-i hilâfetde itmâm itmesine teaccüb olunmağla Abdurrahman bin Avf hazretleri halifeye "Bu mekânda Hazreti Peygamber ve şeyhayn ile beraber namaz kıldım ki. Onlar ikişer rek'at kılmışken sen nasıl dört rek'at kılıyorsun. Söyledikde Hazreti Osman "Evet öyledir. Fakat ben Mekke'de ehl ittihâz itdim. Tâif'de de mülküm vardır. Ale'l-husûs geçen sene mukîm hakkında namaz iki rek'attır deyüb ehl-i yemen tevehhüm itmişler idi. Geçen sene benim iki rek'at amaz kıldığımı buna delîl ittihâz

itdiklerini [174] işitdim. Onlarında tevehümlerini izâle için dört rek‘at kıldım” buyurdular. Abdurrahman bin Avf hazretleri “Bu sözde delîl ve temessük add olunacak bir şey göremem. Kezâlik ehl-i Mekke’den oldum, Tâif’de mülküm var didiğin dahi mesmû‘ değildir. Zîrâ Mekke’deki ehlin çıkarub Medine’ye götürmeye kâdirsin. Ve sen hem ehli Tâif’den değilsin, hem de burası ile Tâif’in arasında üç konak mesâfe var. Hazreti Peygamber hacca geldikde burada edâ-yı salât iderken kasr ile iki rek‘at akâbinde selâm virmesiyle beraber ikâmet üzere bulunanlara hitâben (Siz namazınızı itmâm¹⁴² idiniz biz ehl-i seferiz) buyururlar idi” deyü i‘tirâz eyledi.

Hazreti Osman aleyhinde halkın lisân-ı i‘tirâza aldıkları mevâdın birisi de bu mâddedir.

2.23. Vekâyi‘ (Sene) 30

Velîd’in Kûfe’den Azli – Taberistan Gazâsı – Emr-i Mesâhif – Hâtem-i Peygamberinin Bi’re Sukûtu – Ebû Zer’in Rebzeye İrsâli

2.23.1. Velîd’in Kûfedden Azli

Velîd bin Ukba beş sene mukaddem Kûfe vâliliğine ta‘yîn [175] buyurulmuşdu. İş bu (30) uncu sene-i hicriyede hakkında müteşekki zuhûr iderek bir şahıs “Velîd’in şurb-ı hamr eylediğini gördüm”, diğeri birisi “Velîd’in şarab kî¹⁴³ eylediğini gördüm” söylemekle Hazreti Osman radiyallahuanh Velîd’i azil ve Medineye celb ile ba‘de’l-muhâkeme şurb-ı hamr eylediği sâbit olduğundan hakkında hadd-i şer‘î ikâmesini emir buyurdu. Hazreti Ali radiyallahuanh Velîd’in ayağındaki haffını çıkarub Saîd bin el-Âs halîfenin emri mucibince darb ile hadd-i şer‘îyi icrâ eyledi.

Velîd’in azli cihetiyle Kûfe vâliliğine Sa‘d bin el-Âs radiyallahuanh me‘mûr olub Kûfe’ye vardıkda “Velîd fasıkın âsâr-ı fiskı minbere te’sîr itmişdir. Minber yıkanmadıkça üzerine çıkmam” demekle minberi yıkadılar.

¹⁴² Tamamlayın.

¹⁴³ Burda (قى) şeklinde yazılmıştır. Cümle bütününü dikkate aldığımızda kelime yanlış yazılmıştır.

2.23.2. Taberistan Gazâsı

Hazreti Ömer radiyallahuanh efendimizin zaman-ı hilâfetlerinde Süveyd bin Mukarrin Taberistan'a giderek cizye üzerine ahâlî ile akd-ı musâlahâ itmişdi. Ahâlî-i merkûme sonra nakz-ı ahd ile i'lânı isyân eylediler.

Saîd bin el-Âs bu sene askerle Taberistan üzerine [176] gitdikde ashâb-ı kirâmdan bazı zevât dahi beraber gitmişlerdir ki Haseneyn, İbni Abbâs, İbni Ömer, İbn Amr bin el-Âs, İbnü'z-Zübeyr, Huzeyfe el-Yemânî radiyallahuanhum hazerâtı onlardan ma'dûddurlar.

Mücâhidîn-i güzîn Basra'dan çıkub Horasan ve ba'dehu Nişâbûr'a nüzûl itdiler.

Saîd, Kûmus'a vâsıl oldukda ahâlînin muvâfakatıyla akd-ı sulh eyledi. Ba'dehu sâhil-i deryada vaki' Tumeys'e gidildikde ahâlî harbe kıyâm eylediler. Ve öyle şiddetli mukâvemet gösterdiler ki müslimin salât-ı havf edâsına mecbûr oldular. Muahharen mücâhidîn taraflarından irâe olunan savlet-i şedîde üzerine ahâlî-i merkûme tamamıyla mağlûb olub istîmân itdiler ise de ahidlerine i'timâd olunamayacağı mukaddem ve muahher sâbit olmağla hiç birisine emân virilmeyerek hepsi i'dâm olundu. Yusuf bin Amr (Haccâc-ı Zâlim)'in cediti Muhammed bin el-Hakem şu muhârebede maktûl olmuşdur.

Bu muzafferiyet akabinde Saîd, Kûfe'ye ve muâvenete gelmiş olan İbn-i Âmr Basra'ya avdet itdikden sonra Cürcân ahâlîsi nakz-ı ahd ve yolları sed eyledikleri haberi alındı. Kuteybe refâkatıyla sevk olunan asker yolları [177] açdıktan sonra giderek harben muhâlifleri tenkîl ve bi't-tekrâr Cürcân'ı teshîr eylediler.

2.23.3. Emr-i Mesâhif-i Şerîfe

Kur'an-ı Kerîm'in bazı mehâricinde ehl-i Şam Mikdâd bin Esved ve ehl-i Irak Ebû Mûsâ el-Eş'arî radiyallahuanhumâdan "Bu vecihle ahz itdik" deyü ihtilâf gösterdiler. Ebu Bekr es-Sıddîk radiyallahuanh efendimizin zaman-ı hilâfetlerinde yazılıb Hazreti Ömer radiyallahuanhın kerîme-i muhteremeleri ümmehât-ı mü'minînden Hafsâ radiyallahuanhâ hazretlerinin yanında mahfûz olan Mushaf-ı Şerîf

ashâb-ı kirâmın reyleri ve Hazreti Osman'ın emriyle celb olunarak Zeyd bin Sâbit, Abdullah bin Zübeyr, Saîd bin el-Âs, Abdurrahman bin el-Hâris radiyallahuanhum hazerâtıyla sâir zevât-ı kirâm altı aded Mushaf-ı şerîf istinsâh itmekle bir nüshâsı Mekke-i mükerrmeye biri Yemen'e, biri Kûfe'ye, biri Şam'a, biri Basra'ya gönderildi. Bir nüshâsı da Medine-i münevverede hıfz olunarak aslı yine Hazreti Hafsâ radiyallahuanhâya red olunduktan sonra şunun bunun yedlerinde olan sahâyif-i Kur'aniye'nin bazısı birer nâtemâm sûreden bazıları birer sahîfeden [178] ibâret olmağla iş bu nâtemâm sûre ve sahîfeleri hâvî olan evrâk emr-i hilâfetle ihrâk olundu.

Mushaf-ı şerîfin cem'i Hazreti Ebî Bekir radiyallahuanh zamanında ise Hazreti Osman zamanında istinsâh ve neşr idildiğinden (Câmi'ü'l-Kur'ân) unvânıyla yâd olunmuştur.

2.23.4. Hâtem-i Peygamberinin Bi'r-i Arîs'e Sukûtu

Seyyidü'l-Mürselin aleyhissalât-ı vesselâm efendimiz muâsır bulunan mülûka din-i İslâm'a da'veti hâvî mektûblar testîr buyurduğu vakit beyne'l-mülûk mührü isti'mâli mu'tâd olduğundan kısm-ı evvelde gösterildiği üzere bir hâtem-i şerîf hak¹⁴⁴ itdirmişler idi.

İntikâl Hazreti Peygamberide hâtem-i şerîf-i mezkûr Hazreti Aîşe radiyallahu anhâ tarafından Hazreti Ebî Bekre virilüb ondan dahi Hazreti Ömer'e intikâl itmiş ve ikisi de teberrûken mekâtîb-i şerîfeyi hâtem-i muazzaam ileyhi ile tahtîm itmekde bulunmuşdu. Hazreti Ömer emr-i hilâfeti şûrâya havâle eyledikde her kim halîfe olur ise ona teslîm olunmak üzere hâtem-i saâdeti Hafsâ radiyallahuanhâya teslîm idüb [179] hilâfet Hazreti Osman'da takarrür itdikden sonra müşârünileyhâ cânibinden Hazreti Osman'a i'tâ olundu. Bidâyet-i hilâfetden berü testîr olunan mekâtîb-i şerîfeyi şeyhayn-i mükrimeyn hazerâtı gibi hazreti Osman dahi hâtem-i peygamberi ile tahtîm ideyor idi.

İş bu (30)ncu sene-i hicriyede halîfe hazretleri bir gün Medine-i Münevverenin iki mil ba'dında vâki' Bi'r'i Aris başında hâtem-i şerîf-i mezkûru parmağına takub

¹⁴⁴ Taş, mâden veya tahta üstüne yazı veya bir şekil oyma.

çıkartırken kazâen elinden kuyuya düşürdü. Kuyunun içindeki su ve çamur pek az olduğu ve bil-i'tinâ tamamıyla ihrâc ve taharri olunduğu halde bulunamadı.

Halîfe-i müşârünileyh hazretleri sonra o kıt'a ve yazuda diğerk bir hâtem i'mâl ve hak ittirdi ise de hakîkatın taklîd ile münâsebet kabul idemeyeceğı cihetle efvâh-ı nasda dürlü dürlü güfteğü hâsıl ve bundan sonra idâre-i umûrca inzibât zâil oldu.

2.23.5. Ebû Zer'in Rebze'ye İrsali

Zühhâd-ı ashâb-ı kirâmdan Ebû Zer Gıffârî radiyallahuanh Şam'da idi. İffet-i tammeleri cihetiyle bazı husûsda [180] Şam vâlisi Muâviye bin Ebî Süfyân'a muhâlefetle beraber (altun ve gümüş idhâr idüb de fi sebîlillah infâk itmeyenleri azâb-ı elîm ile tebşîr it) emri emr-i celîl-i sübhânî olduğundan nükûd ve emvâl idhâr itmemelerini ve ihtiyâcları hâricinde olan nükûdlarını fukarâya sadaka virmelerini zenginlere emr itmelişin. Deyü Muâviye'ye ısrâr itmekde ve Muâviye “ Halk emvâl ve nükûdunun zekâtını virdikden sonra fukarâya sadaka viriniz deyü tehdîd olunamaz” cevâbını virmekde idi.

Ebû Zer'in i'tirâzâtı kendüsini tazyîk eylediğini Muâviye Hazreti Osman'a arz itdikde Medine'ye irsâli için emir virildi. Ebû Zer Medine'ye bade'l-vusûl Hazreti Osman'ında bazı muâmelatına i'tirâz eyledikden sonra “Resûli Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz (Ne vakit ki binâlar kemâle yetişse Medine'de durma) deyü bana emir vermiş idi ben artık burada duramam. Bana izin virde Rebze'ye gideyim” didiğinden halîfe hazretleri kendüsini Rebze'ye gönderdi. Bazen dârı hicret-i nebeviyeye gelüb ravza-ı mutahharayı ziyaretle def'i iştiyâk ider ve yine Rebze'ye avdet iderdi.

Hazreti Osman Muâviye'nin hâtırına riâyeten Ebû Zer [181] hakkında hakâretle kendüsini Rebze'ye nefy ve tağrîb eyledi deyü mu'tarızlar tefevvühata bu mâtdeyi bi't-tahrîf ilâve itmişler ise de hakîkat hâl vechi meşrûh üzeredir.

2.24. Vekâyi' {Sene 31}

Savârî Gazâsı – Yezdicerd'in Maktûliyeti – İbni Âmir'in Horasan'a Azîmeti – Kirmân Vak'âsı - Sicistân Vak'âsı

2.24.1. Savârî Gazvesi

Ehl-i İslâm Afrika'da muzafferiyet-ı azîmeye mazhar oldukda Rum imparatoru Kostantin beş altı yüz gemi askerle doldurub muhârebe için bahren gelmek üzere olduğu haberi alındı. Şam askeri berren ve Mısır vâlîsi Abdullah bin Sa'd gemilerle bahren giderek İslâm ve Rum donanmaları yek diğerini gördükleri vakit rüzgar İslâm donanması üzerine esmekte idi. İslâm donanması Zâtü's-savârî nâm mahal limanında temür atdılar. Havada sükûn hâsıl oldu. O gece iki donanma birbirine taarruz itmeksizin zümre-i müslimin sabaha kadar tekbîr ve tilâveti Kurân ve Rumlar çanlarla gürüldüler i'lân iderek sabaha dâhil oldular. [182] Sabah oldukda iki donanma gemilerini yek diğerine bağlayub rû-yı deryada kılıçlar parlamaya, hançerler işlemeğe başladı. Harb ol kadar şiddetlendi ki denizin yüzünde insan cüsseleri habbâb gibi nümâyân ve gâib olmakda ve dökülen kanlar gemilerden denize akarak sular kıbkırmızı görünmekte idi. Gemiler birbirine merbût ve her takımın üstünde gök, altında bir kan deryası mevcûd olarak ric'at ve firârın imkânı mefkûd ve bu imkânsızlıktan neşet iden mecbûriyet üzerine tarafeyn-i efrâdiyenin havf ve ihtirâz efkârı nâbûd idi. Binâenaleyh her taraf mukâtele ve mukâbelede sabır ve sebât ihtiyâr eylediler. Ehl-i İslâmın şühedâsı kesret üzere olub Rumların maktûlleri ise lâyeud velâ yuhsâ idi. Kostantin dahi bu muhârebede birkaç yerinden yaralandı. Gemilerinin bağlarını kat' ile firâr iden Rumlar kurtula bilub mâadâsı kâmilen telef olmuşdur. Abdullah bin Sa'd galebeden sonra biraz günler Zâtü's-sâvârîde ikâmet ve ba'dehu avdet eyledi.

Muhammed bin Huzeyfe, muhammed bin Ebû Bekr bu gazâ esnâsında Abdullah bin Sa'd ile bozuşub Hazreti Osman radıyallahuanhu aleyhinde kıl u kâla tasaddi ile "Hazreti Peygamber Abdullah bin Sa'd'ın demini heder itmiş ve küfrü hakkında ayet-i kerîme [183] nâzil olmuşken Osman bunu vesâir müteallikâtını âmil ta'yîn ve Hazreti Ömer'in ibkâlarını vasiyet buyurduğu zevâtı a'mâldan azil ile Velîd gibi bir fâsıkı istihdâm eyledi" deyü lisân-ı zem ve ta'rîzi itâle itdiler.

2.24.2. Yezdicerd'in Maktûliyeti

Devlet-i Sâsâni'yenin hükümdâr-ı ahîri olub Hazreti Ömer zamanında mücâhidîn-i dîne karşı mağlûb ve memâlik ve bilâdı taraf taraf ehli İslâm cânibinden mazbût olan Yezdicerd mağlûbiyet-i ahiresinden sonra Mâverâünnehr'e geçmiş ve hakan-ı Türkün irâe eylediği mahalle ikâmet itmiş olduğu mebhas-ı mahsûsunda zikr olunmuşdu.

Hükümdâr müşârünileyh her dürlü iktidârdan sâkit olduğu halde Merv'e azîmetle orada bir değirmencinin hânesinde iken hicretin işbu (31)nci senesinde elbise ve eşyâsına tam'an değirmenci müşârünileyhi katl itmekle devlet-i Sâsâniye münkarız oldu. Sübhân men lâyezûl mülkehü.

2.24.3. İbni Âmir'in Horasan'a Azîmeti

Ehl-i Farsın nakz-ı ahd itmeleri cihetiyle Abdullah bin [184] Âmr Basra ahâlîsini bi't-teşvîk nefir-i âm sûretiyle tedârik eylediği askerle bilâd-ı Fars'a azîmet ve bazı fütûhâta mazhariyetle beraber Ahnef bin Kays Merveyn (Mervüşşâhicân ve Mervürrevz)'e Habib bin Kurre el-Yerbû'î Belh'e, Hâlid bin Abdullah bin Züheyr Herat'a, Emîr bin Ahmer Tûs'a, Kays bin Hubeyre Nîşâbûr'a, ta'yîn olundukları (29)ncü sene-i hicriyye vekâyi'i sırasında zikr olunmuşdu.

Müşârünileyh Abdullah bin Âmir işbu (31) nci sene-i hicriyyede Ziyâd Bin Ebî Süfyân'ı Basra'da bi'l-istihlâf kendüsi askerle Kirmân havâlîsine giderek Mücaşi' bin Mes'ûd es-Sülemî'yi nakz-ı ahd itmiş olan Kirmân'a ve Rebi' bin Ziyâd'ı Sicistan'a âmil ta'yîn ve muhârebeye emr virdikden sonra cünûd-ı müslimin ile Nîşâbûr'a azîmet eyledi.

Hîn-i azîmetinde mukaddimetü'l-ceyşe ta'yîn itmiş olduğu Ahnef Horasan havâlîsinde iki kal'adan ibâret olan Tabs'ın cânibine giderek ahâlî sulhen dâire-i itâata dâhil oldu. Bundan sonra Kuhistan üzerine gitdiler. Ahâlî mukâteleye kıyâm eylediklerinden harben mağlûb olub kal'alarına ilticâ eylediler. Abdullah bin Âmr kal'ayı muhâsarâ ve tazyîk [185] eyledi. Ve altıyüz bin dirhem cizye virmek şartıyla musâlahâ akd olundu.

Bu musâlahâyı müteâkib Abdullah bin Âmr Nîşâbûr a‘mâlından Rüstak¹⁴⁵-zâm nâm mahalle bir seriyye gönderüb seriyye-i mezkûre orasını unveten taht-ı istîlâya aldıktan sonra Nîşâbûr a‘mâlından bazı nevâhîyi feth eyledi.

Fütûhât-ı mezkûre esnâsında Esved bin Gülsüm Adevî, Beyhak taraflarına me‘mûr idi. Bir kuvve-i askeriyye ile gitdikde ahâlî sûrun kapularını sedid ile teannüd gösterdi. Esved sûr duvarında tesâdüf olunan delikten biraz askerle içerü duhûl eyledikde düşman deliğin önünü tutub cünûd-ı sâireye duhûla meydan virmeksizin Esved ile beraber bulunanları şehîd itdiler. Esved şehîd oldukda karındaşı Edhem asker emâretine kıyâm ve tazyîk-i şedîd ile Beyhak’ı feth eyledi.

İbn Âmr bu sırada Nîşâbûr a‘mâlından Beşt ve İsfereyen ve Erginiyân nevâhîsini istîlâ itdikden sonra giderek Nîşâbûr’u muhâsarâ itmekle ahâlî mukâvemet ve muhâsarâ bir mâh müddet imtidâd gösterdi. Nîşâbûr dört rüb’a münkasım ve her rüb’a Farsın bir merzibânı hâkim idi. Tazyîkât-ı azîme üzerine merzibânların birisi cünûd-ı İslâm’ı şehre idhâl itmek şartıyla [186] emân taleb eyledi. İbn-i Âmr emân i‘tâ ve askerle şehre duhûl itmiş olduğu halde büyük merzibân dahi kendi askeri ile beraber istîmâna mecbûr olmağla bir milyon dirhem cizye virmek şartıyla Nîşâbûr ahâlîsinin hepsi itâatı kabul eylediler. Kays bin Heysem es-Sülemî oraya vâlî ta‘yîn kılındı.

Bundan sonra Besâ ve Ebiverd taraflarına asker sevki ile sulhen va saniyen feth ve istîlâ idildi. Abdullah bin Hazm es-Sülemî refâkatıyla bir seriyede Serahs’a gönderilmekle ahâlî ba‘de’l-mukâtele mağlûben istîmân eylediler. Orası da sulhen dâire-i itâata duhûl eyledi.

Bu fütûhât akabinde Tûs merzübânı İbni Âmr’ın yanına gelerek itâatı kabul itmiş ve Abdullah bin Hazm maiyetiyle Herât üzerine sevk olunan askerin sevk olunduğı haberi Herât merzübânına bâliğ oldukda merzübân-ı merkûm askerin vusûlundan mukaddem ba seyri seri‘ İbni Âmr’ın yanına azîmetle Herât, Bâdgîs ve Bûşenc sulhen takdîm ile arz itâat eylemiştir.

Tohâristan fütûhâtına me‘mûr Ahnef bin Kays, Rostak’a giderek bi’l-muhâsara üç yüz bin dirhem cizye virmek şartıyla ahâlîsinin sulhen itâatını tahsîl ve ba‘dehu

¹⁴⁵ Fars topraklarında Kirman yakınlarında bulunan bir şehirdir.

terk-i [187] inkıyâd itmiş olan Merverrüz şehrine azîmetle harben galebe ve altı yüz bin dirhem cizye ile akd-ı müsâlahâ eyledi. Kuvve-i celfle-i İslâmiyyenin cihet bi cihet nümâyân olan galebeleri üzerine Toharistan'ın bilâd-ı sâiresi dahi kâmilen itâatı kabul eylemiş oldukları halde Cûzcân¹⁴⁶ ve Talekan¹⁴⁷ ve Faryab¹⁴⁸ havâlîleri Sagâniyân¹⁴⁹ hükümdarı ile bi'l-ittifâk asâkir-i kesîre cem' iderek Ahnef'le muhârebeye kıyâm eylediler ise de akbeh hezîmetle münhezim olmağla havâlî-i mezkûre dahi kâmilen feth ve teshîr idildi.

İbn Âmr, bilâd-ı mezkûrece olan fütûhâtında eslâfına tefevvuk eylemiş olduğundan hakkında halk sitâyîş ve senâyı teşhîr eylediler. Müşârünileyhi Cenâb-ı Hakk'ın ihsân buyurduğu şu muvaffakiyeti azîme üzerine şâkiren Allahu Teâlâ Nişâbûr'dan ihrâm bend olduğu halde umre için hurûc ve Hazreti Halifenin nezd-i âlîlerine azîmet eyledi. Ve taraf-ı eşrâf hilâfetpenâhîden Horasan vilâyeti vâlîliği Kays bin el-Heyseme tevcih buyurularak Kays Toharistan havâlîsine vusûlundan sonra her ne tarafa yüz çevirdi ise Semencan'a kadar fütûhâta mazhar olmuşken Semencan ahâlîsi muhâlefet göstermekle orasını dahi bi'l-muhâsara unveten feth ve teshîr idivirdi. [188]

2.24.4. Kirman ve Sicistan Vukû'âtı

İbn Âmr, Kirman'dan Horasan'a gitdiği vakit Mücâşi' bin Mes'ûd es-Sülemî'yi Horasan'a âmil ta'yîn eylediği yukarıda zikr olunmuşdu. Kirman ahâlîsi mukaddem ki ahd-i nakz itmekle bi'l-muhârebe unveten Kirman'ı feth eyledikten sonra Sircan (aslı Kirman) şehrine azîmet ve orada biraz müddet ikâmet eyledi. Sircan'dan Kafs'a¹⁵⁰ medinesine teveccüh eyledikde Acemlerden bir kalabalıklı cem'iyet karşı gelerek aralarında muhârebe vukû' bulmakla Mücâşi' hepsini bozub perişan eylediğinden münhezimin gemilere ve bazıları Mekran'a, bazıları da Sicistan'a firâr itdiler yerleri zabt olundu.

¹⁴⁶ Afganistan'da bir bölge.

¹⁴⁷ Toharistan'ın en büyük şehri, Belh ve Merv er-Ruz arasında yer almaktadır.

¹⁴⁸ Belh yakınlarında yer alan bir kent.

¹⁴⁹ Mâverâünnehir'de bir bölge ve bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir.

¹⁵⁰ Tunus'un güneybatısında Cerîd bölgesinde tarihî bir şehir. Kelimenin sonunda te harfi eksik yazılmıştır.

Sicistan memâliki Hazreti Ömer radiyallahuanhu efendimizin zaman-ı âlîlerinde feth olunmuş ve sonra nakz-ı ahd eylediklerinde İbni Âmr hazretleri Horasan'a gittikde Rabî' bin Ziyâd'ı bi't-tekrâr istîlâya me'mûr itmişdi. Rabî' bir kuvve-i askeriye ile hısn-ı zâlika giderek ahâlî mukâvemeden âciz olmağla sair bilâd-ı Fars gibi musâlahâyı kabul eylediler. Sonra Kerküye, Zerenc, Roşt Nâşirved, Şirvâd şehirlerine teveccühle bazısını sulhen ve bazısını harben feth ve teshîr eyledi. [189] Hasan-ı Basrî rahimehullahu Rabî'nin kâtibi idi. Sicistan'ın tamamı fethinde İbni Âmr tarafından Abdurrahman bin Semere oraya âmil ta'yîn olundu. Abdurrahman dahi Zerenc¹⁵¹ ile Keş¹⁵² medinesi beyninde ve Roğeç ile Divan arasında vâki' bilâd-ı Hind'e galebe itmiş ve Hazreti Osman radiyallahuanhu aleyhinde kıyâm zuhûruna kadar o havâlîde kalarak sonra Emîr bin Ahmer el-Yeşkiriyi bi'l-istihlâf avdet eylemiş olduğu halde ahâlî emir-i def' ve ihrâc ve Ziyâd bin el-Acem nâm kimseyi kendülerine emîr intihâb itdiler.

Ebû Süfyan bin el-Hâris bin Abdulmuttalib ve Ebû Süfyan bin el-Hars bin Ümeyye bu sene vefât eylediler.

2.25. Vekâyi' (Sene 32)

Türklerin Galebesi – Bazı Vekâyi'

2.25.1. Türklerin Galebesi

(32)nci sene-i hicriyede Kûfe vâlisi Saîd bin el-Âs hazretleri cânibinden Bâb havâlisinde bulunan Selman bin Rabîatü'l-Bahli Belencer havâlîsinin ıslâhâtına me'mûr idilerek Selman'a muâvenet olunması için nâhiye-i mezkûre âmili bulunan Abdurrahman bin Rabîa'ya emir virdi. Selman askerle Belencer medinesini bi'l-muhâsara tazyîk iderken civâr [190] larındaki Türkler bir cem'iyet-i askeriye ile Belencer ahâlîsine imdâda geldiler. Tarafeyn meyânelerinde kıtâl-ı şedîd vukû' buldu.

¹⁵¹ İran'ın doğusunda Afganistan sınırını kesen Hilmend nehrinin sağ kıyısında kurulmuş olup Zereng (Zereng) adını, Hilmend nehrinin Zereh (Hâmûn) gölüne döküldüğü geniş sahaya verilen Grekçe Zarangiana (Zaranga, Zaranka) ve Eski Farsça Drangiana isminden almıştır. Kelimenin kökeni ve mânası hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte Eski Farsça'da "deniz, büyük göl, büyük nehir", Yeni Farsça'da "dağın zirvesi" anlamına geldiği kaydedilir.

¹⁵² Özbekistan'da tarihî bir şehir.

Ehl-i İslâm'ın her yerde galebe ve muzaffer oldukları için Türkler evvel vakte kadar müslimin silâh te'sîriyle maktûl olmazlar i'tikâdında iken bu muhârebede Abdurrahman bin Rabîa şehîd olduğundan Türklerin o i'tikâdları bozulub İslâm aleyhinde cesaretlendiler. Muhârebede gösterdikleri şiddet ve salâbet üzerine İslâm askeri münhezim olub bir kısmı bilâd-ı Hazar'a ve bir fırkası Cürcân tarafına çekildi. Ebu Hureyre ve Selman-ı Fârisî radiyallahuanhumâ bunlarla beraber idiler.

2.25.2. Bazı Vekâyi'

Şam vâlisi Muâviye bu sene bilâd-ı Rum'a gazâ iderek İstanbul boğazına kadar ilerledi. Ehl-i İslâm hayli emvâl iğtinâm ve Rumlar kal'alere tahassun itmekle Muâviye askerle girüye döndü.

Sene-i merkûmede Karun nâmında bir Türk reisi Tabsın ve Badgays ve Herat ve Kuhistan taraflarından kırk bin kadar asker toplayub Horasan havâlîsine hücum itmekle Abdullah bin Hazm dört bin nefer asker-i müslimin ile müdâfaaya kıyâm [191] ve Horasan hudûdunda bi't-telâkki muhârebe ile Karun'un askerini bozub çoğunu i'dâm eyledi. Abdullah bin Hazm bu vak'âdan mukaddem Horasan vâlisi iken azl ile yerine Kays bin el-Heysem ta'yîn olunmuş idi. Şu muzafferiyet üzerine yine Horasan vâlîliği uhdesinde ibkâ olundu.

Ammü'n-nebi Abbas bin Abdulmuttalib ve Abdullah bin Mes'ûd ve Abdurrahman bin Avf ve Ebû Zer el-Gıffârî ve Selman-i Fârisî radiyallahuanhum hazerâtı bu sene vefât eylediler.

2.26. Vekâyi' (Sene 33)

Mefâsidin Zuhûr ve İntişârı – Bazı Vekâyi'

2.26.1. Mefâsidin Zuhûr-ı İntişârı

Saîd bin el-Âs radiyallahuanhu taraf-ı hilâfetden Kûfe vâlîliğine ta'yîn buyurulub gitdikden sonra bir gece Kûfe eşrâfî ziyâretine gitmekle musâhabet ideyorlar idi. Mâlik bin Ka'b el-Ercî, Esved bin Yezîd, Alkame bin Kays, Mâlik el-Eşter en-Nah'î dahi bunlarla beraber idiler.

Esnâ-yı musâhebetde Saîd “Şu sevâd (arazi) Kureyşin bostanıdır” didikde Mâlik el-Eşter “Allahu Teâlâ hazretlerinin [192] kılıçlarımızla bize ihsân buyurduğu yerler neden senin ve Kureyşin bostanı oluyor.” Söylemekle Saîd hazretlerinin orada bulunan sahibe’ş-şurtası Abdurrahman el-Esedî “Emîrin sözünü red mi ideyorsunuz” deyü şiddet gösterdi. Eşter ve arkadaşları hiddetlenerek Abdurrahman’ı darb eylediler. Saîd “Bundan sonra gece konuşmak için kimse yanıma gelmesün” deyü men‘ ile beraber bu muâmeleyi halîfeyi ekrem hazretlerine tahrîren şikâyet eyledi.

Halîfe radiyallahuanh Mâlik el-Eşter ve rufekâsının Şam’a teb‘îdleri için Saîd bin el-Âs’a ve Şam’da nush u pend ile ıslâhlarına bakılıb mütenebbih olmadıkları halde Medine’ye irsâllerine dâir Şam vâlîsi Muâviye’ye emir virmekle Mâlik el-Eşter, Sabit bin Kays el-Hemedânî, Kümeyl bin Ziyâd, Zeyd bin Sohân, karındaşı Sa’sa, Cenâb bin Züheyr el-Âmrî, Cündüb bin Ka’b el-Ezdî, Urvete bin el-Ca’d, Amr bin el-Hamk el Hüzâ’î, İbnü’l-Kevâi Kûfe’den Şam’a gönderildiler.

Şam’a vusûllarında Muâviye biraz eyyâm haklarında hürmetle bugün “İslâm şerefine nâil ve bu sayede ümem-i sâireye gâlib oldukları hâlde sebep-i şerâfetleri olan Kureyş hakkında yolsuz muâmelede bulunmak münâsib olmadığını” hüsn-i sûretle [193] kendülerine beyân eyledikde içlerinden Sa’sa’a bu nasâhate bazı mertebe i’tirâz itdi. Ve Muâviye “Bu muâmeleriniz killet-i ukûlunuzdandır” gibi sözlerle ifâdelerini takbîh eyledi. Birkaç gün geçtikde Kûfe’lileri celb ile “Sizden ne nef‘ ne de zarar me’mûldür. Haydi nereye gitmek ister iseniz gidiniz me’zûnsunuz” didikden sonra halîfe hazretlerine “Benim yanıma bir takım eşhâs geldiler ki ukûl ve edyân ne olduğunu bilmezler. Fitne çıkarmak, halkın mâlını almakdan başka maksadları yoktur” diye bir mektûb yazdı.

Kûfe’liler Şam’dan çıkub Kûfe’ye doğru giderken Humus vâlîsi ve Hâlid bin el-Velîd radiyallahuanhın mahdûmu Abdurrahman o havâlîden geçmek üzere olduklarını bi’l-istihbâr hepsini Humus’a celb itirdi.

Bunlar Abdurrahman’ın huzûruna vardıklarında Abdurrahman “Ey şeytânın âlât-ı fesâdı size merhabâ yok. Ey Arab mıdır Acem midir ne olduklarını bilmeyen ademler Muâviye’ye söylediğiniz sözleri bana söylemeyeceksiniz. Zîrâ ben mürtedîni katl eden Hâlid bin el-Velîd’in oğluyum. Ya Sa’sa’a vallahi öyle sözlerinizi işidir isem

burnunuzu ufatırım” deyü tehdîd ve bir mâh kadar kendülerini Humus’da tevkîf itmekle hepsi [194] “Tevbe itdik” didiler. İçlerinden Mâlik el-Eşter Medine’ye azîmet ve halîfenin emriyle yine Humus’a avdet eyledi.

Humus’daki Kûfeliler’in her birisi bir belâ ve sözle, tehdîdle korkar şeyler olmadıkları nâsiye¹⁵³ ve tercüme-i hâllerinden dahi hüveydâ¹⁵⁴ iken Abdurrahman tehdîd-i sâbıkına her ne hikmete mebnî ise rû-yı mülâyemet görmesi ve kendüsünün zâten germ u serd¹⁵⁵ rüzgardan ahz-ı tecârüb ile lisân-ı cemîl isti‘mâlına henüz kudret-i istihsâl idememiş olması Kûfe’lilere bir tavrı mütehakkimane¹⁵⁶ daha göstermek tasvirini mûcib olduğundan hepsini huzûruna celb itdikden sonra “Haydi düşününüz de size ve ahâlînize hayırlı olan şey her ne ise onu talep idiniz ki icâbına bakalım” didikde Kûfe’lilerden Sa’sa’a “Sende bu söze ehliyet görmeyoruz. Ma’mâfih Allah’a ma’siyet gösterib de sana itâat itmekte kerâmet de yokdur” söyledi.

Abdurrahman’ın bağıteten bu cevâb-ı cesûrâneye tesâdüf itmesi hiddetini mûcib olub tevbîh ve muahazeyi daha ilerüye götürdü. Sa’sa’a ise daha ziyâde şiddetle red itdi.

Abdurrahman “Ben korkuyorum ki siz şeytana itâat ve irtikâb-ı ma’siyet ideceksiniz. Söylesenize ne bu halleriniz [195] âcîl ve ecelde sizi bir fenâ mevki’e düşürecekdir” dimesiyle beraber Kûfe’liler “Artık çok söyleyorsun” diyerek üzerine sıçrayub Abdurrahman’ın kimisi başına, ve kimisi sakalına yapışdı.

Abdurrahman yakasını dest-i belâyaya tutdurduğunu gördüğinden bir taraftan tavr-ı sabıkını muhâfaza, bir taraftan sözle tehdîd ve müdâfa’a maksadını iltizâm iderek “Bırakınız burası Kûfe değildir. Vallahi Şamiler şu işlediğinizi görmüş olsalar sizi parça parça iderler” didikde Kûfeliler “Hele tavra, hele söze bakınız. Bizi Şamililere parçalatacak imiş” diyerek arbedeyi büyütmeğe hazırlandıklarını müte‘âkib Abdurrahman yanlarından kalkub vukûatı halîfe hazretlerine inhâ¹⁵⁷ itdi.

¹⁵³ Alın, yüz.

¹⁵⁴ Belli, apaçık, âşikâr, zâhir anlamlarına gelen Farsça sıfat.

¹⁵⁵ Sıcak ve soğuk anlamına gelen bir tamlama. Müellif “germ” kelimesinde ge harfini sehven kef şeklinde yazmış.

¹⁵⁶ Zorbaca, zorbalıkla, tahakküm edercesine.

¹⁵⁷ Bildirme, haber verme, ulaştırma.

Halîfe radiyallahuanh hepsini Saîd bin el-Âs'ın yanına iâde itmesini cevâben tahrîr buyurmakla Abdurrahman Kûfe'lileri bi'l-ıtlâk belâyı başından def' eyledi ise de Saîd bin el-Âs bunların avdetlerinden pek muzdarib olmağla yine halîfeye mürâcaatla ruhsat istihsâl ve hepsini Abdurrahman bin Hâlid'in yanına iâde ve irsâl itdi. Cümlesi Humus'da ikâmet ve Abdurrahman vakâ-ı sabıkadan nâşî eski tavır ve muâmelesini [196] dönüşmeğe mecbûr olub yüzlerinden belâ çıkmamak mülâhazasıyla bi'z-zarûre haklarında hürmet ve cümlesine best-i mâide-i ikram ve maîşet eyledi.

Atîde beyân olunacağı vechile bu mâdde bundan sonra halîfenin aleyhinde zuhûr iden fesâdâtın Kûfe şu'besini teşkîle sebep olmuştur.

Basra vâlîsi Abdullah bin Âmr'ın Basra'ya me'mûriyetlerinden üç sene sonra Abdullah bin Sebâ nâmıyla mevsûm ve İbni's-Sevda deyü ma'rûf bir şahıs Basra'ya geldiğini işitdiğinden İbni Âmr merkûmu celb ile "Sen kimsin" deyü suâl eyledikde "Ehli kitâbdan bir kimseyim. İslâm'a ve senin civârına rağbet itdim" söyledi ise de İbni Âmr bunun sözünden hâlinden bazı mertebe-i şübheye düşmekle "Burada durmayacaksın" deyü merkûmu tard idivirdi. Merkûm oradan Kûfe'ye ve sonra Mısır'a azîmet ve yahûd imâna gelmez merd-i mülhid tevbekâr olmaz medlûlunca zaten Yahudi iken hilâf-ı hakikat kendüsini mühtedi sıfatında halka ibrâz iderek halîfe-ş zîşân hazretlerinin icrâatını arâcîf ve tahrîfât ile rast geldiğine i'lân itmiş ve bununla beraber bazı muhâberât-ı fâsidâne yede cesâretle [197] halîfe-i bi'l-hak aleyhinde bir kıyâm-ı umûmî teşkiline ve beyne'l-müslimin teferruka-ı azîmeye sebebiyet virmiştir ki şu kıyâm-ı nâ meşru'un tafsîlâtı aşağıda sırasıyla kitâbımıza derc olunacaktır.

Hamrân bin Ebân iddet-i munkazıya olmaksızın bir avretle izdivâc eylediğinden Hazreti Osman radiyallahuanh Hamrân'ı darb ile Basra'ya teb'îd itmişti.

Basra'da Âmr bin Kays nâmında zâhid ve mütedeyyin bir zât olmağla Hamrân zâhid müşârunileyh aleyhinde İbn-i Âmr'a bazı mertebe siâyete¹⁵⁸ tesaddi eyledi ise de kabul itdiremedi. Sonra ıtlâkına emr gelüb Medine'ye gittikde Âmr bin Kays hakkında halîfe hazretlerine siâyete başlayub Amr tezevvücden istinkâf itdiğini, et

¹⁵⁸ Lâf taşıma, adam çekiştirme, dedikodu, gıybet.

yemediğini, cum‘a namazını kılmadığını beyân itdi. Halîfe Âmr‘ın Şam‘a irsâline dâir emr virmekle Âmr, Basra‘dan Şam‘a gönderildikde Muâviye Âmr‘ın kendüsiyle birlikde et yediğini ve Cum‘a namazına hâzır olduğunu görmekle aleyhinde söylenen sözlerden dolayı tedkîk ve istintâk itdikde İbn-i Âmr “Tezevvüc itmediğim şüyûhat cihetiyle kudret ve recûliyetden sâkıt olduğum içündür. Cum‘a namazını her vakit kılar idim. Fakat cemâ‘atın son safında durub cümleden evvel câmi‘den çıkmağı adet [198] itdiğimden halkın çoğu beni camide göremediği cihetle hakkımda öyle söz söylenmişdir.” Cevâbını virdi. Muâviye şu zâtın tesâdüf itdiği iftirâyâ teessüfle Basra‘ya avdetine ruhsat virdi ise de gitmeyerek Şam‘da ihtiyâr-ı inzivâ ve ibâdet eyledi.

Kûfe‘de, Basra‘da, Mısır‘da icrâât-ı meşrûhadan dolayı tekevvün iden makâlât inşi‘âb iderek merkûm Yahudi Abdullah bin Sebe ise Kûfe ve Basra havâlîlerinde halîfe aleyhinde câbecâ tohum-ı fesâdı serpdikden ve Mısır‘a gitdikden sonra kendüsini bir takım sebükmagzâne¹⁵⁹ sevdirmiş ve halîfenin icrââtını tahrîfât ve müfteriyât ile mezc iderek i‘lâna devâm itmekde bulunmuşdu. Muâmelât-ı mezkûrenin Kûfe ve Basra ve Mısır‘da su-i te‘sîrâtı kolera gibi yayılarak taraf taraf fesâd kapuları açılmağa başladı.

2.26.2. Bazı Vekâyi‘

Muâviye bu sene bilâd-ı Rum‘a gazâ iderek Malatya a‘mâlından hısnü‘l-merâyı ve me‘mûren gönderdiği Hubeyb bin Mesleme Malatya‘yı feth itmiştir. Mikdâd bin Esved radiyallahuanh bu sene vefât itdi. [199]

2.27. Vekâyi‘ (Sene 34)

Fedek Bahçesi – Hilâfet Aleyhinde Kıyâm-ı Nâmeşrû‘

¹⁵⁹ Akılsızca.

2.27.1. Fedek Bahçesi

Sadaka-ı peygamberi olan Fedek Bahçesi bu sene cânib-i halîfeden Mervân bin el-Hakem'e temlik olundu deyü büyük kıl-u kâl tekevün iderek bu da halîfe aleyhinde ki tefevvühata munzam oldu.

2.27.2. Hilâfet Aleyhinde Kıyâm-ı Nâmeşrû'

Yukarıda zikr ve beyan olunduğu üzere harekât-ı gayri marziyelerinden dolayı Şam'a ve ba'dehu Humus'a gönderilen Kûfe'lilerin ve Basra'dan Şam'a irsâl idilmiş olan bazı eşhâsın ve Kûfe'yi, Basra'yı devr ile Mısır'a giden Yahudi Abdullah bin Sebe'nin her tarafda intişâr iden erâcîf ve müfteriyât-ı mütemâdiyeleri cihet bi cihet ihtilâf emârelerini göstermiş olduğundan Kûfe vâlisi Saîd bin el-Âs radiyallahuanh şifâhen bazı şeyler arz itmek üzere Kûfe'den Medine'ye azîmet eyledi. Halîfe-i bi'l-hak radiyallahuanh efendimiz [200] Saîd'in vurûdundan mukaddem Eş'as bin Kays Azerbeycan'a, Saîd bin Kays'ı Rey vilâyetine, Nesrulaclî'yi Hemedân'a, Sâib bin İkrâ'ı Isfehân'a, Mâlik bin Hubeyb'i Mâh'a, Hekîm bin Süllâmeyi Musul'a Cerîr bin Abdullah'ı Karkisa'ya, Selmân bin Rabiâ'yı Bâb'a, Utbe bin Nühâs'ı Hulvan'a âmil ve Ka'kâ' bin Amr'ı harbe me'mûr idüb her biri mahal-ı me'mûriyetine gitmiş ve Saîd bin el-Âs Kûfe'den hareketinde Amr bin Haris'i istihlâf iderek Kûfe havâlisi rûesâdan hâlî kalmışdı.

Halîfe aleyhinde bulunan ashab ta'n ve erâcîf mardiyi-i fâsidlerini izhâr ile Hazreti Osman'ın hal'î için hurûc eylediler. Yezîd bin Kays dahi bunlarla beraber idi. Ka'kâ' bin Amr ol aralık henüz o havâlîde bulunmağla men'a kıyâm iderek Yezîd bin Kays'a "Şu münâsebetsiz hareketin ma'nâsı nedir" didikde Yezîd "Saîd bin el-Âs'ın azlini taleb için" cevâbını virdi ise de bir taraftan dahi Kûfe'ye sür'at-ı azîmetleri için Humus'da bulunan Kûfe'lilere haber gönderdi.

Bu haber üzerine Mâlik el-Eşter Humus'dan seyr-i serî' ile Kûfe'ye giderek Cum'a günü mescid-i şerîf kapusunda durub "Biz Hazreti Osman'ın yanından gelürken [201] Saîd bin el-Âs'ı orada bıraktık. Saîd nisvânınıza muhassas olan vazîfenin takliline çalışıyor. Sizin kılıç sayesinde mâlik olduğunuz arazi Kureyş'in bostanıdır söyleyor" gibi sözlerle tağlît-i ezhân eyledikde Yezîd bin Kays "Saîd Kûfe'ye geliyor.

Reddi için bana arkadaş yok mudur” deyü bağırdı. Bir takım sebükmagzâne başına toplanmakla Kûfe’ye gelmek üzere esnâ-yı râhda bulunan Saîd bin el-Âs hazretlerini red için hareket eylediler. Ashâb-ı ukûl ve ârâ taraflarından “Ayıbdır ayıb. Böyle nâmeşrû’ işe cesaretle beyne’l-müslimin fesâd-ı te’mîmden çekiliniz” deyü men’a tesaddi olundu ise de hiç birisi denilmediğinden ashâb-ı ukûlun hepsi Amr bin Haris ile Kûfe’de kalub Yezîd ve ashâbı esnâ-yı tarîkde ve Kâdisiye kurbunda bulunan Cüz’a nâm mevki’e azîmetle Saîd bin el-Âs hazretlerini red için vurûduna muntazır oldular.

Saîd radiyallahuanh oraya vâsıl oldukda erbâb-ı kıyâm “Bizim sana ihtiyacımız yoktur. Geldiğin yoldan girüye doğru buyur bakalım” didiklerinde Saîd’in bir kölesi bunları redde başlamasıyla beraber Mâlik el-Eşter köleyi urub öldürdü. Saîd Kûfe’lilerin efkârını anladıkda [202] artık Kûfe’ye azîmet itmekde münâsebet göremediğinden Medine’ye avdet ve Hazreti Osman’a beyân-ı keyfiyet eyledi.

O sırada Mâlik el-Eşter tarafından pek münâsebetsiz bir mektûb dahi halîfeye gönderilmiş olduğu halde halife-i ekrem hazretleri hilmi azîm ihtiyârıyla teskîn-i fesâd için Kûfe’lilerin taleplerine muvâfakat ve Saîd’i azl ile Ebû Mûsâ el-Eş’arî hazretlerini Kûfe’ye vâlî nasb ve irsâl buyurdu. Ve bununla beraber te’mînât ve nesâyih-i lâzimeyi hâvî bir emirnâme dahi yazdı.

Ebû Mûsâ radiyallahuanh Kûfe’ye ba’de’l-vusûl halkı mescid-i şerîfe cem’ ile minbere çıkub Hazreti Osman radiyallahuanha tâatin vücûbuna dâir bir hutbe kırâat itmekle cemâat ru-yı rıza ve itâat gösterüb dağıldılar ise de erbâb-ı kıyâmın istedikleri yalnız Saîd’in azli olmadığından fikr-i sakîmlerinden geçemediler. Basra ve Mısır’da bulunan havâdârlar ise dürlü dürlü erâcîf neşriyle dâire-i fesâdı tevsî’den gerü durmuyorlar idi. [203]

2.28. Vekâyi’ {Sene 35}

Kıyâmın İştidâdı – Hazreti Osman’ın Muhâsarasıyla Şehâdeti – Mülâhazât ve Muhâkemât – Halife-i Müşârünileyhin Sıfat ve Siret-i Şerîfeleri

2.28.1. Kıyâmın İştidâdı

Ahvâl-ı mezkûre merkezi hilâfete tamamıyla mun'akıs olmuş iken halife-i halîm efendimiz hüsn-i muâmele ile teskîn itmeği iltizâm buyurdularından kendü hakkında tâmmü'l-ihlâs olduklarına i'timâd buyurdıkları Muâviye ve Abdullah bin Ebî Serh ve Saîd bin el-Âs, Abdullah bin Âmr, Âmr bin el-Âs hazerâtını Medine'de cem' ile "Siz hilâfetin vüzerâ ve nüsehâsı ve her biriniz mevsûk ve mu'temedsiniz halkın gösterdikleri muâmeleleri göreyorsunuz. Her ne talep iderler ise tervîc olunmasını istiyorlar. Birinci talepleri ummâlîmin azilleridir. Reyleriniz ne merkezde ise söyleyiniz" buyurdular.

İbn-i Amr "Böyle hallere uğraşmağa meydan kalmamak üzere halkı cihâd ile işgâl itmeniz hayırludur."

[204] Saîd bin el-Âs "Fesâdda bulunanların te'dîbleri lâzımdır" Muâviye "Bunlar emîrlerinin taht-ı kefâletlerine virilmelidir. Şamca ben kefil olurum".

Abdullah bin Ebî Serh "Mâl ve atâyâ¹⁶⁰ ibzâliyle erbâb-ı kıyâm teskîn ve ıslâh olunmalıdır".

Diyerek her birisi reylerini beyân eylediler.

Amr bin el-Âs kıyâm iderek "Yâ emîre'l-müminîn teskîn-i fesâd emelinde isen nassın menfûru olan ummâlî azl ile kalblerini tatyîb, değil isen her âmili yerinde bıragub halkı tahrîk eyle" söyledi. Lakin Amr bin el-Âs bunu umûmun işidüb memnûn ve fesâdın memnû' olması için söylediğini hafiyen Hazreti Osman'a arz eyledi.

Bu müzâkereden sonra Hazreti Osman ummâlîni yerlü yerine iâde ve cihâd için her tarafda ahâlînin cem'lerine dâir âmillere evâmir-i umûmiye i'tâ buyurdu. Ummâl vilâyetlerine gitdiklerinde fesedenin kalblerini atâyâ ile de tatyîbe çalışub te'mîn ve teskîne gayret eylediler.

Muâviye Medine'den hareket iderken halife hazretlerine "Medine ahvâlîna emniyet olunamıyor. Gel beraberce Şam'a gidelim. Şam ahâlîsi adedce kesret üzeredir.

¹⁶⁰ İhsan edilen şeyler, hediyeler, armağanlar, bahşişler.

Orada [205] asâkir-i kâfiye techîz idebiliyoruz. Erbâb-ı kıyâmdan Şam’a gelenler bulunur ise istîsâleri pek kolay olunur” söylemiş ve halife hazretleri “Ben civâr-ı Resulullahdan ayrılamam. Eşkiya üzerime gelürler ise “Hasbiyallah ve ni‘mel vekîl”¹⁶¹ cevâbını vermişdi.

Ummâl vilayetlerde fesâdâtı teskîn için ves‘ ve iktidârlarını sarf ideyorlar idi. Erbâb-ı kıyâmın rüesâsı birer taraftan, Yahudi Abdullah bin Sebe Mısır’da bir cânibden nâire-i mefseteti körükleyüb birbirleriyle muhâberât-ı muzırreye sükûn vermeyorlar idi.

Mâlik el-Eşter sene-i mezkûrede Kûfe’den aldığı iki yüz kalabalıkla Basra ve Mısır erbâb-ı kıyâmına bi’l-iltihâk muhâbere-i sâbıkaları üzerine hepsi birlikde hacca gitmek bahânesiyle Medine’ye toplandılar. Halîfe cem‘iyetin niyyât-ı fâsidelerini his eylediğinden kitâbullah ve sünnet-i resulullahı ittibâaları için Müğire bin Şu‘be ile Amr bin el-Âs’ı yanlarına gönderdi. İkisini de tard itdiler.

Nâire-i fesâdın söndürülmesi için Hazreti Ali vâsıtasıyla nush ve pend ve mesullerine müsâade olunacağı va‘d olunarak cem‘iyet dışı çıkarıldıktan sonra menşe’-i kîl [206] û kâl olan Mervân’ın dâire-i hilâfetden tard-ı vâcib olduğunu Hazreti Ali halîfeye arz eyledi. Halîfenin zevce-i muhteremeleri Nâile dahi “Yâ Emîre’l-mü‘minîn vallahi Ali’nin sana söylediği sözlerin hepsi hayırhahlığındandır. Umûmun tehevürünü teskîn için Mervân’ın def‘i çaresine bak” deyü isrârda bulundu ise de olacak ki olacaktır olacağı cihetle Mervân’ı bilâ sübût öldürürler mülâhazası dâire-i hilâfetde muhâfazasına bâdî olduğundan Mervân’ın ondan sonra irtikâb eylediği hareket bilâhere halîfenin şehâdetini netîce virdi.

Mukaddemce Medine’ye toplanan erbâb-ı kıyâmdan Mısır takımının istedikleri şey vâfileri Abdullah bin Sa‘d’ın azliyle yerine Muhammed bin Ebî Bekir’in ta’yîni idi. Halîfe müsâade idüb Mısır’lılar Muhammed ile birlikte Medine’den Mısır’a döndükden sonra yolda Hazreti Osman’ın bir gulâmı yedinde Mervân’ın el yazusuyla Abdullah bin Sa‘d’a yazılmış bir mektûb tuttular. Şu mektûb halîfenin mührü ile memhûr ve içinde Muhammed ile rufekâsının katl olunmaları mezkûr idi.

¹⁶¹ Allah nize yeter O ne güzel vekildir.

Mısır'a gitmek üzere yolda olanlar hiddet ve tehevürle Medine'ye avdet itdikleri gibi hadisenin şuyûunu müteâkib [207] dağılmış olan sâir cem'iyetler dahi sel gibi darü'l-hilâfeye akmağa başladılar.

Mektûb meydâna konuldukda halîfe mühür kendi mührü ve kâsîd kendi gulâmı olduğunu i'tirâf ve mektûbdan ma'lûmâtı olmadığına yemîn eyledi.

Erbâb-ı kıyâm Hazreti Osman'ın mesned-i hilâfetden çekilmesini teklîf eylediler. Halîfe hazretleri "Cenâb-ı Hakkın ilbâs buyurduğu libâs-ı hilâfeti üzerimden çıkaramam" cevâbını virdi.

Erbâb-ı kıyâm Hazreti Ali'nin yanına giderek "Ya Ali kalk, önümüze düş. Osman'ın hal'î çâresine bakalım" didiklerinden Hazreti Ali hilâfet-i İslâmiye aleyhinde böyle nâmeşrû' bir işe cesâret hem mugâyir-i diyânet ve insâniyet, hem de mûceb şe'met olduğunu beyân ve nasîhat eyledi ise de "Madem ki bizimle ittifâk itmeyecek idin ne sebebe mebnî mektûb yazubda bizi Medine'ye topladın" deyü mugalataya kıyâm itdiler. Hazreti Ali "Hâşâ ben size ne mektûb yazdım. Ne de sizi böyle nâmeşrû' işlere teşvîk itdim" diyerek imâmü'l-müslimin aleyhindeki fikirlerine iştirâk itmesinin imkânı olmadığını bildirdi.

[208] Bu söz üzerine erbâb-ı kıyâmın bazısı bazısının yüzüne bakarak "Şunu bunu arza edelim deyü niçün uğraşub duruyoruz. Haydi biz işimizi kendi elimizle görelim" didikten sonra tehevürle oradan kalkub halîfenin konağına doğru yürüdüler. Hazreti Ali surur-ı şite-i tedbîrin elden çıktığını gördükde bir karyeye çekildi.

2.28.2. Hazreti Osman'ın Muhâsarasıyla Şehâdeti

Erbâb-ı kıyâm, halîfe-i bi'l-hak Hazreti Osman'ın konağını dâiren mâdâr ihâta ve muhâsara itdiler.

Halîfe hadisenin bu dereceye geldiğine teessüfle beraber Hazreti Peygamber hayatta iken yâ Osman Hak Teâlâ sana bir hil'at giydirecektir. O hil'atı üzerinden çıkarmak istediklerinde muvâfakat itmeyerek o yolda sana lâhik olacak belâyâ sabr itmelin¹⁶²" deyü vasiyet buyurmuşlar idi" binâen ala zalik hilâfetden kefid idemedi.

¹⁶² Kelimenin yazımında son kısımda nun harfi eksik yazılmış.

Ali ve Talha ve Zübeyir hazerâtının celb ve dâm üzerine çıkararak mevcûd olanlara “Hepiniz oturunuz” emrini i’tâ itmekle muhârib ve müsâlemelerin cümlesi oturdular.

Halîfe Medine ahâlîsinden da‘vetine icâbetle oraya gelmiş [209] olanlara hitâben “Ey ehli Medine. Sizden bazı şeyler suâl ideceğim. Allah için o suâllerin cevâblarını viriniz” didikde ehli Medine’den mevcûd olanların cümlesi halîfenin suâllerine muntazır oldılar.

Halîfe – Hazreti Ömer’in vefâtından istihâre ve meşveret-i umûmiyeden sonra bana bîat itmediniz mi?

Ehli Medine – Evet. İstihare ve meşveret-i umûmiye ile sana bîat itdik¹⁶³.

Halîfe – Benim İslâm’da kıdemimi, peygambere karâbetimin derecesini sâbıkînın ahyârından olduğumu bilmez misiniz?

Ehli Medine – Evet bilürüz öyledir.

Halîfe – Erbâb-ı kıyâm beni katl ideceklerini söyleyorlar. Katl cezası ihsândan sonra zinâ, imândan sonra küfür, bigayrı hak bir şahsı katl ef‘âlını irtikâb idenler haklarından meşru‘dur. Ben şu ef‘âlın hangi birisini irtikâb eyledim.

Ehli Medine – Hâşâ hiçbirisini irtikâb itmedin. Erbâb-ı kıyâmın ilerü sürdükleri bir adam – “Yâ Osman senin şu suâllerin hepsine bir cevap virelim. Hazreti Ömer’in vefâtından sonra vâkian istihâre ve meşveret-i umûmiye ile [210] sana bîat olundu. Allah’ın her bir işi hayurlu olduğunu ve senin kable’l-hilâfe adâletin umûmca müsaddik olduğu halde sana bîat idildiğini biz de inkâr itmeyiz. Adâlet cereyân iderken kimsenin bir söz söylemeye salâhiyeti yoğidi. Hâl şimdi öyle midir didi.

Erbâb-ı kıyâma söz anlatmak mümkün olmadığından halîfe Medine ahâlîsinin rücû‘larına ruhsat virub kendüsi de hâne derunına çekildi. Ahâlî dağıldılar ise de Hazreti Hasan bin Ali, Abdullah bin Abbas, Muhammed bin Talha, Abdullah bin Zübeyr, vesâir bazı zevât muhâfaza için orada kaldılar. Erbâb-ı kıyâm ise

¹⁶³ Te harfi eksik yazılmış.

cem‘iyetlerini teksîr ve muhâsarayı teşdîd ideyorlar idi. Şiddeti bir dereceye vardurdılar ki halifeye içecek su götürenleri de men‘ itdiler.

Halîfe, Hazreti Ali ve Zübeyr ve Talha ile ezvâc-ı mütehhirâta haber gönderüb içecek su için istiâne eyledi.

Hazreti Ali giderek erbâb-ı kıyâma “Allah’dan korkunuz Rumlar, Farslar bile esîrlerinden tâ‘âmı, suyu men‘ itmez iken imâmü’l-müslimin hakkında gösterdiğiniz şu muâmeleri hangi dîn kabul ider” deyü muahazeye kıyâm itdi ise de varak mühür [211] ve vefâyı kim okur kim dinler – lakırdı anlatmağa bile imkân göremedikden hiddetle rücû‘ itdi.

Hazreti Ali’nin erbâb-ı kıyâma söz anlatamaksızın avdetinden sonra ezvâc-ı muteharâtdan Ümmü Habîbe radıyallahuanha birkaç matara su istishâbıyla bir bagle¹⁶⁴ üzerinde olduğu halde hâne-i halifeye gitmeğe çalışmış ise de o da muvafık olamamıştır.

Medinede müctemi‘ olan bugat¹⁶⁵ ve erbâb-ı kıyâm ahâlînin mukâvemet ideceği mikdârdan ziyâde idi. Binâenaleyh tenkîllerine kıyâm olunmakda mülâhaza olunan mahzûr-ı azîm üzerine Şam’dan asâkir-i kâfiye celbine lüzûm görünmekle askerın sür‘at-i irsâli için Şam vâlisi Muâviye’ye mektûb yazıldı ise de taleb olunan asker vürûd itmedi.

İş büyüdükçe büyüdü. Halîfe-i Ekrem radıyallahuanh efendimiz bir nasihat daha tasavvuruyla dam üzerine çıkub cem‘iyete hitâben “Sizden bazı şeyler suâl ideceğim. Allah için bana doğru cevâb viriniz” didikde cem‘iyet halîfenin suâline intizâr gösterdiler.

Halîfe – Resulullah Medine’yi teşrîf buyurdukda Medine’nin etrafında bi’r-i Roma’dan başka tatlı su yoğken [212] o kuyuyu ben kendi mâlımla iştirâ ve müslimine vakf eyledim mi.

¹⁶⁴ Deve.

¹⁶⁵ Bâgîler, devlete isyan edenler, baş kaldıranlar, âsiler, serkeşler.

Cem'iyet – Evet öyledir.

Halife – Şimdi beni o kuyunun suyundan men' idüb de hânemdeki kuyunun şor suyuyla iftâra mecbûr itmeği insâf kabul ider mi. Allah için söyleyiniz. Ben bir takım arâziyi malımla alub mescid-i şerîfe ilâve itmedim mi.

Cem'iyet – Evet öyledir.

Halife – Şimdi beni ne salâhiyetle o mescidde namaz kılmaktan men' ideyorsunuz. Resulullahın hakkımda hüsn-i şehâdetine dâir olan ehadîs-i şerîfesini işitmediniz mi.

Cem'iyet – Evet işitdik.

Bundan sonra beyne'l-halk bir karışıklık zuhûr iderek erbâb-ı kıyâmın bazıları dağılmak istediler ise de Mâlik el-Eşter cem'iyeti teskîn ve muhâsarayı ibkâ eyledi.

Hazreti Ali radyallahuanh bu esnâda bazı zevâtın muâvenetiyle halife radyallahuanh hazretlerine üç kurba tatlı su yetiştirebilmiştir.

Mevsim-i haccın takarrübi cihetiyle hazreti Ayşe hacca giderken erbâb-ı kıyâm içinde bulunan birâderi Muhammed'i beraber götürmeğe çabaladı ise de götüremedi. Kûfe'lilerden [213] Hanzala nâmında bir zât insâfa gelüb “Yâ Muhammed Arab kurtlarına ittibâ' itmeği Hazreti Âyşe'ye ittibâa mı tercih ideyorsun” diyerek hiddetle cem'iyetden ayrılıb memleketine gitdi.

Bâb-ı halîfeyi muhâfazaya devâm iden zevât fırsat buldukça halîfeye su gibi levâzım îsâli hizmetinde bulunuyorlar idi.

Muhâsara esnâsında Hac mevsimi takarrüb eylediğinden halife radyallahu anh hazretleri Abdullah bin Abbas bin Abdulmuttalib radyallahuanhı celb ile emirü'l-hac ta'yîn buyurdukda Abdullah “Bunlarla cihâd itmek Hacca gitmekden evlâdır” diyerek başkasının ta'yînini rîca eyledi ise de halîfenin ısrârı üzerine emre imtisâl gösterdi.

Abdullah bin Abbas bin Rabîa der ki “Muhâsaranın devâm eylediği sırada Hazreti Osman'ın yanına gitdim. Elimi eline alub kapu hâricinde söylenen sözleri

dinlemekliğimi emr itdi. Kulak virdiğimde kimisi “Neye intizâr ideyoruz” kimisi “Ric‘at zamânı yaklaşdı. İşi daha uzatacak mıyız” gibi sözler söyleyorlar idi. Biz dururken Talha oradan geçüb İbni Udeys’in nerede olduğunu suâl eyledi. İbni Udeys kalkub yanına gitdikde ikisi birlikde fısıldı [214] eyledikten ve Talha savuşub gitdikden sonra İbni Udeys ashâbına hitâben “Hâricden kimseyi Osman’ın yanına gitmeğe ve içerüden dışarı çıkmağa bırakmayınız” söyledi.¹⁶⁶

Erbâb-1 kıyâmın ibtidâki maksadları yalnız halîfenin hal‘inden gösterdikleri muâmeleler bu maksadlarını yürütmek için tehdidden ibâret idi. Lakin böyle bir emr-i azîmi tasavvur ve şu tasavvura bir takım eşhâs- 1 teşrîk itmek işi o tasavvur noktasında muhâfaza idemeyeceği ve bi’t-tab‘ söz ayağa düşeceği cihetle Hazreti Osman’ın hal‘i hakkındaki kıyâmın zuhûruyla beraber tedâbîrde büyük büyük noksânlar vukû‘ bulub halife tarafında bulunanlar nâire-i fesâdı parlayacağı sırada söndürmek esbâbı tabî‘asında gaflet itmeleri ve aleyhinde bulunanlar sözü ayağa düşürmeleri şerîat-ı mutahharanın tecvîz idemeyeceği cesâretleri ve bir halîfeyi bi’l-hakkın şehâdetiyle ümmeti merhûme-i Muhammediye arasında ondan sonra bunca ihtilâfâtı bunca ehl-i İslâm’ın maktûliyetlerini mûcib olmuşdur.

Binâen alâ zalik Hazreti Osman’ın yalnız hal‘i tasavvuruyla bu fitneyi çıkarmağa bâdî olanlar tasavvur-ı mezkûru her ne kadar [215] ki muhâsaranın son gününe kadar muhâfaza idebildiler ise de halife radiyallahuanh hilâfetden çekilmemesi hakkında Hazreti Peygamber aleyhi’s-salâtü ve’s-selâmın vasiyet-i alîlerini muhâfaza yolunda canını feda itmeği cezm idüb muhâsırlar husûl-ı maksadları halîfenin binâ-yı hayâtını hedm itmeğe mütevakkıf olduğunu anladılar, ne şerîatı ne de insâniyeti tanıyub fikirlerini birden bire tahvîl ile hâne derûnuna girmek için Mısırliler kapuya hücum itdiklerinden Hüseyin ve İbni Zübeyr Muhammed bin Talha ve Saîd bin el-Âs radiyallahuanhum hazerâtıyla Mervân bin el-Hakem ve beraber bulunan sâir muhâfızlar mukâvemetlerde bulundılar ise de ebnâ-i ashâbın ve husûsuyla Hasaneyn radiyallahu anhümânın kanları dökülür ise Benî Hâşim ve erbâb-1 kıyâm aralarında

¹⁶⁶ Hazreti Talha İbni Udeyse öyle emr virdiğine bazıları zahib olmuş ise de iş bu zehab tevehhümdür.(Müellifin dipnotu)

açılacak ihtilâfî ashâb ve cîran-ı Resulullah'ı mahv ideceğini halîfe bi'l-mülâhaza muhâfızların cümlesini hâne derûnuna alub müsâdemeden men' itdi.

Muhâcimlerin gösterdikleri şiddet ise mukâvemeti derece-i vücûba vardırıdı.

Muhâfazada bulunan zevât kapıyı açub bitekrâr Mısrilere hücum eylediler. Halîfe hazretleri muhâfızları içerü alub kapuyu kapattırdı. Muhâlifler kapıyı açmağa çabaladılar [216] ise de açamadıklarından ihrâk itmeğe karâr virdiler. Kapu üzerindeki gölgelik tutuşmasıyla beraber muhâfızlar kapudan çıkub bi'l-müdâfa'â söndürdüler.

Hazreti Hasan ve Hazreti Hüseyin ve rüfekâsı muhâliflerin müdâfa'asıyla uğraşurlar iken Beni Leys kabilesinden Beyâ' nâmında bir şahıs Mervân ile müdârebeye tutuşdu. Beyâ' bir darbe ile Mervân'ın boyun sinirlerinden birisini kırdı. Mervân yere yıkıldıkda Ubeyd bin Rufâ'â başını kesmek için kılıçla üzerine yürüdü ise de orada bulunan süd anası Ümmü İbrâhim Fatma "Muradınız katli ise işte maktûl oldu gitti" diyerek men' ile Mervân'ı arkaya virub hânesine götürdü.

Bu müsâdeme sırasında Hazreti Hasan radiyallahu anh efendimizle köle Kanber ve beraber bulunan ebnâ-i ashâbın bazıları mecrûh oldular.

Erbâb-ı kıyâm muhâfızlar telef idilmedikçe kapıdan hücumun imkânı olmadığını ve itlâfları ise Beni Hâşim'i kâmilen aleyhlerinde ayağa kaldıracığını ve şu halde bilâd ve emsârı İslâm'iyenin dahi yek diğerleri aleyhlerinde kıyâm ideceklerini bildiklerinden bazıları halîfenin konağı ittisâlindeki Amr bin Hirâm'ın hânesi duvarını delüb oradan halîfenin bulunduğu odaya hücumla başladılar.

[217] İbtidâ üç kimse ve sonra Muhammed bin Ebî Bekir içerü girüb halîfenin söylediği sözlerden müteessiren muzırrat itmeye elleri varmaksızın girüye çekildiler.

Bunlar çıkub gitdikden sonra Mısrilerin reisi Gâfikî ile Kuteyre ve Sevdan bin Hamrân ve Ömer bin el-Hamık ve Kinâne bin Bişr en-Nüceyi içerüye girdiler. Gâfikî¹⁶⁷ elindeki demir ile Hazreti Osman'ın başına ve ayağıylada karşısundaki

¹⁶⁷ Gayn harfinin noktası yazılmamış.

Mushaf-ı şerîfe urduğundan mushaf dönerek mekşûfen halîfenin önünde durmağla başından akan kan (فسيكفيكمهم الله)¹⁶⁸ ayeti kerimesinin üzerine akdı.

Hazreti Osman'ın radiyallahuanh o günün gecesi rüyada seyyidi'l-mürselin efendimizi görüb zâtı âlî risâletpenâhî “Yâ Osman yarın akşam seninle birlikde iftâr idelim” buyurmuşlar idi. Zi'l-hiccenin on sekizinci ve muhâsaranın kırk dokuzuncu Pazar günü seksen dört yaşında oldukları halde sâimen şehîd oldular.

Eşhâs-ı merkûme içerüde Hazreti Osman'ın sûikasdlarını icrâ iderken oda hâricindeki köleler keyfiyete vâkıf olub içerüye girdiklerinde müşârünileyh efendimizin şehîd olduğunu görmeleriyle kölelerin birisi bir harbe¹⁶⁹ ile [218] Sevdân'ı öldürdü. Sevdân'ın refiki Kuteyre köleyi öldürdükde diğeri köle kılıçla Kuteyre'yi ve diğeri Kinâne'yi Sevdân'ın yanına yatırdılar. İçerüye dolanlar artık mukâvemet kabul idemeyecek derecede çoğalub serâpâ konağı yağma eylediler.

Hazreti Hasan ve rüfekâsı kirâm-ı erbâb kıyâmın başka hâne divarını delüb içerüye girdiklerinden haber bile alamamışlar idi. Kapuya hücum idenlerle göğüs göğüse gelüb uğraşur ve iki tarafın gürüldüleri Medine'yi doldururken Nâile kanlara boyanmış olduğu halde ağlaya ağlaya konağın damı üzerine çıkub “واخليفناه”¹⁷⁰ nedbe-i müellimesiyle halîfe-i mazlûmun şehâdetini haber virdi. Cenazeleri üç gün yerde kalub erbâb-ı kıyâmın korkusundan kimse defnine cür'et idemiyor idi. Hakîm bin Harâm el-Kureşi ve Cübeyr bin Mut'im ve Zübeyr ve Hasan hazerâtıyla Ebû Cehm ve Mervân beyne'l-işâin hafıyyen şehîd müşârünileyh hazretlerinin na'ş-ı mübâreklerini Baki'e götürüb Hasan kevkeb nâm hâit üzerine vad' ve namazını edâ ile mevzi-i mezkûrede defn eylediler. Radiyallahu Teâlâ anhu.

2.28.3. Mülâhazât ve Muhâkemât

Bu vak'a-i müellimece evvel emirde Hazreti Osman radiyallahu [219] anh efendimizin aleyhinde bulunanların i'tirâzlarını beyân idelim.

¹⁶⁸ Said Paşa'nın alıntı yaptığı ayetin tamamı şu şekildedir: Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa kesinlikle doğru yolu bulmuş olurlar; fakat eğer yüz çevirirlerse bilisin ki bir ayrılıkçılığın içindedirler. O takdirde artık onlara karşı Allah sana yeter; O, işitendir, bilendir. Bakara, 137.

¹⁶⁹ Kısa mızrak, süngü.

¹⁷⁰ Onun yerine geçtiler.

(Birinci i'tirâz) Ashâb-ı kirâmdan bazı zevâtın a'mâlden azilleridir.

(Cevâb) Ebû Mûsâ el-Eşâri hazretlerinin azli lüzûm-ı zarûri üzerine mebnî idi ki ahâlîyi darb ittirdi deyü şikâyet vukû' buldu. Basra askeriyle bilâd-ı Fars'daki Kûfe askerine imdâda gitdikde beyne'l-cünüdeyn Sebâyâ mâddesinden dolayı dahi pek büyük ihtilâf tehaddüs itdi. Ebû Mûsâ azl olunmasa idi iki asker beyninde ihtilâl-ı azîm zuhûr idecek idi binâenaleyh azl-i şâyân i'tirâz olamaz.

Amr bin el-Âs, Hazreti Ömer zamanında ahâlînin şikâyeti üzerine azl olunub Medine'ye geldikde tevbe itdiğinden yine me'mûriyetine iâde olunmuşdu. Hazreti Osman zamanında şikâyet daha ziyâde tekessür itmekle azl olundu. Bu mâddeyi lisân-ı i'tirâza alan revâfiz ise Amr bin el-Âs'ın hem münâfik olduğuna kâil olmuş hem de azline i'tirâz itmişlerdir. Abdullah bin Ebî Serh'in Mısır'a vâlî ta'yîn olunması hakkındaki i'tirâz dahi i'tibâra şâyândır denilemez. Zîrâ Abdullah her ne kadar zaman-ı saâdetde irtidâd itmiş ise de sonra İslâmiyeti kabul¹⁷¹ ile tevbeye mazhar olmuş ve Mısır vâlîliğinde fütûhât-ı [220] azîme ve hüsn-i idârede muvaffakiyet-i memdûhası vukû' bulmuşdu.

Ammâr bin Yâsir ve Muğire bin Şu'be'nin Kûfe'den azilleri hakkındaki i'tirâzat bî esâsıdır. Zîrâ Ammâr hazretleri isti'fâ ile infisâl itmiş ve Müğire'nin azline i'tirâz iden revâfiz ise Müğire'nin küfrüne kadar tefevvüh eylemiştir.

Ma'mâfih bir halîfenin zamanında mensûb olan vülât ve ummâlın ondan sonra bekâları şer'en umûr-ı mer'iyeden ad olunamayacağı ma'lûmdur. Üsâme bin Zeyd hazretleri taraf-ı peygamberden bilâd-ı Rum'a gidecek asker imâretine ta'yîn buyurulmuşken Hazreti Ebî Bekir'in mesned arây-ı hilâfet olduğunu müteâkib Hazreti Ömer ve sâir ashâb-ı güzîn Üsâme'nin hadâset-i sinn¹⁷² cihetiyle tebdîlini halîfeye arz itmişler idi. Kezâlik Hâlid bin el-Velîd Hazreti Ebî Bekir es-Siddîk tarafından Şam imâret-i askerîyesine mensûb iken Hazreti Ömer hilâfeti akabinde azl ile yerine Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh hazretlerini nasb eyledi. Ve Mâlik el-Eşter ashâbdan değil iken Hazreti Ali ashâbdan Kays'ı Mısır'dan azl ile yerine Mâlik'i ta'yîn itdi. Abdullah bin Âmr'ın yiğirmi yaşında iken Basra vâlîliğine ta'yîni dahi şer'en i'tirâz kabul itmez.

¹⁷¹ Kabul kelimesi قبول şeklinde yazılması gerekirken vav ile lam arasına bir he (ه) harfi ilave olmuş.

¹⁷² Yaş küçüklüğü.

Zîrâ Attâb bin Üseyd radiyallahuanh yigirmi yaşında [221] iken taraf-ı âli peygamberden Mekke imâretine ta'yîn buyurulmuşdu.

Binâen alâ zalik hilâfet ve devlet ve imâret mesnedlerinde bulunan zevât-ı izâm azl ve nasb vulât ve ummâl haklarında hiçbir güne kayd ile mukayyed olmadıklarından kimilerin azl ve nasplarında sevâb olduğunu içtihad iderler ise içtihadları vechile amel itmeleri meşrû' ve müstahsendir.

(İkinci i'tirâz) Hazreti Osman beytü'l-mâlca su-i tasarruf ve isrâfi irtikâb eyledi deyü revâfızın tahrîf ve iftirâlarıdır. Bunun için umûr-ı müteaddide lisân-ı i'tirâza aldılar.

Hakem bin el-Âs, menfâsı olan tâifeden ıtlak ile Medine'ye geldikde Hazreti Osman beytü'l-mâldan Hakem'e yüz bin dirhem atıye virdi didiler.

(Cevâb) İş böyle değildir. Hakem bin el-Âs zaman-ı saâdetde vâkian emr-i peygamberi ile nefy olunmuşdu. Vefât-ı nebeviden mukaddem Hazreti Osman zâtı âli risâletpenâhîden ıtlâkını ricâ itmiş ve ıtlâk olunacağı va'd buyurulmuşken kable'l-icrâ intikâl-ı nebevi vukû' bulub şeyhayn-ı mükrimeyn efendilerimizin hilâfetlerinde va'd-ı peygamberiyi arz itmiş ise de müşârünileyhimâ efendilerimiz Hazreti Osman'ın va'd-ı nebevi [222] hakkındaki ifâdesini haber-i vâhid add iderek başka şâhid dahi olmadığından Hakem'i ıtlâk itmemişler idi. Hazreti Osman halîfe oldukda kendi ilmiyle kazâ eyledi.

Hakem'e beytü'l-mâldan yüz bin dirhem atıye virdi deyü olunan tefevvüh dahi iftirâdır. Halîfe-i müşârünileyh kerîmesini Hâris bin el-Hakem'e tezvîc eylediği vakit kendi malından yüz bin dirhem cehhâz i'tâ itmişdir. Hazreti Osman'ın serveti ise zaman-ı câhiliyetde bile havâl-i Hicâziyyece birinci derecede idi.

(2) Hâris bin el-Hakemi çârsûya me'mûr iderek satılan şeylerden öşr aldırdı dimeleridir.

(Cevâb) Bu da iftirâdır. Hâris bin el-Hakem fi'l-vâki' çârsûya me'mûr olmuşdu. Me'mûriyeti öşr almak için olmayub inzibâta bakmak için idi. Halîfenin

emri olmaksızın satılan şeylerden öşr almağa tesaddi itdiği haber virildiği anda halîfe-i ekrem hazretleri Hâris'i hem azl, hem de muâhaze eyledi.

(3) Halîfe İfrikiyye ganâimi humusunun bakiyye-i esmânını Mervân'a bağışladı dinilmesidir.

(Cevâb) Bu da öyle değildir. Ganâim-i İfrikiyye humusunun [223] humusu kable'l-feth teşvîk için Abdullah bin Ebî Serh'a mev'ûd idi. Mervân'ın iştirâ eylediği bunun mâadâsı idi ki mebhas-ı mahsûsunda zikri sebkat eyledi.

(4) Abdullah bin Hâlid bin Üseyd bin Ebî el-Âs yanına geldikde halîfe üç yüz bin dirhem Abdullah'a beytü'l-mâldan atıyye virdi dimeleridir.

(Cevab) Bu da iftirâdır. Zîrâ Abdullah'a beytü'l-mâldan atıyye virilmeyub talebi üzerine karzen akçe virilmiş ve sonra borcunu beytü'l-mâla ifâ ve tesviyye eylemiştir.

(5) Ganâimden halı ve altûn gibi mallardan kızlarına ve nisvânına çok şeyler virub hatta bir kızına yâkût ve incü ile muressa' bir bahûrdan ve diğerine girân kıymet iki incü virdi dimeleridir.

(Cevâb) Mu'tarızlar bu mâddenin râvîsi Ebû Mûsâ el-Eşarî hazretleridir dimişler ise de müşârunileyh hazretlerinin öyle söz söylediği asla sâbit olmamağla bu da iftirâdır.

(6) Kendüsünün ve evlâdının ziyâ' ve hânelerinde beytü'l-mâl emvâlinin sarf olunmasını tecvîz eylemesiyle beytü'l-mâl me'mûrları Abdullah bin el-Erkam ve Muaykîb isti'fâ eylediklerinden [224] şu me'mûriyete ta'yîn eylediği Zeyd bin Sâbit'e beytü'l-mâlda mevcûd yüz bin dirhemden ziyâde nukûdı ihsân itdi didikleridir.

(Cevâb) Bu da yalandır. Zîrâ beytü'l-mâl me'mûru Abdullah bin el-Erkam ve Muaykîb pek ihtiyâr olub idâreye iktidârları kalmadığından azl ile yerlerine ta'yîn olunan Zeyd bin Sâbit hazretleri beytü'l-mâlin yüz bin dirhemden ziyâde mevcûdu olduğunu halîfeye arz eyledikde müsliminden ihtiyâcı olanların şu nukûd ile infâk olunmaları ve bir mikdârını dahi mescid-i şerîfi nebevinin ta'mîrine sarfı taraf-ı âliyi hilâfetpenâhîden emir buyurulmuş ve ol vecihle icâbı icrâ olunmuşdur.

(Üçüncü i'tirâz) Ebû Zer Gıffârî hazretlerini Rebze'ye nefy itmiş dinilmesidir.

(Cevâb) Bu da yalandır. Zîrâ bahs-ı mahsûsunda zikr olunduğu üzere Ebû Zer halîfeden ruhsat alub tav'an Rebze'ye gitdi.

(Dördüncü i'tirâz) Nakî' Medine çayırını kendi develerine hasr idub başkalarının develerini orada ra'iyeden men' eyledi dinilmesidir.

[225] (Cevâb) Sırf iftirâdır. Zîrâ halîfe hazretleri o çayırı kendi develerine tahsîs itmeyüb sadaka develerine tahsîs itmiş ve Hazreti Peygamber dahi zamân-ı saâdetlerinde orayı sadaka develerine tahsîs buyurmuşdu.

(Beşinci i'tirâz) Medine çarsûsını kendi eşyâsının bey' ve şîrâsına hasr eyledi dinilmesidir.

(Cevâb) Külliyyen yalan ve sırf buhtândır. Zîrâ ikinci i'tirâzda gösterildiği üzere şu mu'terizler o çarsûda başkalarının satılan eşyâsından Haris bin el-Hakem öşür aldı diyerek çarsûda ahâlînin eşyâsı satıldığını i'tirâf iderken ona münâkız olarak böyle türehhatda bulunmuşlardır.

(Altıncı i'tirâz) Kendüsünün gemisinden başka gemileri deniz ticâretinden men' itdi dinilmesidir.

(Cevâb) Tahrîfâtandır. Zîrâ Hazreti Osman halkın gemilerini deniz ticâretinden men' itmeyüb kendi mâlı olan gemiye başkasının eşyâsı tahmîl olunmamasını emr itmişdi.

(Yedinci i'tirâz) Ashâbına bilâd-ı İslâm'dan arâzi iktâ' eyledi dimeleridir.

(Cevâb) Bu da tahrîfâtandır. Zîrâ ashâbının [226] birtakımı kâbil-i zirâat olmayan arâziyi ihyâ eylediklerinden (من احيا ارضا ميتة فهي له)¹⁷³ hükm-i şer'iyesi üzere arâzi-i merkûmeyi ihyâ idenlere virdi. Ve Yemen taraflarından hicret iden bazı muhâcirini iâşe için muâvenet-i lâzimedede bulunulmasını ashâbına emr ittiğinden ashâb-ı müşârünileyh kendi yerlerinden mikdâr-ı kâfi tarlaları muhâcirine i'tâ idub

¹⁷³ Kim ölü araziye diriltirse arazi onun olur.

onlarda buna mukâbil vatanlarında terk itmiş oldukları arâziyi ashâb-ı müşârün ileyhime virmişlerdir.

(Sekizinci i'tirâz) İbni Mes'ûd hazretleri Kûfe'de bazı i'tirâzda bulunması cihetiyle Medine'ye celb ve darb olundu dinilmesidir.

(Cevâb) Bu da tahrifâtıdır. Zîrâ İbn-i Mes'ûd hazretleri halîfe radiyallahuanh hakkında bazı i'tirâzda bulunduğundan halîfenin emri ve haberi olmaksızın hizmetkârları kendüsini döğmüştü. Halîfe haber aldıkda dâripleri muâheze ile beraber bi'z-zât İbn-i Mes'ûd hazretlerine giderek beyân-ı mazeret ve taltîfine müsâraat buyurdu. İbn-i Mes'ûd radiyallahuanh maraz-ı mevtde iken bazıları yanında halîfeyi zem itmekle müşârünileyh zem idenleri bi't-tevbîh "Osman gibi halîfe bulamazsınız" dediği rızâ ve hoşnuduna delîldir.

[227] (Dokuzuncu i'tirâz) Ammâr bin Yâsir hazretlerini hem kendüsi darb eyledi hem de hidmedkârlarına döğdürdü dinilmesidir.

(Cevâb) Bu da tahrifâtıdır zîrâ ashâb-ı kirâmdan bazı zevât Medine'de ictimâ' ile bazı ihtârâtı hâvî Hazreti Osman'a bir mektûb yazub Ammâr bin Yâsir ile gönderdiklerinden Ammâr hazretlerinin "Şu mektûbu gönderen ashâb-ı kirâmdır oku" deyüb dışarı çıkdıkda Hazreti Osman'ın emri taalluk itmeksizin hizmetkârları Ammâr'ı döğdüler. Kendüleri haber aldıkda döğenleri muâheze ile beraber i'tizâr için Ammâr hazretlerinin yanına gidüb o münâsebetsizlik emr ve rızâsı olmaksızın vukû' bulduğunu ma'a'l-kasem beyân ve "Gönlün hoş olmak için taleb ider isen sen de beni döğ" deyü hilm ve mürüvveti irâe buyurdular. Halîfe-i müşârünileyh radiyallahu anh mahsûr iken Ammâr radiyallahu anh erbâb-ı kıyâmın üzerlerine gidüb "Allah'tan korkunuz Allahtan. Bi'r-i Romayı halîfe kendi parasıyla alub müslimine vakf itmişken suyunu içmekden ne salâhiyetle kendüsünü men' ideyorsunuz" deyü hiddet göstermişdi. Osman radiyallahuanh hazretlerinden râzî olduğuna bu da delâlet ider.

[228] (Onuncu i'tirâz) Ka'b bin Abde el-Behrî kendüsüne bir mektûb yazmakla Hazreti Osman bunun için Ka'b'ı darb ile Kûfe'nin dağlarına tard itmesini Kûfe vâlîsi Saîd bin el-Âs'a emir virdi dimeleridir.

(Cevâb) Bu da tahrifâtandır. Zîrâ Ka‘b, Hazreti Osman’a lisân-ı âdâba yakışmayacak ağır bir mektûb yazmışdı. Hazreti Osman Ka‘b’ın muazzen Medine’ye irsâli için Saîd bin el-Âs’a emir virub Ka‘b huzûr-ı âlîlerine vâsıl oldukda “Yâ Kâb sen bana gâyet münâsebetsiz ve galîz bir mektûb yazmışsın. Mektûbun lisân-ı âdâba muvafık olsa idi seninle meşvereti kabul ider idim” diyerek Ka‘b’a yirmi kamçı urdurdı. Bundan sonra Ka‘b’ı tatbîb ile yanında alıkoymuş ve Ka‘b, Hazreti Osman’ın havâsından ma‘dûd olmuşdu. Hazreti Ömer radiyallahuanh o gibi kusûr idenleri darb eylediği dahi ma‘lûm olub hilâfet ve hükümet aleyhinde su-i edebi irtikâb idenler haklarında darb vesâir sûretle muâheze-i siyâsiye icrâsı zaten meşrû‘ olmağla Ka‘b’ın darbu mâddesi de şâyân-ı i‘tirâz değildir.

(Onbirinci İtiraz) Hazreti Osman’ın Kûfeli Mâlik el-Eşter el-Nahi‘inin hürmetini hetk itdi dimeleridir.

[229] (Cevab) Bu da hiçbir sûretle şâyân-ı i‘tirâz olamaz. Zîrâ Mâlik el-Eşter ve rüfekâsı Saîd bin el-Âs hazretlerinin meclisinde sâhibü’ş-şurtayı darb ve şân-ı hükümeti tahfif itmeleri üzerine arkadaşlarıyla beraber bihak Şam’a nefy olunmuş ve sonra yine Kûfe’ye giderek münâsebetsiz muâmeleye tesaddi eylediğinden halîfe bazı vesâyâ-yı meşruayı hâvî kendüsüne bir emirnâme yazmışdı. Mâlik “ من مالك بن حويرث الى الخليفة الخارج عن سنة نبيه النابذ حكم القران وراء ظهره الى اخره Min Mâlik bin Hüveyris ilâ el-halîfe el-hâric an sünneti nebiy. El-Nabız hükmü’l-Kur’ân verâe zahrihi ilâ ahir”¹⁷⁴ mukaddimesiyle bigâyet-i galîz ve şî‘âr-ı edebe külliyyen mugâyir bir cevâbnâme yazub Kümeyl bin Ziyâd ile Medine’ye gönderdi. Kümeyl huzûr-ı halîfeye vâsıl oldukda dahi münâsebetsizlik irtikâb itmiş olduğu halde halîfe-i ekrem efendimiz yine hilm-i ihtiyâr buyurub talepleri vechile Saîd bin el-Âs’ı azl ve Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’yi Kûfe vâlîliğine ta‘yîn buyurdu.

Mâlik el-Eşter Kûfe’de fesâd çıkardığı için Şam’a nefyi müstehak olduğu cezânın en hafifi idi. Ma‘mâfih matlûbları vechile Kûfe’ye vâlî ta‘yînine taraf-ı hilâfetden müsâade buyurulmuşken Kûfe’de başına topladığı eclâf¹⁷⁵ ve evbâş¹⁷⁶ ile

¹⁷⁴ “Mâlik bin Hüveyris’den Nebinin sünnetinden çıkan halifeye. Kur’an’ın hükmünü ardından inkar eden” şeklinde tercüme edebiliriz.

¹⁷⁵ Âdî, yüz­süz kimseler, baldırı çıplak takımı.

¹⁷⁶ Ayak takımı, serseriler, külhanbeyleri.

Basra ve Mısır fesedesine bi'l-iltihâk halife [230] bi'l-hakk radiyallahuanh hazretlerini muhâsara ve zulm-ı azîm irtikâb itmiş olduğu halde muhâlifler onun su-i muâmelesinden göz yumub da hüsn-i şehâdet-i peygamberiye mazhar olan bir halîfe-i celîl eş-şânî lisân-ı ta'na almaları ne büyük insâfsızlıktır.

(On ikinci i'tirâz) Hazreti Osman Abdullah bin Mes'ûd hazretlerinin yazmış olduğu mushaf-ı şerîfi ihrâk ittirdi dimeleridir.

(Cevab) Bu da tahrifâtındandır. Zîrâ yukarıda zikr olunduğu üzere Hazreti Ebî Bekir radiyallahuanh zaman-ı hilâfetlerinde İbni Mes'ûd radiyallahu anhın el yazısıyla yazılıb Hafsa radiyallahuanhumânın yanında mahfûz olan mushaf-ı şerîf bi'l-istinsâh nüshaları vilâyâta gönderildikten sonra yine müşarünileyhâya virilmişdi. İhrâk olunan sahîfeler şunun bunun yedlerindeki nâ-tamâm evrâkdan ibâret idi.

(Onüçüncü i'tirâz) Ubeydullah bin Ömer bin el-Hattâb hakkında Hazreti Osman hudûdullahı ikâme itmedi dimeleridir.

(Cevâb) Bu da iftirâdır. Zîrâ şu faslın ibtidâsında bahsi geçtiği üzere Ubeydullah'ın katl eylediği ademlerin vârisleri ashâb-ı kirâmın muvaffakları munzam olduğu halde [231] bir vech-i şer'î diyet i'tâsıyla bala rıza Ubeydullah kısâsdan afv itdirilmişdir.

(Ondördüncü i'tirâz) Hazreti Osman'ın Mînâ'da itmâm-ı salât itmesidir.

(Cevâb) Hazreti Osman'ın bu maddece vukû' bulan içtihadâtının birisi Mekke'de zevcesi bulunduğu cihetle oraya vusûlunda nefsinin ehl-i seferden add itmemesi idi. Müctehidîn-i kirâm ictihâdlarında hatâ itseler bile şer'an mesûl olamazlar.

(Onbeşinci i'tirâz) Muhammed bin Ebî Bekr es-Sıddık aleyhinde Mısır vâlisine yazılan mektûb Mervân'ın tasannu'-ı olduğu anlaşılması iken Mervân hakkında sükût eyledi dinilmesidir.

(Cevab) Yukarıda zikr olunduğu üzere bu maddede Hazreti Osman'ın sun' ve ma'lûmâtı olmadığı yeminiyle sâbit olmuşdur. Ol aralık taraf taraf fesâd emâreleri yüz gösterdiği bir vakit olduğundan ve Mervân'ın muhâkeme ve muâhazesine meydân

olmadığından Mervân'ı hemen dâire-i hilâfetden tard itse idi muhâlifler yakalamalarıyla beraber bilâ muhâkeme ve bilâ sübût şer'î öldürürler idi. Bu mülâhaza meydânda iken halîfe [232] mahzûrdan göz yumub da bilâ sübût bir şahsın i'âmında mesûliyet-i ma'neviyye hasbe'l-hilâfe kendi müsâhemesinde kalacağı bedîhî olmağla biz-zarûre o sırada Mervân'ı tard idemedi. Mervân'dan memnûn olmadığına ise iş bu karışık günlerin birisinde bir müzâkere vukû' bulur iken Mervân söze karışdıkdâ "Sus Allah ağzın yırtsun sus" deyüb Mervân'ı şiddetle tekdîr buyurdıkları dahi delâlet ider.

Bunlardan başkâda bazı i'tirâzât-ı vâhiye¹⁷⁷ var ise de en mevsûk târîhler ahkâmınca onların da kimisi iftirâ, kimisi tahrîfden ibâret olmağla kitâbımıza derclerine lüzûm görülemedi.

Vak'a-ı Mezkûrece Mülâhazat ve Muhâkemat

Erbâb-ı kıyâmın birinci talepleri ummâlın azilleri olduğu ma'lûmdur. Halîfe hazretleri ummâlî azl itse idi fesâd zâil olur mu idi. Hayır olamaz idi diyebilirüz. Zîrâ numûne meydândadır ki Kûfe'lilerin taleplerini tervîc ile Saîd bin el-Âs'ı Kûfe'den azli ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi nasb buyurmuş ve Kûfe'lilerin talepleri bundan ibâret bulunmuşken yine fesâda devam eylediler.

[233] Şam'da vâliden zaten şikâyet yoğ idi. Basra vâlîsi Abdullah bin Âmr umûm-ı ahâlîce memdûh ve meşkûr idi. Mısır vâlîsi Abdullah bin Ebi Serh aleyhinde kîl u kâl ihdâs iden Abdullah bin Sebe ile müttehid bazı ahâlî şikâyet gösterdikleri için tarafı hilâfetden meb'ûd me'mûrlar azlini mucib hiçbir hâlini göremediler.

Binâen ala zalik ummâlın azli hakkındaki mugalatalar¹⁷⁸ heb fesâda bahâne idi.

Ya bu fesâdı kimler teşkîl eyledi. Esbâb-ı fesâd ne idi.

Fesâdı teşkîl idenler ortalığı karışdırub da emniyeti izâleden istifâde yani arbedeler sırasında yağma ve a'mâlî nüfûz ile ehli zimmeti bi'l-ızzâr istifâde maksadında olan fesede idi.

¹⁷⁷ Boş, anlamsız şey.

¹⁷⁸ Yanıltacak şekilde söz söyleme, yanıltıcı sözler.

Mısır erbâb-ı kıyâmı ile müttefik görünen Muhammed bin Ebî Bekir es-Sıddîk fi'l-hakîka mukaddimen Mısır vâlîsi Abdullah bin Ebî Serh'in azlini talep iden iclâf Medine'ye gelüb kendüsi Mısır vâlîliğine ta'yîn olunduktan sonra giderken yolda tutulan mektûb mâddesince Mervân'ın muâmelesinden bigâyet ukdedâr olmuşdu. Binâenaleyh erbâb-ı kıyâmın halîfeyi muhâsara eylediklerinde [234] zarûrî o tarafta görüneyor idi. Halîfe Mervân'ı te'dîb ve kendüsünü Mısır'a îadeye muvaffak olabilseydi Mısırca olan fesâdâtın teskîn ve izâlesinede çalışır idi. Lâkin bu sûret hâsıl olamadığından hem hilâfet lehinde öyle bir hizmetden mahrûm olduğuna müteessif idi. Hem de hîni muhâsarada halîfe tarafdarları olanların içlerine katılsa fâide hâsıl olamayacağını ve belki kendi ve müteallikâtı aleyhlerinde fenâlıgıda tasaddi ideceklerini bilür idi. Yevm-i şehâdetde ibtidâ halîfenin yanına kendisi gitmişken hiçbir fenâlık itmeyüb dışarı çıkması da su-i kasd efkârında olmadığına delîldir.

Ya Muhammed bin Ebî Bekir halîfenin yanına gitdikde lihye-i şerîfelerine yapışub şöyle böyle yapıdı denilen rivâyet nedir?

Vâki'an müverrihler böyle bir şey yazıyorlar. Bu rivâyet tevâtüre müstenid olmayan bir me'huzdan münteşir olarak târîh kitâblarının çoğuna derc olunmuş ise de iş muhâkeme olunur ise bu mâddenin hakîkati böyle olduğu yakîn hâsıl olacak derecede sâbit [235] olamaz. Zîrâ Muhammed halîfenin yanına gitdiği vakit halîfenin yanında Nâile'den başka kimse yoğidi. Nâile böyle dimeyüb öyle bir söz rivâyet itmiş olsa bile haberi vâhidden ibâret kalır. Muhammed ise bunu ikrâr itmeyüb yalnız "Halîfenin hâline bakdım. Acıyub vücûduma ra'şa geldiğinden dışarı çıkdım" sözünden başka bir şey söylemedi. Bu takdirce tevâtür-i mezkûrun masdarında tahrîf vukû' bulmuşda mâdde o kalıba dökülmüşdür demek de tereddüt itmeyiz.

Muhammed bin Ebi Bekir'in Hazreti Ayşe ile hacca gitmemesi dahi zarûrî idi. Zîrâ Mısır'lılar en sonra kendi mâddesini bahâne iderek fesâd ateşini alevletmişken kendüsi bırakub gitse idi kaçdı diyerek Medine'deki müteallikâtı haklarında gadr idecekleri melhûz idi. Muhammed'i hacca gitmekden men' iden mülâhaza bu olduğu bedîhîdir.

Bu fesâdın zuhûrunda Hazreti Ali'nin ve Medine'de bulunan sâir ashâb-ı kirâmın medhalleri var mıdır?

Hâşâ. Hiçbirisinin medhalleri olmadığı edille-i vâziha ile sâbitdir. Zîrâ Hazreti Ali'nin her muâmelesi hal-'î mucib olacak sûretde olmayub halifenin bekâ-yı hilâfeti esbâbını istikmâle müteallik idi. Hatta kîl u kâl [236] esnâsında halkı iskât ve teskîn idecek sözler ve muâmelelerde bulunmasını ihtâr ve nesâyih-i hayırhahaneye her vakit devâm itmiş olduğu ifâdât-ı âtiyeden ma'lûmdur.

Mısır erbâb-ı kıyâmı bin neferden ibâret olub emîrleri Gâfikî bin Harb refâkatında, Kûfe'liler sonradan iltihâk idenler ile beraber epeyce galebalı dört bölüğü hâvî oldukları halde Mâlik el-Eşter, Zeyd bin Sühân el-Abdî, Ziyâd bin en-Nedri el-Harsî, Abdullah bin el-Esem maiyetinde Basralılar dahi dört bölüğü ve haylice galabalığı hâvî olarak Hakem bin Ceblete el-Abdî, Bişr bin Şureyh bin el-Hakem el-Kaysî, Sedûs bin Abes eş-Şeni kumândasında idiler. Müslim şeklinde görünen Yahudi Abdullah bin Sebe Mısır ve Ömer el-Hanefi, Basra askeri içinde idiler. Zâhirde Mısır'lılar Hazreti Ali'nin, Kûfeliler Hazreti Zübeyr'in, Basra'lılar Hazreti Talha'nın hilâfetini talep ideyorlar idi. Lâkin hepsinin murâdı fitneden ve hilâfete şunu isteriz didikleri sanîadan ibâret idi.

Bu cem'iyet, Medine'ye üç merhale ba'dî olan Zîhaşeb nâm mevzi'e geldiklerinde hüsn-i sûretle iâde [237] ve ıslâhları için Ali el-Murteza, Sa'd bin Ebî Vakkâs, Saîd bin el-Âs, Zeyd bin Sâbit, Muhammed bin Mesleme, Hasân bin Sâbit radiyallahuanhum gibi ashâb-ı kirâmdan bir cemâat yanlarına gidüb istimâlet ve te'mînât-ı müktezâ her dürlü nesâyih-i icrâ itmiş ve hatta erbâb-ı kıyâm tarafından yukarıda yazdığımız i'tirâzat dermeyân olundukda- Târîh-i Aynî'de mezkûr olduğu üzere- her i'tirâz akabindeki cevâblarımız ol vakit Hazreti Ali efendimiz taraflarından erbâb-ı kıyâma beyân ile i'tirâzları redd olunmuşdu. Ve kezalik erbâb-ı kıyâm "Muhammed bin Ebî Bekir'in mukaddimen Abdullah bin Ebî Serh aleyhinde vukû' bulan ifâdâtı üzerine" Osman niçün kendüsü ta'zîr eyledi" didiklerinde Hazreti Ali "Muhammed bin Ebî Bekir hakkında ta'zîr icrâsı Osman'a vâcib idi" cevâbını virmiş idi.

Bu elzâmât üzerine erbâb-ı kıyâm başka söz bulamadıklarından avdet ideriz diyerek Zîhaşebden çekildiler ise de i'tirâzât-ı mezkûre hep hukûk-ı ibâdî iğtisâb için bahânelerden ibâret olduğundan vatanlarına gitmeyüb takım takım Hicâz'ın mevâki-'i mahlefesine dağıldılar.

Hazreti Ali ile ashâb-ı kirâm müşarünileyhim Hazreti [238] Osman'ın yanına avdet eyledikde “Zâtınıza zerre kadar zarar ve şânınıza asla halel gelmesini istemeyiz. Fesede fi'l-vâki' Zihâşebden çekildiler. Lakin yine avdete surur-ı şita arayacaklarında şübhe yoktur. Mescid-i şerîfde herkesi cem' ile bir hutbe okuyub sevâmi' halkı muâmelat-ı hasenenin va'd ve şâyi'asıyla doldurmalısın ki umûmun kulûb-ı size müncezib ola. Bu vesile ile fesedenin cesâretleri de zâil olur” söyledi. Halîfe hazretleri halkı cem' ile minbere çıkub “Ya ma'şer-i müslimin ma'lûmunuz olsun ki Benî Adem'den hatâ zuhûr ider. Ben de beşer cümlesindenim. Da'vâyı ismet itmeyim. Benden bilmezlikle her ne hatâ sâdr olmuş ise tevbe itdim her kimin hâceti var ise doğruca yanıma gelsünler. Men' olunmazlar” deyüb minberden nüzûl eyledi. Ve namaz kıldırub devlethânelerine azîmet buyurdu. Hazreti Ali ve ashâb-ı güzîn ve sâmi'in memnûn oldular.

Halîfe hânelerine gitdikde Mervân halîfeye i'tirâz ile “Bu hutbe münâsib olmadı. Hlâfetin âb-ı rûyını izâle itdik” Deyü bazı icrâât-ı haseneye mâni' olduktan başka meşveret için gelmiş ve dışarıda bulunmuş olan zevât-ı unf¹⁷⁹ ile def' itdi. Bu muâmeleden Medine içinde dahi [239] bazı kıl u kâl tekevvün itmekle ekâbir Hazreti Ali'nin yanına varub Mervân'dan şikâyet eylediler. Hazreti Ali ise halîfenin şânını muhâfazayı begâyet iltizâm ittiğinden hâne-i halîfeye azîmetle bu münâsebetizliklere tesaddi iden Mervân'ın men-'i seyyiâtını ihtâr iderek “Şu müfsid seni mühâleke sevk ideyor sözüne uyma (من يمشى مع الغراب سيرجع الى الخراب)¹⁸⁰” söyledi. Halîfe hazretleri bu sözlere hak virüb Mervân'ı tekdîr eyledi. Bu sırada Muhammed bin Ebî Bekr Mısır'a vâlî ta'yîn olunub Mısır erbâb-ı kıyâmı da bi'l-iskât memleketlerine çevrilmişken- mebhas-ı mahsûsunda zikr-i sebkat eylediği üzere- Mervân'ın İbni Ebî Serh'a tertîb eylediği sahte mektûb tutulmasıyla iş alevlendi.

Erbâb-ı kıyâm yine Medine'ye dolub Hazreti Ali'nin yanına azîmetle hal'i emri gayrı meşru'unda kendülerine pîşrev¹⁸¹ olmasını istediler. Hazreti Ali'nin virdiği cevâbları yukarıda derc eyledik. Ali radiyallahuanh kurretü'l-ayn-ı resûl olan

¹⁷⁹ Şiddet, sertlik, kabalık, terslik.

¹⁸⁰ Kim kargayla beraber yürürse harabeye döner.

¹⁸¹ Önden giden, öncü.

ciğerpâresi Hazreti Hasan'ı Hazreti Osman'ın muhâfazası uğrunda en tehlikeli bir mevki'de ikâme eyledi. Hazreti Hasan mecrûh bile oldu.

Ahvâl-ı mebhûs anhâ kelime bikelime isbât ider ki Hazreti [240] Osman aleyhinde nümâyân olan kıyâmda Hazreti Ali'nin asla medhali ve hal'a de hiçbir gûne¹⁸² rızası yogidi.

Sâir ashâb-ı kirâm dahi men-i fesâda pek çok çalışub ekâbir-i ashâbın her birisi ciğerpâresi olan oğlunu muhâfazaya ta'yîn eyledi.

Hazreti Ali ve sâir ashâb-ı kirâm radiyallahuanhum fesâd-ı mezkûru kuvve-i cebriyye ile teskîne muktedir değil mi idiler.

Kuvve-i cebriyye ile teskîn idebilmeleri belki mümkün olabiliyor idi. Hazreti Ali ve sâir ashâb-ı güzîn ile ehl-i Medine'nin ekseri şu fikr ve reyde idiler. Lâkin kuvve-i cebriyyeye teşebbüsleri halîfenin emir ve rızasıyla meşrû' olub halîfe ruhsat ve rızâ göstermedikçe kuvve-i cebriyyeye şerî'at ruhsat vormeyor idi. Halîfe hazretleri ise harbe ruhsat virse feside-i mücetemi'a derhâl harb ideceklerini ve bu sırada Benî Hâşim ve hânedân-ı nübüvvetin ve mevcûd ashâb-ı güzînin kanları dökülür ise esas İslâmiyye'te hâlele geleceğini ve bilâd ve emsâr-ı müsliminde dahi bu yüzden taraf taraf fesâd kapuları açılacağını mülâhaza buyurduğundan harbe ruhsat vormeyüb yalnız kendi nefsinin fedâ itmeği tercih ideyor idi. Kuvve-i cebriyye isti'mâl olunamamasının sebebi budur.

[241] Halîfe tav'an¹⁸³ hilâfetden çekilse hayâtını ve asâyîşi muhâfaza mümkün olamaz mı idi.

Evvela terki hilâfet itmemesi için vasiyet-i nebeviyyeye muhâlefet idemez idi. Sâniyen hilâfetin intihâbı için hâsıl olacak ihtilâfda kendü tarafdarı olanlar ve husûsuyla Şamlılar işe karışub kısm-ı azîm yine kendüsünü hilâfete iâdeye ve sâir takımların kimisi Hazreti Ali'yi, kimisi Talha'yı, kimisi Zübeyr'i, kimisi Sa'd bin Ebî¹⁸⁴ Vakkâs'ı istemeğe kalkışub onlar bize lâzım dağildir diseler bile mâdem ki

¹⁸² Tür, nevi, çeşit, tarz anlamlarına gelen Farsça bir kelimedir.

¹⁸³ İsteyerek, zorlanmadan, kendi isteğiyle anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.

¹⁸⁴ Kelimenin başında elif harfi yazılmamış.

fesede bu mâddeyi serir şita fesâd add ideyorlar idi her takım kendi sözünü yürütmeğe çalışacağı ve ma'ahâza asâkir-i mezkûrenin vusûllerinden mukaddem erbâb-ı kıyâm kendüsini öldürüb ortadan kaldırdıktan sonra her birisi bir tarafa savuşacağıda bî iştibâh¹⁸⁵ idi. Lâkin hilâfet uhdesinde iken Şam'dan gelecek askerın şâyi'ası vâsıl olsa idi Medine'deki ashâb-ı kirâm ve ahâlî askerın vurûdına kadar her dürlü muhâfazaya çalışacakları ve fesedenin cesâretleri kalmayub mazarrata meydân bulamaksızın dağılacakları melhûz idi. Ne çare ki Şam'dan istenilen asker vaktiyle hareket itmeyüb o askerden eser zuhûr [242] itmedi. Erbâb-ı kıyâm öyle bir şâyi'a hâsıl olmazdan mukaddem evvel hazreti şehîd itdiler.

Tafsîlât-ı mezkûre gösterir ki gerek Hazreti Osman gerek Hazreti Ali ve sâir ashâb-ı kirâmın şu muhâsara esnâsında ictihâdlarında asla hatâ ve Hazreti Ali ve sâir ashâb-ı güzînin şu hâdise-i müellimede zî medhal olduklarına delâletden eser yokdur.

Hazreti Ali ile bazı ashâb-ı kirâm ve Muâviye beynlerinde muahharen yüz gösteren ihtilâf ise bu mâddeye taallük ider şey olmayub o ihtilâf halîfe-i şehîdin katilleri hakkında ittihâzı lâzım gelen muâmelece ictihâddan ibâret idi ki bu bahisde Hazreti Ali'nin ictihâdını Şam'lılar su-i isti'mâl ile bâb-ı ihtilâfı tevsî' ve münâsebetsiz sözleri tefevvühât-ı bâtılalarına mezc itdiler. Onu da inşaallahu teâlâ sırasıyla kitabımıza derc ideriz.

2.28.4. Hazreti Osman'ın Neseb ve Sıfat ve Bazı Siyer-i Şerîfeleri

Hazreti Osman radıyallahuanh efendimizin neseb-i şerîfeleri Osman bin Affân bin Ümeyye bin Abdü's-şems bin Abdi Menâf deyü [243] mazbût olub Hazreti Peygamberle nesepleri Abdi Menâfda birleşir.

Sıfat-ı şerîfeleri güzel yüzlü, derisi ince lihye-i şerîfeleri sık ve ak, kâmetleri mu'tedil, omuzlarının başları kalınca, göğsü geniş, benzi esmer idi. Yüzünde çiçek eseri var idi.

Halîfe-i müşârünileyh hazretlerinin kâtibi Mervân, hâcib-i Himrân, kâdısı Zeyd bin Sâbit idi.

¹⁸⁵ Be harfî yerine ye harfî yazılmış.

Vâlîleri Mekke’de Abdullah bin el-Hadramî, Taif’de Kasım bin Rabiâtü’s-Sekafî, San’a’da Ya’lâ bin Minye, cünûd üzerinde Abdullah bin Rabia, Basra’da en sonraki vâlîsi Abdullah bin Amir, Kûfe’de Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Mısır’da Abdullah bin Sa’d bin Ebî Serh, Şam’da Muâviye bin Ebî Süfyân, Humus’da Abdurrahman bin Hâlid el-Velîd, Kınnesrinde Habîb bin Mesleme, Ürdün’de Ebû’l-A‘ver es-Sülemî, Filistin’de Alkame bin el-Hekîm el-Kindî, Bahreyn’de Abdullah bin Kays el-Gazârî, Karkîsa’da Cerîr bin Abdullah, Azerbeycan’da Eş’as bin Kays, Hulvân’da Utbe bin en-Nehhâs, Rey’de Saîd bin Kays, Isfahan’da Sâib bin Akre‘ olub Şam vilâyetine tâbî‘ olan mahallerin vâlîleri Muâviye tarafından ve bazı vilâyât-ı merbûtâtı ummâlî o vilâyâtın vulâtı taraflarından mensûb idiler.

[244] Halîfe-i müşârünileyh esbegallahu rıdvânehu aleyhi efendimiz hazretleri aşere-i mübeşşereden ve ashâb-ı şûrâdan olub hüsn-i şehâdet-i peygamberiye mazhar ve dâmâd-ı ekrem seyyidü’l-beşerdir, fezâilî çokdur. Gazve-i Tebûk’de beyne’l-mücâhidîn nümâyân olan müzâyaka-ı umûmiye üzerine ashâb-ı kirâmın erbâb-ı iktidârı iâne eyledikleri sırada otuz bin nefer guzât-ı kirâmın bir sülüsünü Hazreti Osman it’âm itmekle zât-ı âlî risâletpenâhî (Mâ yedürrü Osman ma fi’l-ba‘de’l-yevm)¹⁸⁶ buyurdular. Zât-ı âlîleri halîm, kerîm, kesîrî’l-hayâ idi radiyallahu Teâlâ anh.

[245]

2.29. Dördüncü Fasil

2.29.1. Hazreti Ali Radiyallahuanhın Hilâfeti

(24 Zi’l-hicce sene 35 – 17 Ramazan 40)

2.29.2. Emri Bey‘at

Hazreti Osman’ın şehâdetinden sonra Talha ve Zübeyir ve muhâcirîn ve ensâr radiyallahuanhum Hazreti Ali radiyallahuanh efendimizin yanına giderek bey‘at itmek istediklerinde Hazreti Ali istinkâf ile “ Sizden her kime bey‘at ihtiyâr olunur ise ben de râzı olurum. Benim size vezîr oluşum emîr oluşumdan hayırlıdur” söyledi ise de

¹⁸⁶ Bugünden sonra yapacakları Osman’a zarar vermez.

“Senden ehak kimseyi göremiyoruz” diyerek ilhâh¹⁸⁷ eylediklerinden hilâfeti kabul itmekle mescid-i şerîfde emr-i bey‘at icrâ olundu.

İbtidâ bey‘at iden Talha’nın Uhud gazâsında kılıç yarası ile eli çolak olmuş idi. Habîb bin Devyeb “يد شلاء لا يتم هذا الامر”¹⁸⁸ söyledi.

Ashâbdan Hasan bin Sâbit, Ka‘b bin Mâlik, Mesleme [246] bin Muhalled, Ebû Saîd el-Hudrî, Muhammed bin Mesleme, Nu‘mân bin Beşîr, Zeyd bin Sâbit, Râfi‘ bin Hudeyc, Fedâle bin Ubeyd, Ka‘b bin Amr, Seleme bin Sellâme, Süheyb bin Sinan, Üsâme bin Zeyd, Kudâme bin Maz‘ûn, Mügire bin Şu‘be bey‘atde tehhür gösterdiler.

Zübeyr ve Talha’nın bey‘atleri kerhi olduğunu söyleyenler bey‘atın sûret-i cereyânını vech-i âti üzere rivâyet eylediler.

Hazreti Osman radiyallahuanhın şehâdetinden sonra beş gün Medine hilâfetden hâlî kaldı. Erbâb-ı kıyâm üç fırka olub Mısri’ler Ali’yi, Kûfe’liler Zübeyr’i, Basra’lılar Talha’yı istiyorlar idi. Şu üç takımın her birisi taleb itdikleri zâta ve muahharen Sa‘d bin Ebî Vakkâs ile Abdullah bin Amr’a teklif-i hilâfet itdiler ise de muvâfakat göremediler. İmâmü’l-müslimin meydânda mevcûd olmadığından halîfesiz erbâb-ı kıyâm aleyhlerinde başka dürlü hareketin mahzûr-ı azîm ve tehlikesi dahi bedîhî idi.

Medine ahâlîsi mütehayyir kalub Hazreti Ali’nin yanına azîmetle kabul-i bey‘atı teklîf itdiklerinde Hazreti Ali tereddüd gösterdi. Ehl-i Medine “Ya Ali bugünkü günde ehl-i İslâm’ın başlarına gelan felâketi ve meydânda fitnedden [247] başka hakem kalmadığını göreyorsun. Senden başka kimseye bey‘atımızın imkânı yokdur. “Allah için şu tereddüdü bırak” diyerek ısrâr eyledi.

Ehl-i Medine ısrârda ve Hazreti Ali istinkâfda oldukları hâlde iş ikinci güne bırağıldı. Ve Zübeyr ile Talha’nın muvâfakatlari alınmadıkça iş yoluna giremeyecekdir mülâhazasıyla Basriyyün Hakîm bin Cebele’yi Zübeyr’in, Kûfi’yyün Eşter’i Talha’nın ihzârına ta’yîn iderek muvâfakat itmezler ise cebren götürülmelerine rey virdiler.

¹⁸⁷ Üstüne düşme, can sıkacak tarzda ısrar etme.

¹⁸⁸ Felçli el ile bu iş tamamlanmaz.

Hakîm ve Eşter birer galabalıkla gidüb ikisini de bi't-tehdîd götürdüklerinden bey'at cem'iyetinde mevcûd olacaklarına akşamdan muvâfakatları alındı.

Evvel günün ikinci ve otuz beş sene-i hicriyyesi zi'l-hiccesinin yiğirmi dördüncü günü umûm-ı ashâb mescid-i şerîfde tecemmü'le Hazreti Ali minbere çıkub "Dünkü gün bana teklîf itdiğiniz emr-i kabulde kârih olduğumu bilerek rucû' itmişdiniz. Teklîf itdiğiniz işde hiçbir kimsenin taleb göstermeğe hakkı olmayub siz her kimi intihâb ider iseniz hak ona teveccüh ider" deyü bir hutbe okudu.

Hazâr "Biz dünkü reyimizden dönmemişiz" söylediler.

[248] İbtidâ Talha bin Abdullah, ba'dehu Zübeyr bin el-Avvâm radiyallahu anhumâ gelüb kerihlerini tasrîh ile bey'at eylediler.

Sonra bey'atden tehallûf itmiş bir tâife götürüldü. Bunlar bey'at iderken "Uzak, yakın, azîz, zelîl her kim olur ise olsun cümlesi haklarında kitâbullah ahkâmı ikâme olunmak şartıyla bey'at ideyoruz" didiler.

Müte'âkiben herkes kıyâm iderek bey'at-ı umûmiye icrâ olundu.

Ehl-i Medine'nin bey'atı hâlisâne idi.

Emr-i bey'at tamâm oldukda Hazreti Ali hayra devâm ve şerden hazr olunmasını, ferâiz-i ilahiyye ile hürmet-i müslimînin muhâfazasını, hukûk-ı İslâmiyyenin ihlâs ve tevhîde merbûtiyetini ve sâir mevâ'iz ve nesâyihî şâmil bir hutbe-i belîğa kırâat buyurduktan sonra herkes hânesine gitti.

Hazreti Ali'nin devlethânelerine azîmetleri akabinde Talha ve Zübeyr yanına giderek "Yâ Ali, Osman'ın katilleri haklarında hudûdullah ikâme olunmak şartıyla sana bey'at itmişiz" didiklerinde Hazreti Ali "Söylediğiniz söz bence mechûl değildir. Ne çâre ki bugün ihtiyârları yedimizde olmayan bir cem'iyet-i azîmeye karşı duracağız. Hâlbûki ol cem'iyet içinde [249] size müteallik pek çok A'râb ve eşhâs dahi mevcûddur. Kâtillerin derhâl muâhezelerindeki vehâmet-i kolayı mülâhaza olunabiliyor. Sizin murâd itdiğiniz işi icrâyâ münâsib bir mahal şimdi bulabiliyor musunuz" didikde "Bulamayız" didiler.

Emîre'l-müminin radiyallahuanh efendimiz “İnşaallah Teâlâ evvel işi görecek sıra geldikde icâbına bakılmak üzere şimdilik vâcib olan sükût ihtiyâr olunmasıdır” söyledi ikisi de kabul ve avdet eylediler.

O günler acâyib karışıklıklar hüküm ideyor idi.

Erbâb-ı kıyâm ayak sürüyüb dağılmadıkda, halîfe radiyallahuanh hazretleri bunları yerlerine i'âde çâresini aramakda Ben-i Ümeyye'nin her birisi bir tarafa kaçmakda, Medine'deki ahâlî vilâyetlerden şehâdet-i Osman ve bey'at-ı Ali radiyallahuanhumâ hakkında ne sözler işidileceğini merâk itmekde idiler.

Bu esnada Talha ve Zübeyr emîre'l-müminin hazretlerine mürâcaatla “İcâbı halinde bizi derhâl askerle yanında hazır bulursun” diyerek birisi Basra, diğeri Kûfe vâlîliğini istedi. Emâretpenâh efendimiz “İcâbına bakarız” söylediler.

Abdullah bin Abbas radiyallahuanh hacdan avdet idüb halîfenin yanına giderken Mugîre bin Şu'be yanından çıkıyor idi.

[250] Abdullah halîfe hazretlerine “Mugîre ile ne konuştunuz” söyledi.

Halîfe “Mugîre bundan evvel bir defada yanıma gelmişti. Şimdilik gerek Muâviye'yi, gerek Osman'ın sâir âmillerini yerlerinde ibkâ idüb onlardan da bey'at alındıktan sonra canın istediğini azl ve dilediğini nasb itmelisin demişti. Ben dînimde müdâhene idemem cevâbını vermişdim. Hiç olmaz ise Muâviye'ye dokunma zîrâ Muâviye'nin Hazreti Ömer zamanından berü Şam'da vâlî bulunuşu ibkâsı hakkında kıl u kâle karşı sana hüccet olabilir söylemişti. Muâviye'yi iki gün bile ibkâ idemem demişdim. Mugîre bugün dahi yanıma gelüb senin reyin münâsibdir. İstedığın azl, istediğini nasb itmelisin diyerek gitdi” buyurdular.

Abdullah – (Halîfeye hitâben) Mugîre mukaddem ki gelişinde sana nasîhat ve ikinci gelişinde ihânet itmiştir didi. [251]

2.30. Vekâyi' (Sene 36)

Tevcîhât – Muâviye'nin Muhâlefeti - Hazreti Âyşe'nin Muhâlefeti – Vak'a-ı Cemel – Hazreti Ali'nin Basra'ya Azîmeti – Havâricin Sicistân'a Hücûmları –

Muhammed Bin Huzeyfe'nin¹⁸⁹ Katli – Kays Bin Sa'd'ın Mısır Vâliliğinden Azli – Amr Bin el-Âs'ın Muâviye'ye Mutâbiatı – Sıffîn Vakâsı

2.30.1. Tevcîhat

Bundan sonra otuz altı senesi şehri Muharremi duhûl idüb vilâyetlere vâliler ta'yînine şurû' buyuruldu.

Kûfe'ye Ammâre bin Şihâb, Basra'ya Osman bin Huneyf, Yemen'e Abdullah bin Abbas, Mısır'a Kays bin Sa'd, Şam'a Sehl bin Huneyf vâlî ta'yîn olundular.

Sehl, Tebük'e vusûlunda bir takım Şam atlasına rast geldiğinden atlular "Sen kimsin" deyü suâl eylediklerinden "Şam vâlîsiyim" dedi. Atlular "Eğer vâlîliğin Osman tarafından ise diyecek yok. Başka taraftan ise geldiğin yola dönmelisin" söylediler. Sehl "Vukûâtı işitmediniz mi" [252] didikde atlular "İşitdik" söylediklerinden Sehl Medine'ye avdet eyledi.

Kays Mısır'a gitdikde bir küçük fırka tarafından i'tizâl ve ahâli-i sâire tarafından rûy-ı kabul gösterildi.

Osman bin Huneyf, Basra'ya gitdikde bir fırka kabulde, bir fırka muhâlefetde bulundu.

Ammare Kûfe'ye giderken Talha bin Hüveylide tesâdüf idüb "Kûfe ahâlîsi vâlîleri Ebû Mûsâ'dan memnûndurlar. Beyhûde gitme" dediğinden Medine'ye avdet itdi.

Abdullah Yemen'e gitdikde umûm cânibinden kabul olunmağla vâlî-i sâbık Ya'lâ bin Ümeyye maldan her ne mevcûd ise alub Mekke'ye azîmet ve götürdüğü malı Hazreti Ayşe'ye teslîm eyledi.

Şam vâlîsi Sehl bin Huneyf'in avdetiyle Şamilerin ve Ammare bin Şihâb'ın rucûuyla Kûfe'lilerin muhâlefetleri anlaşıldıkda zât-ı âli emâretpenâhî efendimiz

¹⁸⁹ Zal harfinin noktası yazılmamış.

Muâviye ve Ebû Mûsâ el-Eş‘ariye birer mektûb yazub ahâlînin bey‘at ve itâatlerini talep ve teklîf buyurdu.

Ehl-i Kûfe'nin çoğu bey‘at iderek bazılarının tehallûf gösterdiğine dâir Ebû Mûsâ'dan cevâb geldi ise de Muâviye'den cevâb gelmedi. [253]

2.30.2. Muâviye'nin Muhâlefeti

Hazreti Ali'nin Şam'a giden resûlü Sebrete el-Cüheni vak‘a-i şehâdetin üçüncü ayına kadar oyalandırılıb sene-i mezkûre saferinde Muâviye, Beni Abs kabîlesinden Kubeyse nâmında birisini Medine'ye göndermek üzere resûl ta‘yîn ve üzerine (min Muâviye ilâ Ali)¹⁹⁰ ibâresi yazılmış bir tomar i‘tâ ile “Medine'ye vusûlunda şu tomarın alt tarafından tutub doğruca Ali'nin yanına gidecek ve şöyle böyle hareket ideceksin” deyü Kubeysa'ya bazı ta‘lîmât-ı şifâhiye i‘tâ ve Sebre'yi de bi't-terfîk iâde itdi.

Muâviye'nin muhâlefeti şâyi‘asından dolayı ehl-i Medine gelecek cevâba muntazır idiler. Kubeysa Medine'ye vâsıl oldukda tomarın alt tarafından tutub dârü'l-hilâfeye doğru gitmekde olduğunu görenler arkası sıra giderek darü'l-hilâfe önünde toplandılar.

Kubeysa huzûr-ı halîfeye çıkub tomarı virdi. Halîfe tomarın mührini açdıkdâ içinde mektûb göremedi.

Halîfe (Kubeysa'yı istintâka başlayub) arkanda ne var söyledi.

[254] Kubeysa – Emân talep iderim.

Halîfe – Elci katl olunamaz sana emândır.

Kubeysa – Arkamda bir cem‘iyet bıragub geldim ki cümlesi Osman'ın kısâsından başka bir şeye razı olmuyorlar.

Halife – Kimden kısâs istiyorlar.

¹⁹⁰ Muaviyeden Ali'ye manasına gelmektedir.

Kubeysa – Sizden. Osman’ın kanlı gömleğinin altında toplanan altmış bin pîr sâlih ağlayub öyle iddiâ ideyorlar.

Hazârdan birisi – Osman bunca günler muhâsarada kalub Muâviye’den ve Şam’lılardan imdâd taleb itdiği vakit Muâviye ve Şam’lılar imdâddan eser bile göstermemişken şimdi neden ağlıyorlar.

Kubeysa – Orasını ben bilemem.

Halife – Osman’ın kanını benden mi istiyorlar.

Kubeysa – Evet.

Halife – Ben de onun gibi ma’zûr değil mi idim. Osman’ın kanından biri olduğumu Allah bilür. Madem ki bana iftirâ ideyorlar bu iftirâ üzerine işi benimle mücâdelede bıragub Osman’ın kanlılarını kurtarmağa hidmet itmiş oluyorlar. Meğer ki mücâzâtlarını Cenâb-ı Hak murâd buyura. Dışarı çık.

[255] Kubeysa – Emân taleb iderim.

Halife – Emînsin.

Kubeysa huzûr-ı halîfeden çıkdıkda Sebeiyye¹⁹¹ takımı “Şu herîf Şam köpeklerinin bir elçisidir. Katl olunmalı” didiler.

Kubeysa “Yâ âl-i Muzır yâ âl-i Kays. Yetişiniz” deyü bağırdıktan sonra “Atlular geliyor. Oklar hazırlanıyor. Üzerlerinize gelecek atlular içlerinde dört bin kadar ikidic¹⁹² var. Küheylân atlara binmiş süvâriilerin kesretini bundan kıyâs idiniz.” Deyü sayha eyledi.

Halk, Kubeysa’nın hezeyânını işitdikde “Sus” deyü susdurmak istediler ise de Kubeysa “Hayır. Hayır susmayacağım. Bunlar felâh bulmayacaklardır. Başlarına gelecek geldi. Korkduklarına uğramak üzeredirler. Ömürleri nihâyet buluyor. Rüzgarları değişildi. Vallahi bundan sonra günlerden bir gün bile edbârsız

¹⁹¹ Sebeiyye Yemen askerinden bir şerir takım idi menzilleri Medine-i Seba civarında olduğundan kabileleri sebeiyye deyü müştahir olmuşdur.(Said Paşa’nın dipnotu)

¹⁹² İğdiş edilmiş hayvan.

akşamlayacak değildir” diyerek hezeyâna devâm eyledi lakin elci olub te'mîn olunmuş idüğünden hakkında başka mu'âmele tecvîz olunmadı.

[256] Bu haber şâyi' olduktan sonra Medine ahâlisi halîfenin Muâviye hakkında ne mu'âmelede bulunacağını ve ehl-i kible ile mukâtele idüb itmeyeceğini bilmek istediler.

Ziyâd bin Hanzele halîfenin yanına gitdikde.

Halîfe “Yâ Ziyâd hazır ol” buyurdu.

Ziyâd “Ne için”

Halîfe “Şam gazâsı için” söyledi.

Ziyâd dışarı çıkub müctemi' olan halk “Yâ Ziyâd ne var” didikde Ziyâd “Kılıç” diye cevâb virdi.

Bu şâyi'ayı mütâakib Talha ve Zübeyir umre için ruhsat alarak Mekke'ye gittiler. Sa'd bin Ebî Vakkâs onları ve birtakım ahâlî Sa'd'ı ta'kîb iderek yola çıktılar.

Hazreti Ali livâ-yı mahdum-ı âlileri Muhammed bin Hanefiye'ye virüb Abdullah bin Abbâsı meymene-i askere, İmrân bin Ebî Sellemeyi Meysere'ye, Ubeyde bin el- Cerrâh'ın birâder zâdesi Ebû Leyla'yı mukaddemeye ta'yîn buyurdu.

Kasem bin Abbâs Medine'de vekîl bırakıldı. Vilâyât ahâlîlerini Şam'lılar aleyhlerindeki muhârebeye teşvîk için emirler yazıldı.

Halîfe bu tertîbâtı icrâ ve Şam'a doğru hareket itmek üzere iken Ümmü'l-mü'mînîn Hazreti Ayşe radiyallahu [257] anhá ile Talha ve Zübeyir'in Mekke'de aleyhine kıyâm itdikleri haberi vürüd itmekle Şam işini sonraya bi't-ta'l'ik onlara mukâbele esbâbına teşebbüs eyledi.

2.30.3. Hazreti Âyşe'nin Muhâlefeti

Bu bahse başlamazdan evvel vech-i âtî üzere bazı ifâdât ve ihtârâta lüzûm görürüz.

Ali ve Âyşe ve Talha ve Zübeyir radiyallahuanhum hazerâtı Beni Ümeyye ummâlinin ahvâlinden ve bu gibi bazı esbâbdan dolayı Hazreti Osman'ın muâmelatını tasvîb itmeyerek ıslâh-ı muâmele itmesini isteyorlar idi. İş şehâdet derecesine kadar ilerü gitmeğe râzı değiller idi.

Binâenaleyh Âyşe ve Talha ve Zübeyir hazerâtı “Bir halîfe-i zîşânın binâ-i hayâtı bir cem‘iyet-i fesedenin gadırlarıyla hedm olunmuşdur. Kâtiller tutulub hemen haklarında hudûdullah ikâme olunmaz ise bundan sonra hilâfet ve hükümet-i İslâmiye'nin şân ve emniyeti zâil olub iclâf, evbâş makûleleri her ne vakit efkâr-ı gayrı meşru‘alarına hilâfet ve hükümeti muvâfık ve müsâ'id görmeseler derhâl kıyâm ile şekâvet ve fitne ikâ'ına cesâret iderler. Binâen ala zalike [258] kâtiller ve fesâda mütecâsir¹⁹³ olanlar bilâ te'hîr derdestle haklarında mücâzât-ı şer'îye icrâ olunmaz ise Ali'nin tasdîk-i hilâfeti câiz olamaz” deyü içtihâd itdiler.

Hazreti Ali “Vâkian böyle bir cinâyet-i azîme ve galîzayı irtikâb idenler haklarında sükût itmek câiz değil. Fakat erbâb-ı kıyâm eşhâsı ma'dûdeden ibâret ve heman derdest ve mücâzâtlarında imkân ve suhûlet olmayub fiilen fesâdı ikâ' idenler yekdiğere merbût bir cem‘iyet-i azîmeyi şâmil oldukdan başka bunların bilâd ve emsârdan olan tarafdarlarıda lâyeud velâ yuhsâ olduğundan erbâb-ı kıyâm dağıldıktan ve nüfuz-ı hilâfet takarrür itdikten sonra ihkâk- hak¹⁹⁴ mâddesine sıra gelür. Şu hâl-i hâzır hüküm yürüdürken o mâdde-i azîmeyede isti‘câl-ı fesâdın daha ziyâde te‘azzum ve intişârını ve kelime-i İslâmın taraf taraf inşikâkı gibi bir mahzûr-ı azimeyi da‘vet ider. Bu mahzûrun meydândaki esbâbı te‘azzum ve intişârı zâil olmadıkça kâtillerin derdest ve haklarında mücâzât icrâ olunmasına imkân ve cevâz görülemez. Binâen aleyh te'hîri vâcibdir” deyü içtihâd eyledi.

Hazreti Ali radiyallahuanh efendimizin ictihâdı sevâb olduğu bedîhî ise de bu ictihâda muhâlif [259] bulunanların dahi kendi ictihâdlarıyla amel itmeleri üzerlerine vâcib olduğundan Hazreti Âyşe'nin ve Talha ve Zübeyir ve Muâviye'nin ve müşârün ileyhimâ ittibâ' iden ashâb-ı kirâmın muhâlefetlerine sebep bu ictihâd olduğu ve aralarında zâtîyât ve şahsiyâta dâir emel ve menâfi'-i dünyeviye üzerine mebnî bir

¹⁹³ Bir işi veya davranışı yapmaya kalkışan, yeltenen, cüret eden.

¹⁹⁴ Ha harfî yerine cim harfî yazılmış.

güne ihtilâf ve husûmet olmadığı halde vakâyı cümlede Kûfe'liler ve Sıffin vakâsında Şam'lılar ictihâd-ı mezkûr-ı su-i isti'mâl ve tecâvüzâtı gayrı meşru'aya tesaddi eylediler.

Esbâb-ı ihtilâf ve vechi meşrûh üzere olmağla iki tarafda bulunan ashâb-ı kirâmın ictihâd üzerine yek diğeri aleyhlerindeki muâmelelerinden dolayı eimme-i izâm enârallahü berahinehüm ilâ yevmi'l-kıyâm hazerâtı i'tirâzı hiçbir sûretle tecvîz itmemişlerdir.

İctihâdlarında hata iden ashâb-ı kirâm radiyallahuanhum hazerâtı madem ki ictihâdlarıyla amel itmeğe me'mûrdurlar (la sahabi zelletün yeğfirullah hu lehü) hadisi şerifinin medlul-u celiline mazhar olduklarından vekayi-i tarihiyelerini okuyan zevatın suizan ve tarizden itka itmeleri mukteza-yı diyanetdir. Gelelim sadede.

Hazreti Osman radiyallahuanhu efendimiz mahsur iken [260] ümmül müminin Ayşe radiyallahu anha hac için Mekke-i Mükerreremeye gittiği fasl-ı sabıkda beyan olunmuş idi.

Mekke'ye azimet ve hacc-ı şerifi eda itdikden sonra Medine-i münevvereye avdet iderken Saref nam mevzua geldikde Beni Leys kabilesinden Ubeyd bin Selleme'ye tesadüf itmekle Medine'nin halinden sual eyledi. Ubeyd, Hazreti Osman'ın şehadetini ve Hazreti Ali'ye beyat olunduğunu tafsil ve hikaye itdikde zalemenin belde el-haramda, eşhuru hurumdan zilhiccede mazlumu şehid, malını istihlal ve iğtisab eylediklerinden dolayı teessüfle beraber “katiller haklarında hududullah ikame olunması vacibdir” diyerek Mekke'ye avdet eyledi.

Mekke'ye bade'l-vusul Hazreti Osman'ın kanını talep için halkı kendüsiyle beraber davaya davet eyledikde Hazreti Osman canibinden Mekke'de amil bulunan Abdullah bin Amir el Hudremi cümleden evvel muvafakat gösterdi. Said bin el As, Velid bin Ukbe vesair Beni Ümeyye ile Yemen'den Ma'zul Yala bin Ümeyye ve Basra'dan Ma'zul Abdullah bin Amr dahi Mekke'ye geldiklerinden onlarda Hazreti Ayşe'ye ittiba gösterüb umre maksadıyla halifeden bi'l-istizan Mekke'ye gitmiş olan Talha ve Zübeyir de bu ittifaka dahil oldular.

[261] Keyfiyet emire'l-müminîn hazretlerinin mesmû'ı oldukda zikr olunduğu üzere Şam işini girü bıragub bu işi bertaraf itmeği münâsib gördü. Binâenaleyh minbere suûd ile Hazreti Âyşe ve zevât-ı sâirenin hurûca teşebbüs itdiklerini ve Rabbü'l-âlemîn menzillerine mülâzemet itmelerine emir buyurduğu ümmehât-ı mümininden Hazreti Âyşe'nin bu muâmeleyi ihtiyâr ittiğine teessüfle beraber beyne'l-İslâm ihtilâfın te'ammum itmesinden ihtirâzen ıslâhâta kıyâmın vücûbunu bir hutbe-i belîğa ile beyân buyurduktan sonra minberden nüzûl eyledi.

Bu iş Medinelülere pek ağır gelüb ne işleyeceklerinde mütehayyir kaldılar. Hazreti Ali kendüsiyle beraber kıtâlde hazır olmasını Kümeyl bin Ziyâd vâsıtasıyla Abdullah bin Amr hazretlerine tebliğ eyledikde Abdullah "Ben Medine'liyim. Medine'liler ne muâmelede bulunurlar ise onlara ittibâ' itmekliğim tabîdir" cevâbını verdi. Emire'l-müminin aleyhinde bulunmayacağına bir kefil istedikde Abdullah "Kefil virmem" cevâbını verdikten sonra Şam'a doğru yola çıktığı haberi alındığından îâdesine teşebbüs olundu ise de Abdullah'dan kendüsine bir zarar gelmeyeceğini kerîme-i muhteremeleri ve Abdullah'ın [262] onu vâlidesi Ümmü Gülsüm radiyallahuanhâ ifâde ve Abdullah, Şam'a gitmeyüb umre için Mekke'ye gitdiğinide emirü'l-müminin hazretleri istihbâr itmekle îâdesinden sarf-ı nazar olundu.

Hazreti Ayşe ittibâyıyla birlikde sûret-i hareketlerini müzâkere eyledikde bir takımı doğruca Şam'a gidilmesi reyinde bulundu. İbn Âmr "Şamca Muâviye kifâyet ider. Benim Basraca bildiklerim çokdur. Doğruca Basra'ya gidelim" söyledi. Bu rey'e bazı mertebe i'tirâz vukû' bulduktan sonra diğerleri taraflarından da muvâfakat gösterilmekle doğruca Basra'ya gidilmesine karâr virildi.

Abdullah bin Ömer o esnada Mekke'ye gelmişdi. Muvâfakatı taleb olundu ise de red ile cevâb verdi.

Ya'lâ bin Ümeyye Yemen'den altı yüz deve ve altı yüz bin dirhem kadar nukûd ve İbni Âmr dahi Basra'dan külliyetlü emvâl ve akçe getirmiş idi. İş bu emvâl ve mebâliğin bu uğurda ihtiyâr olunacak techîz ve idâre-i asker mesârifine sarfını taahhüd eylediler.

Saîd bin el-Âs, Hâlid bin Üseyd, Mügîre bin Şu‘be ibtidâ muvâfakat göstermişler idi. Sonra Mügîre “Bu iş benim aklıma girmiyor. Bilâhere nusret ne tarafda kalır ise ona [263] tâbi‘ olmak üzere şimdilik çekilüb bî taraf durmak hayırlı görünüyor” dediğinde üçüde girüye çekildi. Hazreti Osman’ın oğulları Ebbân ile Velîd ve Mervân bin el-Hakem bu cem‘iyet içine dahil olmuşlardır.

Ya‘lâ bin Ümeyye Ureyne nâmında bir şahısdan yüz altuna asker nâmında bir deve almış ve Ureyne yolların ahvâlına vâkıf bulunduğundan giderken delâlet itmek üzere kalâgöz ta‘yîn olunmuşdu. Ya‘lâ iş bu deveyi Hazreti Ayşe‘ye takdîm etmekle müşârünileyhin mahfesi buna tahmîl olunduğundan şu vakâya “Vak‘a-ı Cemel” denildi.

2.30.4. Vak‘a-ı Cemel

Hazreti Ayşe ashâb-ı müşârünileyhim dahi beraber olduğu halde Mekke ve Medine‘den kendüsine ittiba‘ iden dokuz yüz neferle Mekke‘den hareket iderek yolda kabâil-i sâireden dahi muvâfakat ve ittihâd idenlerle beraber askerin mikdârı üç bin nefere bâliğ oldu.

Mervân, Talha‘ya ve Zübeyr‘e giderek “Namazı kim kıldıracaktır” dedi. “İbn Zübeyr benim babam”, İbn Talha “Benim babam” diyerek ihtilâfa isti‘dâd görünmekle Hazreti Ayşe [264] “İşe tefrikâ mı virmek istiyorsun” deyü Mervân‘a tekdîramîz¹⁹⁵ haber gönderüb edâ-yı salâtı Abdullah bin Üseyd‘e havâle eyledi. Mervân‘ın murâdı ise fitnedden ibâret idi.

Giderken esnây-ı râhde vaki‘ Havâb nâm su başına yetişdiklerinde oradaki kelbler acı acı ürüyorlar¹⁹⁶ idi. Müşârünileyhâ “Bu mahallin ismi nedir” deyü suâl itmekle “Mâu‘l-Havâb” cevâbını virdiler. Hazreti Ayşe ağlamağa başlayub “Bir gün sâir ezvâc-ı mutahharât ile huzûr-ı peygamberide iken Hazreti Resulullah (Acaba Havâb‘da olan kelbler hangi birinizin üzerinize üreyecektir) buyurmuşlar idi. Meğerki Havâb‘ın sâhibesi ben imişim” deyüb devesini inâha¹⁹⁷ ve Medine‘ye avdet ideceğini i‘lân itdi. Hemşirezâdesi Abdullah bin Zübeyr yanına gelüb o mahallin ismi Havâb olmadığını ve kendüsine yanlış haber virdiklerini tefhîme çalışdı ise de Ayşe avdet

¹⁹⁵ Azarlama, paylama ile karışık.

¹⁹⁶ Havlamak, ulumak manalarına gelir.

¹⁹⁷ Deve vb. hayvanı çökertmek için kullanılır.

ideceğine ısrâr göstermiş olduğu hâlde Hazreti Ali'nin askerle yakın mahalle geldiği ve avdetin fâidesi olmadığı beyan olunduğundan nâçâr¹⁹⁸ ve nâhâh¹⁹⁹ niyet-i sâbıkasına devâm ve beraber bulunan askerle Basra'ya doğru hareket eyledi.

[265] Hazreti Ayşe ile yanındaki cem'iyet-i fenâ Basra'ya vâsıl olduklarında Ümeyr bin Abdullah et-Temîmî onlara mülâkî olup Ayşe hazretlerine hitâben “Yâ ümmü'l-mü'minin bu irtikâb eylediğin hâlden dolayı rabbülâleminin gazabından²⁰⁰ korkmadın mı” dedi.

Hazreti Ayşe, Ömer'e “Bu sözden maksadın nedir” dedi.

Ömer “Mâdâmki bu mahalle kadar geldin kan dökülmekte acele itme”.

Hazreti Ayşe “Şimdiki hâlde sence rey-i hasen nedir”.

Ömer “Basra'ya doğru gitmeyub Abdullah bin Âmr'ı ehl-i Basra'ya göndermek ve iki taraf arasında muhârebe vukû'undan ihtirâz ile lutuf ve teenni ihtiyâr eylemekdir” dedi.

Bunun üzerine Hazreti Ayşe yanındaki cem'iyetle Basra'ya civâr Hufeyr denilen mevzi'e giderek Basra vâlîsi ile ruesâsına istimâleti hâvî mektûblar yazdı. Basra vâlîsi Osman bin Huneyf vesâir ruesâ Hazreti Ayşe'nin askerle gelmek üzere olduğunu işitdiklerinde sebep-i azîmet ve murâdını anlamak için İmrân bin el-Hasîn ve Ebû'l-Esved ed-Düeli'yi göndermişler idi.

[266] Hazreti Ayşe'nin mektûbları berü taraftan götürüldüğü sırada Basra'lılar kâsdları da diğer taraftan Ayşe'nin yanına geldiler.

Basra kâsdları ba'del-mülâkât Hazreti Ayşe'ye “Yâ Ümmü'l-mü'minin sebep-i mecîetiniz nedir” diye sordular.

Hazreti Ayşe “Bir takım kimseler daru'l-hilâfeye dolub ahâlînin üzerlerine bârgirân oldukları hâlde halife-i müslimin aleyhinde Allah'ın ve resûlünün rızâlarına

¹⁹⁸ Çaresiz, ister istemez ve zorunda kalmış gibi anlamlara gelir.

¹⁹⁹ İstemeyerek, zoraki.

²⁰⁰ Gayn harfinin noktası eksik yazılmış.

mügâyir tecâvüz ve mezâlim gösterdiler. Halîfeyi bî gayrı hak öldürdüler emvâl ve eşyâsını yağma itdiler. Beledü'l-Harâm'da şehrü'l-Harâmın hürmetine riâyet itmeyüb kan dökdüler. Emniyet-i İslâmiyeyi mahv eylediler. Bu fesâda cesâret idenlerin muktezâ-yı hükmi şerî'at üzere muâhazeleri vâcib olduğuna ekâbir-i ashâbın rey ve ittifâkları hâsıl oldu. Azîmetimize sebep bu maksadı meşru'ı icrâdır” söyledi.

İmrân ve Ebû'l-Esved, Hazreti Ayşe'nin huzûrundan çıkdıktan sonra Hazreti Talha'nın yanına giderek Ya Talha sen emîrû'l-müminin Hazreti Aliye bey'at eylemedin mi” didiler.

Talha “Kerhen bey'at eyledim. Ma'mâfih Ali ile mukâtele niyetinde değilim. Osman'ın kâtilleri aleyhlerindeki maksadımıza mâni' olur ise orası bahs-ı aher olur” söyledi.

[267] İmrân “Ya Talha Osman'ın kâtilleri Basra'da değildir. Medine'dedirler. Henüz dağılmadılar. Sizin onları orada bırakub da buraya kadar gelmenizde münâsebet göremeyoruz. Gelişinizden emire'l-mümininin umûrına ihtilâl ve ahkâmına ihtilâf virmekden başka râiha alınamıyor. Sen İslâm'da sâbıkîn-i evvelinden ve kibâr-ı muhâcirinden iken teşebbüslerinden bir netice hâsıl olacağını mülâhaza itmeyen bir cem'iyetin önüne düşüb de buralara kadar açılmak ve ümmü'l-müminin hazretlerini akvâl-ı cemîle ile fikrinden men' itmeyüb de bu yolsuz işlere teşvîk itmek sana yakışır mı” söyledi.

İmrân ve Ebû'l-Esved Hazreti Zübeyr'in yanına giderek onunla da meyânelerinde böyle mükâleme cereyân eyledikten ve Hazreti Ayşe'nin yanına avdetle encâmın vahîm olduğunu ihtâr itdikten sonra Basra'ya avdet eylediler.

İmrân ve Ebû'l-Esved bir tarafda ümmü'l-müminin ile aşere-i mübeşşereden iki zât ve diğer tarafda emire'l-müminin olub ne tarafa ittibâ' itseler yakalarını dest-i teessüfden kurtaramayacaklarını düşündüklerinden İmrân, Osman bin Hüneyfe “Benim için inzivâdan hayırlısını göremiyorum” söyledi. Osman “Ben emire'l-mümininin âmili ve reyi içtihadının hâdimiyim. [268] Kendimi me'cûr bilerek uğrunda hizmet ideceğim” diyerek Hazreti Ayşe'nin askerle Basra'ya teveccühünde harben müdâfaa esbâbına teşebbüs eyledi.

Bu maksadı tervîc için vukû‘ bulan i‘lâmı üzerine silâhını alan câmia doğru yürüdü. Refâkatında bir cem‘iyet-i askeriyeye teşekkül itdikden sonra şehirden hârice çekildiler. Hazreti Ayşe askerle Basra’ya takarrüb eyledikde Basra’lıların bir takımı müşârünileyhâ hazretlerine ittibâ‘ gösterdi.

İki taraf Merbed²⁰¹ nâm mevki‘de birbirlerine mukâbil geldiler Talha ve müteâkiben Zübeyr Basra’lılara “Hareketimizin sebebi ma‘lûmdur ki halîfe-i mazlûm ve şehîdin kanını istihlâl ve emniyet-i müslimini ihlâl idenler haklarında hudûdullahı ikâmedir. Bizden tehallûf gösterir iseniz şimdiden sonra ihtilâf gitdikçe teammüm iderek müslimin için sultân-ı muayyen ve imâm-ı mübeyyen takarrür idemez” didikde sağ taraftaki Basra’lılar “Talha doğru söylüyor” diyerek onun tarafına ittibâ‘ ve sol taraftakiler “Doğru söylemiyor” diyerek redde tasaddi eylediler.

Hazreti Ayşe nutka agâz²⁰² ile halîfe-i mazlûmun kanını da‘vâda²⁰³ salâhiyetleri olduğuna dâir ifâdat-ı müessiresini bazı ayât-ı Kurâniyye ile te‘yîd eyledi. Bunun üzerine Osman [269] bin Huneyfe’nin başında olan galabalığın bir takımı da Hazreti Ayşe’ye ittiba‘ idüb Osman bin Huneyfe’nin yanındaki asker pek az kaldı.

Hazreti Ayşe Merend’de geldikde Cârîye bin Kudâme es-Sa‘dî huzûruna varub “Ya ümmü’l-müminin vallahi Osman’ın şehâdeti şu cümle üzerine hevdecini tahmîl ile menzilinden hurûc idişinden ehvendir. Eğer buralara kadar gelişin kendi tavınla ise sana nasîhat ideriz ki şu fikri bırak. Kendi menziline rucû‘ ile eğer azîmetin kerhi ise Cenâb-ı Hakdan istiâne ile avdet çâresine bak” söyledi.

Bu esnâda Hazreti Ali’nin tarafdârlarından Hakîm bin Cebel’e bir takım atlularla vurûd itmesiyle arkadaşlarıyla birlikde Hazreti Ayşe tarafındaki askere oklar atmağa başladı. Onlarda kargırlarla bi‘l-mukâbele Osman bin Huneyf takımında harbe müşâreket gösterdiler. Femü’s-seke nâm mevzi‘de akşama kadar meyâne-i tarafeynde muhârebe mümted oldu. Ve akşam oldukda Hazreti Ayşe takımı Osman et-Temîmî kabîlesinden Ebû’l-Cereya delâletiyle Benî Mâzin makberesindeki dağ cânibinden

²⁰¹ Merbed şeklinde yazılan yer günümüzde İran sınırları içerisinde yazılan Merenddir.

²⁰² Başlangıç, giriş, iptidâ anlamına gelir.

²⁰³ Ayn harfi yanlışlıkla gayn şeklinde yazılmış.

Ben-i Hısn makberesi olan Dâbûka nâm mahalle çekilüb Osman bin Huneyfle Hakîm bin Cebele takımları Femüssekkede gecelediler.

[270] İkinci gün yine muhârebeye başlayub Hakîm bin Cebele elinde kargı olduğu halde zebândirâzlık²⁰⁴ eyledi. Abdu'l-Kays kabîlesinden birisi Hakîm'i öldürdü. Tarafeyn dahi hamle ile vakt-i zuhre kadar mevki'-i muhârebeye kanlar döküldü. Hazreti Ayşe "Ben bu mahalle harb için gelmedim. İhkâk ve ıslâh için geldim. Muhârebeyi terk idiniz" deyü münâdilerle nidâ itirdi ise de sükûn hâsıl olmayub Osman bin Huneyf'in askeri mağlûb oluncaya kadar harb mümted oldu. Bu vak'a (36) sene-i Hicriyyesi Rebiü'l-ahirinin beşinci gününde idi.

Şu muhârebe akabinde bir de kîtâle meydân kalmamak için Basra'lılar Medine'ye bir mektûb yazub Zübeyr ve Talha'nın Hazreti Ali'ye bey'atleri kerhi olup olmadığını isti'lâm itmek ve bey'at kerhi olduğu tahakkuk ider ise Osman, Basra'dan çıkub Medine'ye gitmek ve kerhi değil ise Ayşe ve Talha ve Zübeyr Medine'ye doğru çekilmek şartıyla tarafeyn akd-i musâlahaya râğbet gösterdi. Bu hâlde yazılan mektûbu Basra kâdısı Ka'b bin Süver ile Medine'ye gönderdiler.

Ka'b Medine'ye vâsıl olmazdan mukaddemce Hazreti Ali [271] askerle Rebze'ye doğru Medine'den çıkmışdı. Ka'b bade'l-vusûl mescid-i şerîfe azîmetle minberin yanında durub ahâliye hitâben yazılmış olan mektûbu okudu. Sâmiîn sükût eylediler.

Üsâme bin Zeyd radiyallahuanh "Zübeyr ve Talha'nın bey'atları kerhi idi" didikde Medine'de Hazreti Ali'nin istihlâf itmiş olduğu Temmâm bin Abbâs Üsâme'nin darbına emr virmekle Sehl bin Huneyf vesâir bir takım eşhâs Üsâme'yi şiddetle döğdiler. Bu muâmele üzerine Süheyb bin Sinan ve Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Muhammed bin Mesleme ile sâir ashâb-ı kirâmdan bir cemâ'at "Zübeyr ve Talha'nın bey'atleri kerhi olduğu ma'lûm iken Usame'yi döğmek ve döğdürmek ne dimekdir" deyü bi'l-müdâfaa müşârünileyhi tahlîs ile hânesine götürdüler. Ka'b dahi Basra'ya avdet eyledi.

²⁰⁴ Dili uzun, haddini aşan, atıp tutan manasında kullanılmaktadır.

Bu keyfiyet Rebze’de Hazreti Ali’nin mesmû‘ oldukda Osman bin Huneyf’e bir mektûb yazub “Talha ve Zübeyr tav’an bey‘at itmiş oldukları halde şimdi böyle ifâde ve muâmelede bulunmaktan murâdları ne oluyor” deyü istiş‘âr buyurdu. Ve mektûb dahi vâsıl oldu.

Hazreti Ayşe Medine’deki ashâb-ı kirâmdan bir [272] cemâ‘atın Ka‘b vâsıtasıyla vukû‘ bulan ifadelerini, Osman bin Huneyf, Hazreti Ali’nin mektûbunu sened ittihâz iderek teceddüd iden ihtilâf üzerine Hazreti Ayşe tarafında olanlar edâ-yı salât için Abdurrahman bin Attâb’ı mescide takdîm eylediler. Osman mescidde imâmet itmek üzere iken Zübeyr ve Talha’nın adamları bi’l-hücûm kendüsini Hazreti Ayşe’ye gönderdiler. Bu münâza‘a ve muâmelelerin hiç birisine Hazreti Ayşe’nin rızâsı olmayub hatta muhârebe-i sâbika bile emr ve rızâsının hâricinde bulunduğuna ve Osman bin Huneyf ise resûl-i ekremin ashâbından bulunduğuna mebnî hakkındaki bu hakârete teessüfle beraber sebîlini tahliye eyledi. Talha ve Zübeyr’in adamları taraflarından vukû‘ bulan münâza‘a-ı mezkûre müşârünileyhimânın dahi emr ve rızâları hâricinde idi.

Osman bin Huneyf Zikârde bulunan Hazreti Ali’nin yanına giderek “Ya emire’l-müminin hâlimi göreyor musun” söyledi Hazreti Ali “me’cûrsun” buyurdular.

Osman çıkdıktan sonra Basra şehri muhâliflerin yed-i istîlâlarında kaldı. Gelelim Hazreti Ali’nin Medine’den hareket ve azîmeti bahsine. [273]

2.30.5. Hazreti Ali’nin Medine’den Basra’ya Azîmeti

Emirü’l-müminin radiyallahu Teâlâ anh Şam aleyhinde i‘lân-ı harb ile tertîbât-ı askeriyeye kıyâm eylediği sırada Ayşe ve Talha ve Zübeyr radiyallahu anhum Hazreti Osman radiyallahuanhın katline tasaddi idenler haklarında ikâme-i hudûdullah olunması da‘vasıyla aleyhine kıyâm eyledikleri haberini aldığından Şam aleyhindeki hareketini bi’t-te’hîr bu işe teşebbüs eylediği bundan mukaddemce beyân olunmuşdu.

Emirü’l-müminin radiyallahu anh Medine’de Temmâm bin Abbâs’ı istihlâf ve Mekke’ye Kasem bin Abbâs’ı emîr ta’y’în buyurduktan sonra Şam için müheyyâ olan dört bin kadar askeri refâkatına alub (36) sene-i hicriyyesi Rebû’l-ahirinde Medine’den hareket buyurdular. Şu asker içinde ashâb-ı Bedir’den altı, taht-ı şecerede

bey‘at idenlerden dört yüz, ensârdan sekiz yüz nefer ashâb-ı kirâm hazerâtı mevcûd idi.

Ordu-yı hümâyûnun alemdârlığına mahdûm emâretpenâhî Muhammed bin Hanefiyye, sağ cenâha Hazreti Hasan, sol cenâha Hazreti Hüseyin, atlular üzerine Ammâr bin Yâsir, piyâdeler [274] üzerine Muhamed bin Ebî Bekr es-Sıddîk, mukaddimetü’l-ceyşe Abdullah bin Abbâs radiyallahuanhum ta‘yîn buyurulmuşdu. Basra, Kûfe, Mısır ahâlîsinden Medine’de mevcûd dokuz yüz nefer dahi bu asker içinde idiler.

Yolda Abdullah bin Selâm emâretpenâhî efendimizle mülâki olub “Ya emire’l-müminin Medine’den çıkmamalı idik” deyü hareketini tahsîn itmediğinden askerden bazıları Abdullah’a itâle-i lisân eylediler. Hazreti Ali men‘ itdi. Ve İbni Selâm dahi askere refâkat eyledi.

Hazreti İmam askerle doğruca Rebeze’ye giderek orada birkaç gün ikâmet ve askere intizâm i‘tâsıyla iştigâl buyurdu. Şayed Hazreti Ayşe ile ittibâ‘ma tesâdüf ve tefhîm-i merâm mümkün olur da kan dökülmeğe hâcet kalmaz fikrini iltizâm eylediğinden biraz ağır davrandı ise de Hâris’in gulâmı Atâr, Rebze’ye gelüb Ayşe ve etbânın başka yoldan Basra’ya gittiklerini haber virmekle halîfe-i ekrem askerle Rebze’den hareketle Zîkâr nâm mevzi’e vusûlî fenâ-i Basra’da vukû‘ bulan muhârebeden ve Osman bin Huneyf tutulub sebîli tahliye olunduktan sonraya müsâdif olmuş ve Osman Zîkâr²⁰⁵, de Hazreti Ali ile mülâkât itmişdir.

[275] Emâretpenâh efendimiz Medine’den hareket eylediği vakit Kûfe ahâlîsine bir mektûb yazub maksad-ı aslîsi beyne’l-müslimin şikâk ve nifâkı kaldırmak ve sükûn-ı asâyiş-i umûmiyenin tahsîliyle cümlelerin karındaş gibi itlâf ve hüsni muâşereti esbâbını ikmâl itmek maksadına mebnî olmağla bu uğurda müretteb olan orduya iltihâk olunmasını o mektûbda tafsîl eylemiş ve bu mektûbu Muhammed bin Ebî Bekr ve Muhammed bin Ca‘fer ile Kûfe’ye göndermişdi. Bir taraftan da Hazreti Ayşe Kûfe ve Medine ve Yemâme ruesâsına mektûblar yazub halkı Hazreti Osman’ın kanını da‘vâya da‘vet ideyor idi.

²⁰⁵ Ra harfi yerine Ze harfi yazılmış.

Kûfe vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş‘arî radiyallahuanh beyne’l-İslâm fitne hudûsundan ihtirâzen Hazreti Ayşe’nin da‘vetinden istinkâf itdiği gibi Medine ahâlisi dahi muvâfakat göstermediler.

Kûfe’ye Hazreti Ali tarafından mektûb götüren Muhammed bin Ebî Bekr ve Muhammed bin Ca‘fer, Kûfe’ye vâsıl ve Ebû Mûsâ ile mülâki olup me’mûriyetlerini icrâ itmek istediler ise de Ebû Mûsâ halkı bîtarafılığa teşvîke devâm eylediğinden hiçbir iş göremeksizin avdetle Zîkâr’da Hazreti Ali’nin yanına vâsıl oldular.

[276] Ebû Mûsâ’nın bu muâmelesi üzerine Hazreti İmâm, Mâlik el-Eşterle Abdullah bin Abbâs’ı Kûfe’ye gönderdi ise de onlarda muvafık olmaksızın girüye döndüler.

Ebû Mûsâ ise Kûfe’de ahâlîyi hiçbir tarafa muâvenete bırakmayub “Eyyühe’n-nâs bu sırada uyhuda olan oturandan, oturan ayak üzere durandan, ayak üzere duran ata binenden, ata binen yürüyenden hayırludur. Kılıçlarınızı kınlarına koyunuz. Mızraklarınızın demirlerini çıkarınız, oklarınızı kırınız” deyü hutbeler okuyor idi.

Hazreti Ali mahdûm-ı mükrimleri Hasan el-Müctebî hazretleriyle Ammâr bin Yâsir’i Kûfeye gönderüb Ebû Mûsâ’ya bu muâmelelerden vaz gelmesini anlatmaları emrini virdi. Müşârünileyha Kûfe’ye azîmetle doğruca mescid-i şerîfe gitdiler.

Ebû Mûsâ haber aldıkda hemen mescide giderek Hazreti Hasan’ı bağrına basub ri‘âyet-i lâyıkeyı edâdan sonra Hazreti Hasan “Yâ Ebâ Mûsâ halkı niçün emri meşrû‘dan men‘ ideyorsun. Bizim murâdımız ıslâh olduğunu ve ifsâd olmadığını bilmeyor musun” didikde Ebû Mûsâ fahr-i âlem efendimizden (سَتَكُونُ فِتْنُ الْقَاعِدِ فِيهَا خَيْرٌ)²⁰⁶ hadîsi şerîfini işitdiğim için bîtarafılığa²⁰⁷ hidmet ideceğim cevâbını virdi.

²⁰⁶ Said Paşanın bir bölümünü verdiği hadisin bütünü şu şekildedir:

: عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) :
“سَتَكُونُ فِتْنُ الْقَاعِدِ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْقَائِمِ، وَالْقَائِمِ فِيهَا خَيْرٌ مِنَ الْمَائِي، وَالْمَائِي فِيهَا خَيْرٌ مِنَ السَّاعِي، مَنْ تَشَرَّفَ لَهَا تَسْتَشْرِفُ، فَمَنْ
”وَجَدَ فِيهَا مَلْجَأً أَوْ مَعَادًا فَلْيُعُدْ بِهِ“

Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “İleride birtakım fitneler meydana gelecektir. O zaman oturan kişi, ayakta durandan; ayakta duran, yürüyenden; yürüyen de koşandan daha hayırlıdır. Fitne çıkarmaya yeltenen kişi kendisini o fitnenin içinde buluverir. Kim de (fitneden kurtulup) sığınacak bir yer bulursa hemen oraya sığınsın.” (Buhârî, Fiten, 9)

²⁰⁷ Gayn harfinin noktası yazılmamış.

Bu esnada Ammâr bin Yâsir ve Ebû Mûsâ radiyallahuanhuma aralarında bir münâza‘a zuhûr ittiğinden halkın bir takımını birisine, diğeri takımını birisine meyl ile büyük bir ihtilâfa isti‘dâd yüz gösterdi.

Ebû Mûsâ minberde halkı teskîne ve maksadını te‘mîne dâir bir hutbe okumakla Zeyd bin Sûhân, ba‘dehu Ka‘kâ‘ bin Amr birer nutuk ile halkı emîre‘l-müminine inkiyâda da‘vet itdiler. Bu sırada Abdihayr nâmında birisi bir nutka başlayub “Bugünkü günde müslimin dört fırkadır. Bir fırka Talha ve Zübeyr ile Basra‘da bir fırka Ali ile Zîkâr‘da, bir fırka Muâviye ile Şam‘da, bir fırka bîtarafılık âleminde olmağla en hayırlı tarîk bîtarafılıktır.” dimesiyle beraber halkda bir karışıklık yüz göstermeğe başladığından Hasan ve Ammâr radiyallahuanhuma “İmâmü‘l-müslimine mütâva‘atın meşru‘iyetini ve emrine imtisâlın vücûbını beyân ile maksad ıslâh esâsı üzerine mebnî olduğu için bu esastan ayrılanlar binâ-ı sâlahı yıkmağa çalışmaktan başka bir şeye hâdim add olunamazlar” dimesini müte‘âkib efrâddan birisi itâle-i lisâna cesâret itmekle Ebû Mûsâ “Sus” deyü merkûmu tekdîr itdi. [278] Hicr bin Adiy (انفروا خفافاً وثقالاً وجاهدوا)²⁰⁸ ayeti kerîmesinden bi‘l-iktibâs bir nutuk irâd ile ahâlîyi emîre‘l-müminin hazretlerine inkiyâda tahrîd itmeğe başlayub o aralık minber üzerinde bulunan Ebû Mûsâ yine bîtarafılık dâ‘iyesini tervîce müteallik hareket gösterir göstermez Hasan bin Ali radiyallahuanh efendimiz hemen minber üzerine çıkub “Ey ma‘şeri müslimin bugün mansıb-ı hilâfet ve müsnedi imâret Ali‘nindir. Yâ Ebâ Mûsâ emri ulu‘l-emre muhâlefet ittiğün için sen ma‘zûlsun. Ma‘zûl olan âmilin minber üzerine çıkubda söylenmeğe salâhiyeti yokdur. Haydi minberden aşağıya in” didiği bir vakitte – Ali el-Murteza radiyallahuanh efendimiz tarafından me‘mûren Kûfe‘ye gönderilen – Malik el-Eşter mescid kapusından içerü girmekle derhâl minbere çıkmasıyla beraber Ebû Mûsâ‘nın kolundan tutub çeke çeke kendüsünü minberden aşağı indirdi.

²⁰⁸ Said Paşanın bir kısmını verdiği ayetin tamamı şu şekildedir:

انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

Kolay da olsa zor da olsa sefere çıkın ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Bilirseniz, bu sizin kendi iyiliğinizdir. Tevbe 41.

Binâenaleyh Ebû Mûsâ'nın artık sözünde te'sîr kalmadığı cihetle Hazreti Hasan ve Ammâr ve Eşter'in himmetleriyle derhâl Kûfe'den dokuz ve alî rivâyetin on iki bin tâmü'l-esliha asker hazırlanub Hazreti Ali'nin yanına gittiler.

Basra rüesâsı içinde bey'atla müşerref olan Ka'kâ' [279] bin Amr, Saîd bin Mâlik, Hind bin Amr, Heysem bin el-Tihân, Hicr bin Adiy nâm zevâtdır. Abdülkays kabîleside kâmilen Hazreti Ali'ye itâat itmekle ahâlî-i kabîle Zîkar ile Basra arasında kudûm-ı mesâdet-ı rusûm emâretpenâhîye muntazır ve emire'l-müminin hazretleri askerle Zîkâr'dan çıkub Sa'lebiye dinilen kuyu başına nüzûl eyledikde Abdülkays, Benî Sa'd, Rabia kabîleleri hizmetine hazır oldılar. Maiyet aleyhlerindeki ordu-yı hümâyûnun mikdârı yiğirmi bine yanaşdı. Bu cem'iyetle Basra civârına gidildikden sonra Hazreti İmam tehdîd ve nesâyihî îfâ için Ka'kâ' bin Amr hazretlerini Basra'ya gönderdiler. Ve Hazreti Ayşe ve Talha'ya ve Zübeyir'e birer mektûb dahi yazdılar.

Talha ile Zübeyir'e olan mektûblarda “Sizce ma'lûm ve mu'ayyendirki bana bey'at için hiçbir kimseye cebr itmedim. Umûmun gösterdiği ısrâr ve ilhâh üzerine hilâfeti kabul eyledim. Sizde tav'an bana bey'at itdiniz. Ol vakit tav'an bey'at eylemişken şimdi nakz-ı ahd ile aleyhime kıyâm ve hurûc itmek gibi bir vekâhatı²⁰⁹ ne sûretle irtikâb ideyorsunuz. Bu mu'âmeleden tâib ve müstağfir olub rızâ-yı ilahiyeye muvâfık bir yol tutunuz. Ey Talha sen meşâyih-i muhâcirinden [280] sin. Ey Zübeyir sen Kureyş'in fûrsân-ı²¹⁰ şuca'ânından bir zîşerefsin. Sizin gibi sâhib-i şeref ve refi'î-şân olanlardan böyle işleri kimse me'mûl itmez idi” vesâyâsı mûnderic idi.

Hazreti Ayşe radiyallahuanhâya yazdığı mektûb dahi “Ey ümmü'l-müminin mülâzemetine me'mûre olduğun beytden hurûc ile bu yolları ihtiyâr idişin Rabbü'l-âleminin emrine muvâfık değildir. Bu işlerin seninle münâsebeti yokdur. Maksudın ehli İslâm'ı ıslâh ise bu gidişle ıslâh mümkün olamaz. Senden suâl ideyorum. Ezvâc-ı resulullah kendi evlerinde mülâzemet me'mûre iken sen bu emre muhâlefeti nasıl irtikâb ideyorsun. Maksudın Osman'ın kanını da'va ise Osman Benî Ümeyyedendir. Sen Benî Temîm'den bir avretsin. Bu emrin büyük ihtilâfa sebep olacağını mülâhaza

²⁰⁹ Hayâsızlık, utanmazlık anlamına gelmektedir.

²¹⁰ Usta biniciler, atlılar manalarına gelmektedir.

itmeyor musun ki melhûz olan ihtilâfın su-i neticesinde Osman'ın kanındaki vebâlden ziyâde vebâl hâsıl olacaktır” me‘âlini hâvî idi.

Ka‘kâ‘ Basra’ya varub mektûbları virdikden sonra Talha ile Zübeyir’in huzûruna celb olunmalarını Hazreti Ayşe’den talep itdi. Celb olundular.

[281] Ka‘kâ‘ “Bu hareket ve hamiyenin sebebi nedir. Eğer hak sizin elinizde olduğunu bilse idim ben de size ittibâ‘ ider idim. Lakin olmadığını biliyorum” söyledi.

Talha ve Zübeyir “Hazreti Osman’ın kanını talep itmeğe emr-i Kur’ân ile me’ mûruz. Bu işi terk itmek Kur’ân’ın emrine muhâlefettir” didiler.

Ka‘kâ‘ “Sizin bu hareket ve iddi‘ânız asâyiş-i müslimini ikmâl için ise bir kere düşünmelisiniz ki bu yola sülûğünüzden berü ne kadar Müslüman telef oldu. Halîfenin emrine muhâlefetle Basra’dan altıyüz adem öldürdünüz. Öldürdüğünüz ademlerden hangi birisi Osman’ın kâtili idi. Altıyüz adem öldürmekle altı bin ademin gazabını kazandınız. İhtiyâr itdiğiniz tarîk vahîmdir. Bu cesâretler ihlâl-ı hâli müsliminin ve büyük büyük fesâdı netice vireceğini bilmeyor musunuz. Halbuki imâmı müslimin – bu nifâk ve hilâf ortadan kaldıkdan sonra – Hazreti Osman’ın kâtillerini bulub haklarında bi’l-muhâkeme hudûdullahı ikâme itmeği sizden ziyâde iltizâm ider. Fakat meydânda bu ihtilâflar, bu karışıklıklar hüküm yürüdükçe evvel işe ne şer‘at ruhsat virir, ne de imkân bulunabilür. (التأني من الرحمن)²¹¹ ihkâk-ı hakkın sırasını gözleyüb şu fikri nâbicâden vaz geliniz” söyledi.

[282] Hazreti Ayşe “ Ey Ka‘kâ‘ şimdiden sonra senin fikrince çâresi nedir” didi.

Ka‘kâ‘ “Sulha meyl ve muhâlefeti, mücâdeleyi izâledir. Ondan sonra her iş kolaylaşır” cevâbını virdi.

Bundan sonra emîrü’l-müminin ile muhâbereler cereyân eyledi. Lakin musâlaha-ı tarafeyn Malik el-Eşter gibi muhâsarada zîmedhal olanların cem‘iyet-i askeriyeden teb‘îdlerine mütevaffık olub bunlar ise ayrılmalarıyla beraber havâlî-i

²¹¹ Hadisin tamamı şu şekildedir: Teenni ile hareket etmek Allah’tan, acele ile hareket etmek de şeytandandır.

Irakıye’de bir büyük cem‘iyet bağya teşekkül ideceği ve binâen alâ zalik gerek Hazreti Ali ile müte‘allikâtının, gerek diğer tarafda olanları umûmen hayatları tehlikeye düşeceği ve onlar asker içinde bulundukça iki taraf birleşmeyeceği anlaşıldığından bir tarîk-i ahsen taharri olundu ise de muhâsarada zîmedhal ve onlara müte‘allik bulunanlardan “Hazreti Osman’ın kanını da‘va idiyoruz” deyü meydân-ı hilâfa inmiş olanlar vakt-i merhûne kadar bu sözü ortadan kaldırmak ve işlerden sükûn hâsıl olduktan sonra ikâme olunacak da‘vay-ı şer‘iye üzerine fiilen zîmedhal olan eşhâs-ı ma‘dûdeden beda ile muhâkemenin göstereceğini teselsül-i tabî‘iyeden hâsıl olacak netâyic-i şer‘iye mevki‘-i icrâya konulmak sûretinden başka tarîk sevâb olmadığından bu iş Hazreti [283] Osman aleyhinde bulunmuş olanlara mün‘akıs olamayacak sûretle mevki‘-i muhâbereye konuldu ve her dürlü tedbîr ve ikdâmın sarfiyla iş hablü’l-metîn²¹² musâlahaya rabt olunmak netice-i hayriyesi iki taraf rüesâsının fikirlerinde cevelân itmeğe başladı.

Ne çâreki iki tarafda dahi muhâsarada zîmedhal ve zîmedhallere müte‘allik pek çok ademler mevcûd olub bunlar zaten musâlahaya mâil ve seyyiât-ı sâbıkayı ortalığı karışdırmakla basdırmaktan başka bir fikre hâdim olmadıklarından bu takımlardan Hazreti Ayşe tarafında olanlar “Ali ile beraber olan asker hayli vakit yollarda meşâk²¹³ sefere tesâdüfle yorulmuşlar bizim askerimiz yorgunlukdan sâlimdir. Artık onlara nefeslenmeğe meydân vermeyelim. Fırsat vaktidir” dimeğe başadı. Bunların fikirlerine şerîk olmayanlar “Mâdâmki bir musâlahaya akdi mevki‘-i muhâbereye konulmuşdur. Netice zuhûruna kadar teenni idelim” söylediler.

Hazreti Osman fiilen muhâsarada ve bugünkü günde Hazreti Ali’nin askeri içinde bulunmuş olan takım ise iş ne merkezde döndüğünü tamamıyla his itmiş olduklarından hârıl hârıl ateş-i ihtilâfî körüklemeğe ve musâlahaya mâni‘ olacak bir fesâd çıkarmağa çalışıyorlar idi. Musâlahaya [284] takarrür itmeksizin tarafeyn Basra önünde bulunan – ve sonraları Abdullah bin Ziyâd’ın köşkü denmekle müştehir olan mahalde – karşı karşıya gelub (36) sene hicriyesinin cemadi’l-ahiresi evâsıtında

²¹² Çok kuvvetli ip anlamında kullanılan bir tamlama.

²¹³ Sıkıntılar, zorluklar, zahmetler, mihnetler vb. anlamlara gelmektedir.

mevki'-i mezkûrda ikâmet ve her tarafın rüesâsı birbirlerini iknâ'a bitekrâr mübâşeret itdiler.

Henüz muhârebeye başlanmazdan evvel Hazreti Ali ve Talha ve Zübeyir aralarında mülâkât vukû'uyla bir vech-i âti mükâleme cereyân eyledi.

Hazreti Ali – Ya Talha sen bana bey'at itmedin mi?

Hazreti Talha – Evet bey'at ittim. Fakat kılıç boynumun üzerinde idi.

Hazreti Ali – Ya Zübeyir bir gün Hazreti Peygamberin yanında bulunduğumuz halde Resûli ekrem efendimiz sana hitâben (Ey Zübeyir Ali ile mukâtelede sen ona zulm ideceksin) buyurduğu hâtırında değil mi dir?

Hazreti Zübeyir – Evet hâtırıma geldi. Hayfâ ki mukaddem hâtırıma gelmemişti. Vallahi seninle şimdiden sonra mukâtelede bulunmam” söyledikten sonra Hazreti Ayşe'nin yanına giderek “Ya Ayşe hayfâ ki resulullahın bir emrini unuttuğum [285] için gafletle Ali'ye muhâlif bulundum” didikde Hazreti Ayşe “Şimdi murâdın nedir” söyledi. “Bu yolsuz işleri terk idüb gidelim” cevâbını viridi.

Bunun üzerine Hazreti Zübeyr'in mahdûmu Abdullah babasına “Sen ibni Ebî Tâlibi görmekle beraber kendüsinden ve yanındaki Benî Hâşim yiğidlerinden korkduğun için harbden çekilmek isteyorsun” söyledi. Zübeyr “Yemin ittim. Ne yapayım” didikde Abdullah köle mekhûlun atîkiyle²¹⁴ kefâret virmesini ifâde ittiğinden Hazreti Zübeyr ol vechle kefâret i'tâ eyledi.

Lakin Hazreti Zübeyr meydânda cereyân iden sulh müzâkere ve muhâberesi hüsn-i netîce bulur me'mûl kuyusunda bulunduğu için o mu'âmelesi harb vukû' bulmayacağı fikrine mebnî idi. Abdullah bin Zübeyr dahi musâlaha vuku' bulacaktır ümîdinde oluğu halde beyne'l-umûm kendi taraflarında korkaklık görünmemek maksadıyla babasının çekilmemesini bi'l-iltizâm o mu'âmeleyi ihtiyâr eyledi.

Ehli Basra üç fırka olub Hazreti Ayşe ile Hazreti Ali taraflarına bir fırka iltihâk itmiş ve üçüncüsü i'tizâl eylemişdi. Ahnef bin Kays, İmrân bin Hasîn [286] i'tizâl

²¹⁴ Te harfinden sonra gelmesi gereken ya harfi kaf harfinden sonra hatalı yazılmıştır.

idenlerin içlerinde idiler. Hazreti Ayşe, Ezd kabîlesi halkının yanlarına nüzûl ile kabîleyi kendü tarafına celb için reisleri Sabre bin Şeymâne emr virdi. Ka‘b bin Süver “Sakin muvâfakat itme” didi ise de Sabre dinlemedi.

Hazreti Ayşe’nin yanında muzırın Rebâb kabâili furû‘undan hayli galebalık olub bunların üzerlerinde Mencâb bin Raşid ve Benî Amr bin Temîm üzerlerinde Ebû’l-Cerb, Benî Hanzele üzerinde Hilâl bin Vekî‘, Beni Süleym üzerinde Mücâşi‘ bin Mes‘ûd, Benî Amr ve Gatafân üzerlerinde Züfr bin el-Hars, Ezd üzerinde Sabre bin Şeymân, Benî Bekr üzerinde Mâlik Musme‘, Benî Nâciye üzerinde Harîs bin Râşid reis idiler. Şu kabâilin mevcûdları otuz bin nefer râddelerinde idi. Ve Hazreti Ali’nin mevcûd askeri yigirmi bin nefere karîb idi.

Kabâil-i mezkûre rüesâsı birleşüb “Bir musâlaha yolunu bulalım” müzâkeresini iltizâm eylediler. Ve maksada bir çâre bulunmak üzere Hakîm bin Selam ile Mâlik bin Hubeybi Hazreti Ali’nin yanına gönderdiler.

İbn-i Abbas dahi Talha ile Zübeyr’in ve Muhammed bin Talha Hazreti Ali’nin yanına azîmetle taraf taraf bu ihtilâfın [287] izâlesine çalışdılar. Musâlaha süveri tebzîr²¹⁵ olacak bir dereceye geldi. Gerek Hazreti Ali’nin, gerek Hazreti Ayşe’nin taraflarındaki rüesâ tamamı tamamına musâlaha efkârını iltizâm itmiş oldukları halde o günü akşamladılar.

Ne çâreki bahs-i muhâbere Hazreti Osman’ın kâtilleri üzerine deverân iderek muhâsara mefsedetini îkâ‘ itmiş olanların çoğu Hazreti Ali’nin askerine ve Basra’daki akraba ve havâdârlarından hayli ademler de Hazreti Ayşe’nin askerine iltihâk itmiş ve Hazreti Ali efendimizin gayretini iltizâm iden asâkir-i sâire her ne kadar ki o mefsedete zîmedhal değiller ise de zîmedhallerin her birisi Kûfe ve Basra’lılardan bir takıma mensûb bulunmuş olduğundan bu cem‘iyet içinde Hazreti Osman aleyhindeki takımlar ve ale’l-husûs Kûfe’lilerin bir kısım-ı azîmi asla rahat durmayub işi bozmağa ve muhârebe çıkarmağa çalışmaktan girü durmayorlar idi. Emiri’l-müminin hazretleri bu müşkilâtı ordusundan izâlede pek mütehayyir idi.

²¹⁵ Be harfî hataen pe olarak yazılmış.

Hazreti Ayşe tarafında bulunan rüesâ ise maslahata ârız olan bu müşkilâta tamamıyla kesb-i vukûf iderek gaflet üzerine sebkât iden harekât-ı nâbicalerinden nâdim [288] olmuşken kendi içlerinde de Osman'ın muhâsarası mefsetinden mütevahhiş Basra'lılar teşvîş ilkâsından çekilmediklerini his itdiklerinden iş yed-i ihtiyârlarından çıkmışdı. Ma'mâfih musâlaha tarafını iltizâma ve bu müşkilâtı hüsn-i sûretle izâleye hasr-ı efkâr idüb çalışıyorlar idi.

Bir işe bidâyet teşebbüsde ol iş ne kadar ehemmiyetsiz ve küçük görünüyor görünsün. Sonra hâtıra hutûr itmemiş avârıza tesâdüfle ehemmiyet ve azîmet kesb idüb ıslâhı yed-i ihtiyârdan çıkacağı ve bir şerâre her ne kadar küçük olsa gaflete tesâdüfle parlayınca bir şehri ihrâk ideceği bedfihîdir. Hazreti Ayşe'nin maksadı yalnız Hazreti Osman'ın kâtillerini derdest ile haklarında hudûdullahı ikâme itdirmek fikrine münhasır iken sonra iş ta'zimle böyle bir nokta-i müşkileye yanaşub kaldı.

Hazreti Osman aleyhinde fiilen fesâd çıkarmış ve sonra Hazreti Ali'nin ordusuna iltihâk itmiş olan fesede bu dakikaları tamamı tamamına his ideyor idi. Binâenaleyh hemşehrilerinden fikirlerine uyanlar dahi onlarla ittihâd iderek musâlahayı birden bire dâire-i imkândan çıkaracak bir tedbîr-i fâside teşebbüs eylediler.

[289] Bu iş için içlerinden ifrâz eyledikleri bir fırka ne Hazreti Ali'nin ne de kendülerinden başkalarının haberleri olmaksızın gece tulû'-ı fecirden mukaddem bağteten Hazreti Ayşe tarafında bulunan Rabîa ve Muzır kabîleleri üzerlerine yürüyüb kadâ-i nâgihâni gibi oklar atmağa ve harb îkâ'ına başladılar. Kabîleler musâlaha ümîdiyle tatlı tatlı uyhu uyurken bu arbede üzerine telâşla uykudan uyanub neye uğradıklarını bilemediler. Uykudan²¹⁶ kalkan silâha sarıldı. Düşman kimdir, dost kimdir bilemeksizin zulmet-i leylde mechûl üzerine Ayşe tarafındaki Rabîa Rabîa'nın, Muzır Muzır'ın, ehli Yemen ehli Yemen'in, Basra'lılar Basra'lıların, her kabîle kendi ashâbının yüzlerine karşı silâh isti'mâline mecbûr oldular. Ortada kıyâmetler kopdu. Kûfelilerin şebhûn gösterdiklerini öğreninceye kadar bu karışıklık devâm eyledi. İş anlaşıldıkda kabîleler birleşüb Kûfe'lilerle müdâfaa sûretini ele aldılar.

²¹⁶ Müellif bazı yerlerde uyhu burada ise uyku şeklinde yazmış.

Talha ve Zübeyr gürültüleri işitdiklerinde Abdurrahman bin el-Harsi sağda bulunan Rabîa kabâili askerine gönderüb Abdurrahman bin Attâb atla sol tarafa doğru koşmağa başladı “Ne oldu. Şu ne gürültüdür” deyü askerden suâl eylediler. [290] Asker “Kûfe’liler bize şebhûn gösterdiler” cevâbını virdi ve keyfiyet Zübeyr ve Talha’ya haber virildikde “Kan dökülmedikçe Ali bizden vaz gelemeyeceğini meydâna koydu” diyerek mukâtilleri def’e kıyâm eylediler. Hazreti Ali’nin ise hiç birşeyden haberi yok.

Hazreti Ali ve fesâd-ı mezkûrede medhali olmayan sâir askeri takımı sayhâları gürültüleri işitdiklerinde “Bu nedir” deyü tahkîke kıyâm eylediler. Kûfe fırkası efrâdından birisi Basra’lılar bize şebhûn gösterdiler” cevâbını virmekle Hazreti Ali “Kan dökülmedikçe Talha ve Zübeyr ihtilâfdan el çekmeyeceklerini meydâna koydular” söyledi. Talha ile Zübeyr’in ise hiçbir şeyden haberleri yok.

Hazreti Ali harbi teskîn için atına binüb her tarafı cevelân ile “Muhârebeden çekiliniz deyü nidâ itdi. Dinliyen bile bulunmadı.

Hâlbuki iki tarafın rüesâsı da o giceye gelinceye değin musâlahaya takviyet virmekden başka efkârda değiller idi. Yalnız içtihadlarınca delâil ve hüccetle yekdiğerini iknâ’ idinceye kadar çalışmak niyetinde idiler. Ne çâreki (وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا)²¹⁷.

[291] Kıtâl-ı mezkûr esnasında Ka’b bin Sûver “Hazreti Ayşe’nin yanına giderek asker birbirine karışdı. Sulh ümîdi kalmadı Cenâb-ı Hak senin sebebinle ıslâh buyurması mercûdur” deyüb mahfayı deveye tahmîl ve müşârünileyhâyı mahfaya irkâb ile gavgayı işidecek bir yerde deveyi durdurdu.

Bundan sonra ashâb-ı cemel münhezim ve perîşân oluncaya kadar ferikayn beyninde muhârebe devâm itmişdir.

²¹⁷ Said paşanın bir bölümünü aldığı ayetin tamamı şu şekildedir:

مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا
Allah’ın, kendisi için takdir ve emrettiği bir şeyi yerine getirme hususunda peygamber için bir sıkıntı ve sakınca olamaz. Allah’ın hükmü değişmez katedir. Daha önce gelip geçen, Allah’ın vahyini insanlara ulaştırın, O’ndan çekinen, Allah’tan başka hiçbir kimseden çekinmeyen peygamberler hakkında da Allah’ın kanunu böyledir. Hesap sorucu olarak Allah kâfidir. (Ahzab 38.)

Talha radiyallahuanhın ayağına bir ok isâbet itmekle mecrûhen kanı aka aka Basra'ya azîmetle orada vefât itdi. Zübeyr radiyallahuanh Vadi's-Sebâ'a çekilüb orada namaz kılarken Ahnef'in askerinden ta'kîb ile fırsat gözetmekte olan Amr bin el - Cürmûz baġteten müşârünileyh hazretlerini ok ile şehîd itdikden sonra başını kesüb Ahnef'e götürdü. Ahnef İbn-i Cürmûza "Bu işlediġin iş sevâb mıdır günâh mıdır bilemem" demekle İbn-i Cürmûz ser-i Zübeyri Hazreti Ali'ye götürdüğünden Hazreti Ali İbn-i Cürmûz hakkında hâcib vâsıtasıyla (بَشِّرْهُ بِالنَّارِ)²¹⁸ va'îdini teblîġ itdiğinden İbn-i Cürmûz "Sizin yanınızda dostluk, düşmanlık müsâvîdir" diyerek bazı hezeyân tefevvuhuyla yıkılub gitdi.

[292] Esnâ-yı muhârebede Hazreti Ayşe devesinin yularını tutan Ka'b'a "Yuları başkasına virde Mushaf-ı şerîfi eline alub halkı ahkâm-ı Kurân'a da'vet it" söyledi. Ka'b yuları Abdurrahman bin Attâb'a virüb Mushaf-ı şerîfi ahz ile "Ey cemâ'at-ı müslimîn Cenâb-ı Hak'kın kelâm-ı kadîmi budur. İtâ'at idiniz" didikde Sebeiyye takımı bi'l-hücûm Ka'b'ı öldürdüler. Benî Dabbe kabîlesi deveyi ihâta ve muhâfazaya i'tinâ eyledi.

Muhârebe gitdikçe şiddet buldu. Mâlik el-Eşter Abdullah bin el-Zübeyr'i urmak için ararken Abdullah'a tesâdüf itmekle "Bu fitneye sebep sen deġil misin" diyerek başına urdukda Abdullah sersemleyüb Mâlik'i kucakladıkdan sonra "Beni de Mâlik'ide öldürünüz" deyü sayha eyledi ise de Mâlik beyne'l-asker Eşter deyü ma'rûf olduğundan orada olanlar Eşter'i tanımadıkları cihetle İbn-i Zübeyr'in sözünden bir şey anlayamadılar ikisini aralayub birbirinden ayırdılar.

Sebeiyye takımı Hazreti Ayşe'nin hevdecini muhâfaza idenlere ve hevdece hârıl hârıl ok atıyorlar idi. Hevdeç oklardan kirpiġe döndü. Müşârünileyhâ hazretleri hevdec içinde ses işidilecek derecede Osman'ın kâtillerine beddu'â [293] itmekle sadâsını Hazreti Ali işitdikde "Ne söyleyor" deyü suâl eyledi. "Osman'ın kâtillerine beddu'â ideyor didiler" Hazreti Ali de (اللهم العن قتلة عثمان)²¹⁹ deyü beddu'â eyledi.

²¹⁸ Onu ateşle müjdele.

²¹⁹ Allah'ım Osman'ın katillerine lanet eyle.

Bu muhârebede ru'yet-i Hayderî²²⁰ Muhammed bin Hanefiye'nin yedinde idi. Emîrû'l-müminin bizzât sancağı alub askerinin önüne düştü ve muhârebeye şiddet virdi. Harb müşted olarak niceleri helâk oldular.

Ammâr radiyallahuanh yetmiş yaşında olduğu ve üzerinde bir kürkle bir lîf kuşakdan başka birşeyi olmadığı hâlde muhâliflere kılıç çalıyor idi. Muhâliflerin bahâdîrlarından İbn-i Yesrib Ammâr'a hamle eyledikde halk "Aman Ammâr gitdi" dirken Ammâr bir kılıçla İbn-i Yesrib'in ayağını düşürdü.

Ka'b bin Sûver maktûl oldukda devenin yularını Abdurrahman bin Attâb almışdı. O da maktûl oldü. Devenin yularını Süccâdi dimekle arîf Muhammed bin Talha aldıkda (حم لا ينصرون)²²¹ okurken bir nefer karuşub gelub

تذكرنى حم والرمح شاجر

فهلاتلى حم قبل التندم²²²

Diyerek Muhammed'i öldürdü. Devenin yularını Amr bin [294] el Eşref alub üzerine gelenlerin bir takımını öldürdü. Hâris bin el-Ezdî hamle itmekle ikisi de birbirini öldürdüler. Devenin muhâfazası için yuları tutanlardan maktûl olanların adedi yetmiş varmışdı. Bunların ekseri Kureyş'den idiler.

Devenin muhâfaza ve muhâcemesi uğrunda iş pek büyüdü. Hazreti Ali "Devenin ayaklarını kılıçlayınız" deyü nidâ eylediğinden askerden birisi devenin ayaklarını kılıçladıkda deve şiddetle bağırub yere yıkıldı.

Kûfe askerindeki Ezd kabîlesinin sancağı Mahnef bin Süleym'de idi. Maktûl oldukda karındaşı Sa'kîb sancağı aldı. O da katl olundukda diğer karındaşı Abdullah aldı. Sonra sancağı Alâ el Makle bunun elinde iken galebe yüz göstermişdir.

Yine Kûfelilerden Abdülkays kabîlesinin bayrağı Kasım bin Süleymde idi. Maktûl oldukda Sûhân'ın oğulları Zeyd ve Seyhan yekdiğerini müte'âkib olub bunlar

²²⁰ Hz. Ali'nin lakabı.

²²¹ Ha mim asla kazanamayacaklar.

²²² Ha mim (Muhammed Seccad) bana hatırlatır, mızraklar karışmış, savaş için hazır tutulmuş.

muahharen Abdullah bin Rukıyye, Menfez İbn-i Nu‘mân aldılar. Hepsi maktûl olmağla sancak Nu‘mân’ın oğlu Murre’nin yedinde iken feth zuhûr eyledi.

Bekr bin Vâil’in sancağı Hars bin Hasân’da idi. Bununla beraber beş nefer Hars’ın ehlinden, birkaç adem Benî Mecdûhdan otuz beş adem Benî Zühle’den sancak altında telef oldular.

[295] Devenin ayakları kesilüb yere düşdükdü hevedecin maktûlleri aralarından kaldırılıb üzerine çâdır kurulması ve Hazreti Ayşe’ye cerîha isâbet idüb itmediğini tahkîk itmesi için emire’l-müminin tarafından Hazreti Ayşe’nin karındaşı Muhammed bin Ebî Bekr’e emr virildi. Muhammed’le Ammâr bin Yâsir giderek tahkîk eylediklerinde müşârünileyhâ radiyallahuanha cerîhadâr olmadığı anlaşılıb Cenâb-ı Hakka arz-ı şükrân olunmuş ve Hevdec Leys nahiyesine nakl ile üzerine çâdır kurulub keyfiyet emire’l-müminin hazretlerine arz ve tebşîr idilmiştir. Emâretpenâh efendimiz Hak Teâlâ hazretlerine arz-ı şükrân itdikten sonra Hazreti Ayşe’nin ziyâretine giderek “Ya ümmü’l-müminin nasılsın” didikde Hazreti Ayşe “Elhamdulillah hayır ve selâmetdeyim” söyledi. Emiri’l-müminin “Allah seni mağfîret buyursun” demekle Hazreti Ayşe “Seni de” diyerek hüsn-i mukâbele gösterdi.

Bundan sonra Ka‘kâ’ bin Amr ordu-yı hümâyündaki vucûh-ı kirâm ile birlikde ümmü’l-müminin radiyallahu Teâlâ anhâ hazretlerinin ziyâretine giderek selâm virdiler. Hazreti Ayşe selâm ile beraber “Kaşki²²³ yigirmi sene mukaddem vefât itmiş ola idim.” Söyledi. Bu sözü Hazreti Ali’ye teblîğ eylediler. [296] Hazreti Ali’de “Kaşki ben de yigirmi sene evvel vefât ide idim de bu günleri görmemiş ola idim” buyurdular.

Gice oldukda Muhammed bin Ebî Bekr hemşire-i muhteremeleri bulunan ümmü’l-müminin hazretlerini Basra’ya götürüb Abdullah bin Halef el-Huzâi’nin hânesinde Benî Abduddâr’dan Hars bin Ebî Talha’nın kızı ve Abdullah’ın zevcesi Safiyye’nin yanına izzet ve ihtirâm ile oturdub esbâb-ı râhatını tehiyye eyledi.

Galebe-i kâmile emiri’l-müminin tarafında olduğu hâlde muhâliflerin cümlesi mağlûb ve târ û mâr oldular. Muhârebe hitâm buldu. Tarafeynin maktûlleri on bin

²²³ Dilek cümlelerinin başına getirilir ve “ne olurdu” anlamında temennî ve pişmanlık anlatan Farsça bir ifade.

râddelerinde idi. Gice oldukda mecrûhlar tedâvi için Basra'ya nakl ile iki taraf maktulleri de namazları kılındıktan sonra defn olundular.

Vak'anın ikinci günü emirü'l-müminin hazretleri Basra'ya dâhil olmağla ahâlîden bir nefer bile girüye kalmaksızın mecrûhlara varıncaya kadar bey'at eylediler.

Bey'atden sonra Hazreti Ayşe'nin ziyaretine giderek hakkında hürmet ve riâyet-i kâmile gösterdi. Ve levâzım-ı seferiyyesini bi'l-ikmâl Medine'ye götürmesi için müşârünileyhâ hazretlerine birâder- aligüherleri Muhammed bin Ebî Bekr'i terfîk [297] ve Basra nisvânından kırk kadar havâtin dahi hizmetine ta'yîn ile ashâb-ı kirâm ve bi'l-cümle vucûh ve eşrâf ve a'yân emiri'l-müminin hazretleriyle beraber ihtirâmât ve tekrîmât-ı fâika ile müşârünileyhâ radiyallahuanha hazretlerini bi't-teşyî' sene-i mezkûre şehr-i Receb'inin guresinde yola çıkardılar. Emiri'l-müminin radiyallahu anh efendimiz hazretleri birkaç mil mesâfe ümmü'l-müminin hazretlerini mahfelerinin yanı sıra piyâde olarak teşyî' eyledi ve yekdiğeri arasında mukadderât-ı uluhiyyeden neşet iden vukû'âtdan dolayı birbirinden istihlâl ve herbirisi diğeri hakkında du'â-yı bi'l-hayr edâ ile vedâ' ve müfâratat eylediler. Muhâdîm-i kirâm emâretpenâhî Haseneyn ve Muhammed bin Huneyfe radiyallahu Teâlâ anhum ve an ebîhim hazerâtı bir merhale mesâfe teşyî' hizmetinde bulundular. Müşârünileyhâ hazretleri doğruca Mekke-i mükerreremeye giderek hacc-ı şerîfi edâdan sonra Medine-i münevvereye azîmet ve hâne-i sa'âdetlerine mülâzemet buyurmuşlardır.

Muhârebeden sonra Benî Ümeyye takımı Şam'a gitdiler. Abdullah bin Âmr Benî Harkûs kabîlesine, Mervân bin el-Hakem Hazreti Ayşe ile beraber Mekke'ye ve ba'dehu Medine'ye azîmet itdi. Abdullah bin Zübeyr Ezz kabîlesi ahâlîsinden birisinin [298] hânesinde gizlenmişdi. Sonra Hazreti Ayşe haber alub birâderi Muhammed bin Ebî Bekr'i bi'l-irsâl İbn-i Zübeyr'i yanına celb itdirdi.

2.30.6. Havâricin Sicistan'a Hücûmları

Vak'a-ı Cemel akabinde Ceblete bin Attâb el-Habtî ve İmrân bin Fudeyl el-Bercemî kumandalarında Arablardan bir takım havâric ictimâ' ile Sicistan üzerine hücûm ve mezalim ta'arruzâta tesaddi eylediler. Keyfiyet emiri'l-müminin

hazretlerinin mesmû'ları oldukda Abdurrahman bin Cerve et-Tâi nesâyih icrâsıyla ıslâhlarına me'mûr idilerek içlerine gönderildi ise de Abdurrahmanı öldürdüler.

Taraf-ı hilâfetpenâhîden Rabi'î bin Kas el-Anberî Sicistan'a vâlî ta'yîn olunarak dört bin nefer asker bi't-terfik Hasin bin Ebî'l-Hars ile beraber serî'an irsâl olunmasına dâir Abdullah bin el-Abbâs'a emr virilmekle emrin hükmü icrâ olundu.

Rabi'î ve Hasîn giderek havârici tenkîl ve istîsâl ve asâyişi i'âde ve ikmâl eylediler. [299]

2.30.7. Muhammed bin Huzeyfe'nin Katli

Huzeyfe, Yemâme muhârebesinde şehîd oldukdan sonra oğlu Muhammed, Hazreti Osman'ın dâire-i terbiyesinde kalmış olduğu halde bir gün hamr içdiği sâbit olduğundan hakkında hadd-i şer'î icrâ olunmuş ve muahharen zühd ve salâhı zâhir olub bir vakit Mısır vâlîliğine talib olmuşken Hazreti Osman "Ehliyetin yokdur" deyü cevâb virmişdi.

Sonra Zatü's-Savâri gazâsına giderek orada Muhammed bin Ebî Bekr es-Sıddîk ile bi'l-ittifâk Mısır vâlîsi Abdullah bin Ebî's-Serh'in aleyhine kıyâm ile kıl u kâl ihdâsına cesâret ve ba'dehu Hazreti Osman aleyhinde Mısır'dan hurûc iden erbâb-ı kıyâmın teşkilinde Abdullah bin Sebe ile bi'l-ittihâd velini'meti aleyhinde irtikâb-ı küfrân-ı ni'met eyledi.

Medine'de erbâb-ı kıyâm arbedesi zuhûr itmezden mukaddem his olunan ihtilâlin ıslâhını müzâkere için vâlîlerin dârü'l-hilâfeye azîmet itdikleri esnada Abdullah bin Ebî's-Serh dahi Mısır'dan hareket eyledikde Muhammed bin Huzeyfe fırsat bulub Mısır'ı istîlâ ve Abdullah avdet iderken kendüsünü Mısır'a duhûldan men' itmesini müte'âkib Hazreti Osman'ın [300] şehâdeti ve Hazreti Ali'nin hilâfeti şâyi' olmağla Abdullah Askalân'a çekilüb vefât idinceye kadar orada inzivâ eyledi.

Hazreti Ali tarafından Kays bin Sa'd, Mısır'a vâlî olub gitdikde Muhammed Ariş'e firâr ve bin kadar galabalığa orada tahassün eylediğinden Kays tarafından gönderilan asker bi'l-muhâsara Muhammed'i derdest ve katl eylediler. Bunun katli ve zaman-ı maktûliyeti hakkında tarihlerce bazı ihtilâf vardır. Tafsîline lüzûm göremedik.

2.30.8. Kays Bin Sa‘d’ın Mısır Vâlliliğinden Azli

Hazreti Ali radiyallahuanh bidâyet-i bey‘atde Kays bin Sa‘d’ı Mısır vâlliliğine ta‘yîn buyurmuş ve giderken cem‘i cünûda himmet itmesi emrini virmişdi.

Vâlî müşârünileyh yedi nefer ashâbıyla şehri Saferd Mısır’a giderek emiri’l-müminin mektûbunu kırâat ve ahâlîye teklîf-i bey‘at eyledi. Ekser ahâlî bey‘at eylemiş olduğu halde Hazreti Osman’ın tarafdarlarından bir fırka-i kalîle bey‘atden istinkâf itmişler idi ki Yezid bin el-Hars, Mesleme bin Mahled bey‘at itmiyanlerden idiler.

[301] Şam vâlisi Muâviye, Hazreti Ali’nin Irak ve Kays’ın Mısır askeriyle üzerine gelmelerinden havfe zâhib olduğundan desîse ile Kays’ı kendüsine meyl itdirmeğe teşebbüs iderek bu fikrini tervîce medâr add itdiği ta‘birâtı ve muvâfakat ider ise Irak vâlliliğini lâ yen‘ azl olmak şartıyla kendüye tevcih ideceğini hâvî Kays hazretlerine bir mektûb yazdı.

Kays ise Irak havâlisinin Mısır’a uzaklığı ve Şam vilâyetiyle merbûtâtının yakınlığı cihetle bozuşub da Muâviye tarafından Mısır’a tecâvüz vukû‘bulur ise Irak’dan istiâneye vakit kalmaksızın müşkilâta tesâdüf ideceğini mülâhaza eylediğinden Muâviye’yi bozuşdurmayacak bir sûret ihtiyâr idüb “Hazreti Ali’ye bey‘at iderek emriyle Mısır’a geldiğini ve fakat kendi tarafından istikrâhı mucib olacak bir hâl zuhûr itmeyeceğini hâvî Muâviye’ye bir cevâbnâme yazdı.

Muâviye ise bu cevâbla kanâ‘at idemediğinden Kays’a yine bir mektûb yazarak şu mektûbda “Ben mektûbundan bir şey anlayamadım. Bana muvâfakat idecek isen muvâfakâtı, itmeyecek isen muhâlefeti sarâhaten gösterecek bir cevâb [302] isterim” deyü iş‘âr itmekle Kays “Hazreti Ali’nin her vechle fadl ve ruhecanını ve hakkı sarîh ile müsned nîşin hilâfet olan imamü’l-müsliminin mübâye‘atını bıragub da kendüsine muvâfakatın imkânı olmadığını” meş‘ar bir ağır cevâb tahrîr ile Muâviye’nin maksadını şedîden red ve takbîh eyledi.

Muâviye, Kays’ın muvâfakatından me’yûs oldu ise de ahâlîye karşı me’yûsiyetini göstermek işine gelmediğinden hilâf-ı vâki‘ neşriyâta ibtidâr ve Kays “Bizim şayiamızdan ma‘dûddur. Hatta bize muvâfakatını ve muvâfakatımıza medâr olacak nesâyihî şâmil mektûblarını da alıyorum” gibi bî asıl sözler i‘lân ittiğinden

Muâviye'nin bu neşriyatı bazı taraftan emiri'l-müminin hazretlerine arz olundu. Bunun üzerine zâtîâlî emâretpenâhî efendimiz Haseneyn ve Abdullah bin Ca'fer hazerâtını yanına celb ile Kays'ın Mısır vâliliğinden azli münâsib olub olmadığını müzâkere buyurdıklarından İbn-i Ca'fer hazretleri "Bu maddece intişâr iden havâdis Muâviye'nin tesnî'atından olması da melhûzdur. Kays'ın muâmelesi anlaşılmaq üzere bey'atden istinkâf itmiş olanlar ile harb itmek üzere kendüsine emir i'tâ olunması ve bu emre ne cevâp verir ise efkârı ondan istifâde [303] olunabileceğinden cevâb geldikde nazar-ı mutâla'aya alınması münâsibdir" söyledi.

İbn-i Ca'fer'in reyi vechle ile taraf âlî emâretpenâhîden Kays'a bir mektûb yazıldı. Gelan cevâbnâmede "Bey'atden istinkâf ve i'tizâl idenlerle harbe teşebbüs olunmak onları muhâliflere iltihâka meydân ve sebebiyet virilmekten başka fâide olamayacağından şimdiki hâlde mâdâm ki sükûn ve kendi halleriyle iştigâl üzeredirler aleyhlerinde harekât-ı askeriye teşebbüs vakit ve hâlin iktizâsına muvâfik düşmeyeceği" beyân olunmuşdur.

Bu cevâb her ne kadar ki Kays hakkında bazı mertebe-i şübheyi da'vet eyledi ise de bundan suret-i kat'iyede Muâviye'ye meyli istidlâl olunamadı. Ma'mâfih nümâyân olan iştibâh üzerine ihtiyâta da lüzûm göründüğünden Kays'ın tebdîliyle Muhammed bin Ebî Bekr'in Mısır vâliğine ta'yîni bi't-tensîb icâbı icrâ buyuruldu.

Muhammed, Mısır'a gittikde Kays bu muâmeleden mağdûben Mısır'dan doğruca Medine'ye gitdi ise de sonra yine Hazreti Ali'nin yanına azîmet ve hidmetine mülâzemet itmişdir. [304]

2.30.9. Amr bin el-Âs'ın Muâviye'ye Mütâbiatı

Hazreti Osman'ın muhâsarası esnasında Amr bin el-Âs oğulları Abdullah ve Muhammed'i alub Medine'den firâr ve Filistin'e azîmet itmişdi. Hazreti Osman'ın şehâdeti haberini aldıkda gözlerinden yaşlar döküb karılar gibi sözler söylemeğe başladı. Ve oğullarıyla beraber hareketle "Ne tarîk ihtiyâr idelim" deyü oğullarından sordu. Büyük oğlu Abdullah "Şeref-i İslâm ile müşerref olduğun günden berü Hazreti Peygamberin ve şeyhaynın rızâlarına muhâlif bulunmadın. Bu güne kadar lisâna gelmedin. Şu meydândaki fitne geçinceye kadar kendi hânene çekilüb inzivâ ihtiyâr

itmelin” ve Muhammed “Sen duhât-ı Arabdan ma‘dûd bir zâtsın. Hânende oturub da inzivâ itmek sana yakışmaz” deyü her birisi reyini söyledi.

Amr, Abdullah’a “Senin sözün ahiretçe hayırlı, dünyaca şerlidir” ve Muhammed senin sözün dünyaca hayırlı ve ahiretçe şerlidir” diyerek Şam’a gitdi.

Şam’a vusûlunda Muâviye’den hiç yüz göremedi. Vak‘a-ı Cemel’de Hazreti Ali’nin galebesi ve Irak havâlisinde muhâlifî kalmadığı haberi alındıkda artık nevbet Şam’a geleceği [305] anlaşıldığından Muâviye’nin etekleri tutuşduğu bir sırada Amr bin el-Âs yanına giderek “Seni bana hiç mültefit göremiyorum. Ali’nin İslâmca sâbıkıyeti ve hakîkten fazl ve meziyeti ikimizcede ma‘lûmdur. Lakin bizim murâdımız dünyadır” didikde Muaviye ile meyânelerinde musâlaha vukû‘ bulmakla ondan sonra müsteşârı ve mahrem-i esrârı oldu.

2.30.10. Vak‘a-ı Sıffîn

Vak‘a-ı Cemel bertaraf oldukda Hazreti Ali Kûfe’yi teşrîf ve Şam muhârebesi için asker techîzine mübâşeret buyurdu.

Hazreti Osman’ın âmillerinden Cerîr bin Abdullah el-Büceylî Hemedan’da ve Eş‘as bin Kays Azerbeycan’da idi. Ahz-ı bey‘at için ikisi de Kûfeye celb olundular. Cerîr ve Eş‘as Kûfeye geldikten sonra Muâviye’yi bey‘ate da‘vet itmek ve Talha ve Zübeyr ile yanlarındaki ahzâbın mağlûbiyetlerini ve halkın dâire-i bey‘ata duhûllerini bildirmek üzere Hazreti Ali, Cerîr’i Şam’a gitmeğe me‘mûr itdi.

Cerîr Şam’a giderek keyfiyeti Muâviye’ye teblîğ itdikde [306] Muâviye Şam ahâlisini kıyâma teşdîd itmek ve şiddetlerini Cerîr’e göstermek için cevâbı dört ay kadar uzatdı.

Hazreti Osman’ın şehâdeti akabinde ensârdan Nu‘mân bin Bişr kanlı gömleği alub Şam’a gitmiş olduğunu ve Muâviye gömleği Şam’da minbere ta‘lîk ile halkı Hazreti Osman’ın kâtillerinden ahz-ı intikâma tahrîz eylediğini bundan mukaddem beyân itmişdik. Cerîr’in Şam’a vusûlundan sonra Muâviye yine gömleği minbere ta‘lîk ile ahâlîyi takım takım mescide celb itmeğe başladı. Ehl-i Şam mescidi

matemhâne ittihâz ile gözlerinden yaşlar dökerek “Osman’ın kâtillerinden intikâm almağa azm eylediler.

Muâviye Cerîr’e “Şam’lıların ne hâl ve maksad üzerinde olduklarını gördün mü. Haydi git de gördüğünü seni gönderene haber ver” diyerek Cerîr’i iâde itdi.

Cerîr Kûfe’ye ric’atle keyfiyeti Hazreti Ali’ye arz eyledikde Eşter “Cerîr Muâviye’nin havâdârlarındandır. Onı göndermeyüb da beni göndermiş ola idin Muâviye’yi ya tehdîd ya başka sûretle söze yatırır idim” demekle Cerîr “Sen hiçbir iş göremez idin. Şam’lılar Hazreti Osman’ın kâtillerinden birisi Eşter’dir diyorlar. Seni gördükleri anda [307] öldürürler idi” söyledi. Bu bahs üzerine ikisi birbirine zebânderâzlık eylediler. Cerîr darlub Kûfe’den hurûc ve Karkisaya azîmet eyledi. Karkyisa’ya gittikde Muâviye tarafına meyl ile vukû’âtı ona yazmış ve Muâviye’nin talebi üzerine yanına giderek Şamilere iltihâk itmişdir.

Bundan sonra Hazreti Ali radiyallahuanh askerle Kûfe’den çıkub Nahîle nâm mahale azîmetle Kûfe’de Ebâ Mes’ûd el-Ensârî’yi istihlâf itdi. Ve Abdullah bin Abbâs Basra askeriyle Nahîle’de emiri’l-müminine mülâkî oldu.

Hazreti Ali’nin askerle Şam üzerine gelmekde olduğu haberi alındıkda Muâviye asker tertîbine ikdâm itmekde ve Amr bin el-Âs “Korkma Ali’nin hem askeri azdır. Hem de askerinin çoğu Basra maktûllerinin ciğerleri yanmış akrabasıdır. Hepsini Ali’nin aleyhinde bilmelisin” diyerek Muâviye’yi harbe teşcî’ eylemekde idi. Muâviye askerini ta’biye ile akd itmiş olduğu elviyeden Amr’a, oğullarına, kölesi Verdan’a birer sancak verdi. Hazreti Ali, Ziyâd bin en-Nedr el-Harsî’yi sekiz bin ve Şureyh bin Hânî’yi dört bin askerle ilerü gönderüb kendüsi de Nahîle’den meydâna azîmet ve ahâlîyi nefîr-i âm²²⁴ sûretiyle cem’a himmet buyurdu. [308] Musul tarîkiyle Rakka’ya kadar gitmek ve orada kendüsini beklemek üzere Muakkil bin Sinanı da üç bin neferle yola çıkardıkdan sonra meşhûr Muhtâr bin Ebî Ubeyde es-Sekafi’yenin ammîsi Sa’d bin Mes’ûd’u Medâyın vâlîliğine bi’t-ta’yîn oradan hareketle Rakka’ya azîmet buyurdu. Rakka ahâlîsi vâsıtasıyla Fırat üzerine köprü temdîd iderek suyu geçdiler.

²²⁴ Genel seferberlik anlamına gelen, halkın da katıldığı topyekün savaş hali.

Hazreti Ali, Nahile'den hareket itmezden mukaddem yola çıkarmış olduğu Ziyâd ile Şurayh Fırat'a kadar geldiklerinde Muâviye'nin askerle Şam'dan çıktığını haber alub Rakka'dan Fırat'ı geçübde orada emiri'l-müminini bekleseler Muâviye yakın geldikde kendüleriyle Hazreti Ali arasına nehri hâil ve Şam asâkir-i külliyesine yalnızca karşı koyub müdâfa'a göstermeleri pek müşkil olacağını bi'l-mülâhaza heyet cânibine gitmişler idi. Hazreti Ali, Fırat'ı geçdik de refâkatlerindeki askerle yanına geldiler. Zâtı âlî emâretpenâhî müşarünileyhimâyı ma'iyetleri askeriyle beraber ilerüye sevk itdi.

Ziyâd ve Şureyh, Süve'r-rum denilan mevki'e vardıkları vakit Muâviye'nin askerinden bir büyük cem'iyet Ebû'l-A'ver es-Sülemî ile yakın geldiğini öğrendiklerinde daha ilerüye gidemeyüb keyfiyeti Hazreti Ali'ye arz eylediler. [309] Hazreti Ali, Ziyâd ve Şureyh refâkatlerindeki askere Eşter'i reîs ta'yîn iderek irsâl ve Ziyâd ile Şureyh'in sağ ve sol cenâhlarda bulunmalarını ve kendüleri yanlarına varıncaya değin mukâteleye girişmamelelerini emr eyledi.

Eşter, refâkatindeki asker emiri'l-müminin emrine imtisâlen mukâtele itmeyüb orada beklemekte iken Ebû'l-A'ver Şam askeriyle üzerlerine geldi. Binâenaleyh berü taraftan bi'z-zarûre mukâbele olunarak bir saat kadar gavga vukû'undan sonra ayrıldılar. İkinci gün Ebû'l-A'ver yine hamle göstermekle Eşter, Hâşim bin Utbe'yi mukâbeleye sevk eyledi. Akşama kadar harbe devamdan sonra Eşter, Sinan bin Mâlik en-Nah'ı Ebû'l-A'vere gönderüb mübâreze talep eyledi ise de gice hulûl eylediğinden iki asker yerlerine çekildiler.

O gecenin sabahı emiri'l-müminin radiyallahuanh askerle orayı bi't-teşrîf ordu-yı hümâyûnu ma'iyetlerine alub (Sıffîn) denilan mahalle azîmet buyurdular. Bundan sonra Şamlılarla cereyân iden muhârebe o mevki'de vukû'bulduğundan bu vak'a (Vak a'-ı Sıffîn) deyü şöhret buldu.

Hazreti Ali askerle Sıffîn'e yetişmezden mukaddem Muâviye'nin askeri Fırat kenarında bir düz mahalli ihâta itmışdi. [310] Orada Fırat'dan başka su yoğdu. Emiri'l-müminin askeri Sıffîn'e vardıklarında Fırat'dan su almağa mâni' oldular. Askerde ihtiyaç galebe eyledi. Emiri'l-müminin Sa'sa' bin Sûhânı, Muâviye'ye gönderüb "Bizim buraya gelişimizden maksad heman harb itmek için değildir. Seni itâ'ata ve

arz-ı cihetle birbirimizi kandırmağa çalışmak ve iş harb ve husûmeti müntec olur ise ol vakit muhârebe itmek içündür. Min tarafillah umûma mübâh olan Fırat suyundan askerimizi men'î münâsebet almaz. Sudan men' itmamerlerini askerlerine emr it. Aramızda kıtâl karârlaşır ise galebe iden taraf suyu da men' idebilir” deyü Muâviye'ye tefhîm itmesini Sa'saa'ya emr itdi. Sa'sa gidüb keyfiyeti Muâviye'ye teblîğ itdikde orada bulunan Benî Ümeyye'nin kimisi “Sudan men'e de münâsebet yokdur.” Kimisi “Vardır” deyü ihtilâf gösterdiler. Nihâyetü'l-emr “Sudan men' olunacaksınız” cevâbıyla Sa'sa'nın avdetinden sonra Muâviye tarafından Ebû'l-A'ver'e Ali'nin askerini sudan men' itmek için emr-i kat'i verildiğinden ashâb-ı Ali'den Eş'as bin Kays biraz askerle Fırat'a doğru gitdi ise de Ebû'l-A'ver askerle men'a kıyâm itdi. Ve Eş'as kıtâle [311] başladı. Bunun üzerine Muâviye, Yezîd bin Ebî Esed el-Kasrî'yi askerle gönderüb harb vukû'uyla Şam'lılar münhezim ve târ û mâr oldular. Fırat'ı Hazreti Ali'nin askeri zabt edivirdi.

Bu vukû'âtdan sonra Şam askerinde suya ihtiyâc-ı şedîd ârız olmağla Muâviye kâsîd-ı irsâliyle suya mûmâne'at olunmamasını Hazreti Ali'den iltimâs eyledikde ruesâ-yı askerden bazıları “Onun muâmelesine mukâbele lâzımdır” dediler ise de Hazreti Ali “Cenâb-ı Hakkın umûma ibâha itdiği sudan kullarını men' câiz değildir” diyerek Şam'lıların gelüb istedikleri kadar sudan götürmelerine ruhsat verdi.

Bu vak'adan iki gün geçdikde Hazreti Ali, Muâviye'yi itâ'ata da'vet için Beşir bin Amr bin Muhassan el-Ensârî ve Saîd bin Kays el-Hemedânî'yi ve Şeys bin Rabi'î el-Temîmî nâm zevâtı Muâviye'ye gönderdi ki bunların me'mûriyet ve azîmetleri (36) sene-i hicriyyesi zi'l-hiccesinin gurrası günü idi.

Müşârünileyhim Muâviye'nin yanına varub Beşir bin Amr ve Cenâb-ı Hakka hamd ve senâ ve bir mev'ize-i hasene edâ itdikden sonra “Ya Muâviye cemâ'at-ı müsliminin tefrikaya düşmesini ve kan dökülmesini tecvîz itmemeli ve emiri'l-müminine itâ'atle bu ihtilâfı [312] ehl-i İslâm arasından kaldırmalı” didikde Muâviye “Sâhibiniz size böyle söylemeyi mi tavsiye eyledi” söylediğinden Beşir “Evet. Sen Hazreti Peygamber'e karâbet ve dîn-i İslâm'da sebkatçe sâhibimizden ehak değilsin” dedi.

Muâviye – Reyin nedir.

Beşîr – Da‘vet olunduğun emr-i hakka itâ‘at itmekdir.

Muâviye – Osman’ın kan da‘vâsını terk idelim. Öyle mi la vallah. Bu hiçbir vakit olamaz.

Şeys – Ya Muâviye sen Osman’ın kanını mı taleb ideyorsun. Osman muhâsarada sakladığı ve “Asker yetişdir” deyü senden istimdâd itdiği vakit ne için imdâdına yetişmedin.

Muâviye – (Bunun üzerine pür ateş olduğu halde itâle-i lisân ile beraber) haydi gidiniz. Sizinle bizim aramızda kılıçdan başka bir şey yokdur söyledi.

Şeys – “Bizi kılıçla mı korkutuyorsun. Acele itme. İnşallah kılıç meydânda nice oynayacağını göreceksin” didikten sonra üçü de avdet ve Hazreti Ali’ye beyân-ı keyfiyet eylediler.

Bundan sonra artık tarafeyn aralarında muhârebe tahakkuk [313] itmekle emiri’l-müminin hazretleri a‘yân-ı ashâb ile harbe çıktıkda Muâviye halîfenin askerine karşı Abdurrahman bin Hâlid bin el-Velîd, Zülkela‘ el-Himyerî ile Abdullah bin Ömer bin el-Hattâb’ı birer fırka üzerine ve Hazreti Ali, Mâlik el-Eşter Hicr bin Adiy, Kays bin Sa‘d’ı birer takım askere ümerâ nasb ile yekdiğere mukâbele sevk eylediler. Biraz muhârebeden sonra her taraf mevki‘ine çekildi. Muhârebeye mübâşeret Zi’l-hicce evâilde olmağla ayın son gününe kadar mütemâdiyen muhârebe vukû‘ buldu.

2.31. Vekâyi‘ (Sene 37)

Vak‘a-ı Sıffîn’in Tetimmesi – Havâricin Bazı Mu‘âmeleleri – Hakemeynin İctimâ‘ı – Havâricle Kıtâl Vukû‘ı

2.31.1. Vak‘a-ı Sıffîn’in Tetimmesi

Şehr-i Muharrem, eşhur-ı haramdan ma‘dûd olduğundan Safer guresine kadar iki taraftan muhârebece mütâreke vukû‘ buldu. Şu mütâreke müddeti içinde belki bundan sonra kan dökülmeğe hâcet kalmazda tarafeyn beyninde musâlaha mün‘akid olur ümîdiyle muhâbere cereyân itmiştir.

[314] Hazreti Ali radiyallahuanh yine Muâviye'yi itâ'ata da'vet için Adî bin Hâtîm, Yezîd bin Kays el-Erhabî, Şebes bin Rebi'î, Ziyâd bin Hafsa nâm zevâtı me'mûr idüb gönderdi. Müşârünileyhim hazerâtı Muâviye'nin yanına vardıklarında mükâlemeye başladılar.

Adî bin Hâtîm – (Cenâb-ı Hakka hamdu senadan sonra) Ya Muâviye senden başka Hazreti Ali'ye itâ'at itmemiş kimse kalmadığını bilürsun. Kelime-i İslâm'ın inşikâkını câiz görmeyüb emiri'l-müminine itâ'at itmeği sana nasîhat ideriz.

Ya Muâviye ashâb-ı cümlelerin tesâdüf eylediği hâl sana da isâbet itmemek için hazr üzere ol.

Muâviye – Dimek oluyor ki gelişiniz sulh için değil. Beni korkutmak içündür. Heyhât ben harb oğluyum tahvîf bana ıztırâb virmez.

Yezîd bin Kays – Ya Muâviye biz sana elçiliğe geldik. Üzerimize lâzım olan sa'y ve nasîhatı edâ edeceğiz. Hazreti Ali'nin fazlını, takvâsını, zühdünü, hilâfete ehak olduğunu bilmez değilsin.

Muâviye – (Cenâb-ı Hakka hamdu sena itdikden sonra) [315] itâ'ata da'vet ittiğiniz cemâ'at benimle beraberdir. Sizin sâhibinize itâ'at itmiyorlar. Sâhibiniz halîfemizi öldürdü, bizim hedef-i intikâmımız olanları himâyesine aldı diyorlar. Böyle değil ise Osman'ın kâtillerini bize versün de ondan sonra hilâfetçe cemâ'ate icâbet idelim.

Bundan sonrada aralarında bazı mükâleme-i mütehevverâne vukû' bulub Adî ve rufekâsı avdet eylediler.

Müşârünileyhimin avdetlerini müte'âkib Muâviye tarafından Habîb bin Mesleme, Şurahbil bin es-Samt, Ma'in bin Yezîd bin el-Ahnes Hazreti Ali'nin yanına gönderilerek vâsıtalarıyla bazı mertebe yolsuz ve münâsebetsiz sözler teblîğ olundu. Berü taraftan emr-i hakkda Muâviye'yi iknâ' etmeğe imkân yüz göstermeksizin şehri Safer'in gurreni göründü. Yine muhârebe teceddüd eyledi.

İki taraftan asker ta'biyesine bakılarak emiri'l-müminin emriyle Kûfe süvârieleri Eşter'in ve piyâdeleri Ammâr bin Yâsir'in, Basra süvârieleri Sehl bin

Huneyf'in ve piyâdeleri Kays bin Sa'd'ın riyâsetleri altında ve livâ-i şerîf Hâşim bin Utbe'nin elinde, Mas'ar bin Fedek kurra riyâsetinde oldukları halde ta'biye-i asker icrâ olundu. Öte taraftan Muâviye askerinin [316] sağ cenâhına Zülkelâ'ı, sol cenâha Habîb bin Mesleme'yi, mukaddemeye Eba el-A'verî, Dımaşk süvârilerine Amr bin Âs'ı ve piyâdelerine Müslim bin Ukba'yı reis ta'yîn iderek bunların cümlesini Dahhak bin Kays'ın taht-ı emâretine i'tâ itdikden sonra Şam'lıların bir takımı fedâyî yazıldılar. Şu fedâyîler muhârebede beş sınıf teşkîl eyledi. Bunların hepsi sarıklı idi. İki tarafın askeri Saferin gurre si olan pençşenbe günü meydân-ı harbe indiler. O gün akşama kadar muhârebeye devâm olundu.

İkinci gün Hazreti Ali tarafından Hâşim bin Utbe ve öbür taraftan Ebû'l-A'ver ve üçüncü gün bir taraftan Ammâr bin Yâsir, ve öbür taraftan Amr bin el-Âs birer fırka ile muhârebeye tutuşarak Ammâr bir hücum-ı şedîd ile Amr'ı ve ma'iyetindeki Şam'lıları yerlerinden oynatdı. Dördüncü gün bir taraftan Muhammed bin Huneyf'e ve öteden Abdullah bin Ömer bin el-Hattâb birer fırka ile yekdiğerini karşuluyub her biri diğerini mübârezeye da'vet eyledikde Hazreti Ali, Muhammed bin Huneyfe'yi girü aldı. İki asker yine yerlerine rucû itdiler. Beşinci gün Abdullah bin Abbâs, Velîd bin Ukbe birer fırka ile karşuluşub şiddetli mukâteledede bulundular. [317] Altıncı gün Eşter'le Habîb bin Mesleme aralarında kıtâl-ı şedîd vukû'undan sonra yerlerine döndüler.

Hazreti Ali o günü ta'kîb iden gicenin seher vaktinde askere hitâben "Ey asker-i müslimin ölüm bir talebdir ki vakti geldikde matlûbı her ne kadar kaçsa kurtulamaz. Vakti gelmemiş ise insan her ne mevki'de bulunsa ölüm kendisine yanaşamaz. Muhârebeden çekilmekde ayb ve ardan başka netîce yokdur. Vallahi İbn-i Ebî Tâlîbe kılıç yarasıyla ölmek yatakda ölmekden ehvendir. Mağlûbiyet yüz gösterir ise kaçmağa meydân kalmaksızın düşmanın kılıçları yüzlerinize, kargıları göğüslerinize dokunur. O kılıçları, o kargıları göğüslerinize dakundurmağa meydân virmemeğe gayret idiniz. Sancağa pek ziyâde mülâzemet lâzımdır. Galebe Cenâb-ı Hakk'ın nusretine tabi'dir. Hak Teâlâ'dan nusret istid'âsında devâm üzere olalım" meâlinde bir hutbe îrâd buyurdu.

O gıceyi ta'kîb iden gün – ki Saferin ve muhârebenin yedinci çeharşenbe günü idi – iki tarafın her fırkası bir mevki'î iltizâm ve Muâviye ehl-i Şam ile beraber hurûc itmişdi. Akşama kadar pek kanlı muhârebe cereyân eyledi.

[318] Sekizinci pençsenbe günü emiri'l-müminin hazretleri cânibinden ta'biye-i cüyûşa himmetle sağ cenâha Abdullah bin Büdeyl, sola Abdullah bin Abbâs, kurra üzerine Ammâr bin Yâsir'le Kays bin Sa'd ve Abdullah bin Yezîd me'mûr olub her takım sancağının altında ve merkezlerinde hazırlandı.

Hazreti Ali, Basra ve Kûfe ve Medine ve Huzâ'a askerlerinden bir takım ile Kûfe ve Basra askerlerinin kalbinde durdu, bu esnada Muâviye bir mevki'e bir azametli çâdır kurdurmuş olduğu halde ehl-i Şam'dan fedâyi tefrîk ideyor idi. Çâdırın etrâfi Dımaşk atlularıyla muhât idi.

İbn-i Büdeyl askerine hitâben “Ey dîn arslanları, ey gazâ erleri bir kimse ile harb ideyoruz ki Allah'ın hilâfetine ehak ve memdûh bir kuluna ihsân buyurmuş olduğu bir hil'at-ı mukaddeseyi gasb itmek istiyor. Biz hak ve adâlet hâdimleriyiz, dîn, imân âşıklarıyız. Haydi gayret idelim” meâlinde bir nutk-ı müessir îrâd eyledikten sonra sağ koldan harbe başlayub vakt-i zühre kadar devâm itdi.

Sonra atlular açılıb Muâviye'nin çâdırına kadar ilerülediler. Muâviye uğurunda ölmek için mübâya'a itmiş olan [319] fedâyiler Habîb bin Mesleme riyâsetiyle müdâfa'a ve harbe şiddet i'tâ eylediler. İbn-i Büdeyl ile refâkatinde üç yüz kadar kurra sebât iderek mâ'adâsı münhezim ve hezîmet Hazreti Ali'nin yanına kadar münteha oldu.

Hazreti Ali, ehl-i Medine'den biraz askerle Sehl bin Huneyfi imdâda sevk eyledi. Muhâcimleri tepeleye tepeleye girü çevirdiler.

Bundan sonra Mısır askeri sol koldan Şamilere doğru açılıb rast gelenleri ikdâm-ı kahr altında pâymâl iderken Muâviye'nin kölesi Ahmer Sehl'e ta'arruz için saldıрмаğa başladığı sırada Hazreti Ali'nin kölesi Keysâne tesâdüf itmekle Keysân'ı urub öldürdü. Hazreti Ali bizzât Ahmer'e hamle iderek zırhından tutmasıyla beraber şiddetle yere bir uruş urdu ki Ahmer'in dizleri ve kolları kırılıb cansız yerde kaldı.

Hazreti Ali bunu müteâkib Meymene’de bulunan Rabî’â askerine iltihâk iderek efrâd-ı kabileyi teşcî’ ve düşmana doğru hücum itdirirken Eşter asker içinde bozulmağa az kalmış olan bir fırkayı “Ölümden kaçmakla kurtulmuş mu olur. Sebât idiniz. Nusret ve galebe sebâatdadır” nidâsıyla [320] teşcî’ ideyor idi. Yanında tecemmü’ iden sekiz yüz nefer Hemedân yiğidleriyle sağ kola doğru ateş gibi yürüdüler. Muâviye’nin çâdırına kadar ayrılıb karşusunda saf bağlamış olan sarıklı fedâyileri târûmâr ve düşman arasında mahsûren harbe devam iden Büdeyl ile üç yüz kadar kurraya iltihâk eyledi.

Eşter’in şu muâveneti üzerine mahsûriyetden kurtulan İbn-i Büdeyl ve rufekâsı Eşter’in askeriyle birleşüb heman Muâviye’nin çâdırını hedef-i ta’arruz ittihâz eyledikleri bir vakitte İbn-i Büdeyl Şam fedâyilerinin müdâfa’a-ı şedîdelerine tesâdüfle şehîd oldu.

İbn-i Büdeyl’in elinden düşen sancağı Ammâr bin Yâsir hazretleri alub hücumâ devam eyledikde Ammâr ile rufekâsı pek büyük muhâtarâ altında olduğunu Eşter müşâhede itmekle bir imdâd müfrezesi sevkiyle Ammâr’ı ve arkadaşlarını mevki’i muhâtaradan yanına celb itdi. Bu müsâdeme arasında bazı meşâhîr maktûl oldular ki Zü’l-kele’ el-Himyerî ve Ubeydullah bin Amr o meşâhîreden ve Şam maktûllerindendirler.

Müsâdeme pek şiddetli hüküm yürüdüğü sırada Ammâr bin Yâsir “Ey ma’şer-i müslimin bu fâsıklarla muhârebeden büyük cihâd [321] yokdur. Rıdvana sa’y idenler bunlara kılıç çalsunlar ki Hazreti Osman’ın kanı behânesiyle halkı aldatmağa çalışıyorlar” diye sayha ide ide hücum eyledi. O yetmiş yaşında olan pîr civân himmet rast gelene selseyf iktidâr iderken ittibâ’ iden yiğidler kendüsiyle ittihâd ve her birisi düşman askeri içinde birer ateşpâre gibi neşri şerâre-i savlet ve iştidâd eylediler.

Emiri’l-müminin radiyallahuanhu hazretleri askerinin alemdârlarından Hâşim bin Utbe’nin Amr bin el-Âs gözüne ilişdiğinden Hâşim “Ey Amr Allah’dan kork. Allah’dan utan dînin Mısır vâlîliğine satıyorsun. Allah’ın kahrına mazhar olasin” didikde Amr “Yok. Yok. Öyle değil. Biz Osman’ın kanını istiyoruz” söyledi. Hâşim “Vallahi yalan söylüyorsun sen Osman’ın kanını istemiyorsun. Mısır’ı istiyorsun”

diyerek aralarında münâza‘a cereyân ve Amr münâza‘a-ı kavliyenin his ittirdigi müsâdeme-i fi‘liyiden ihtirâzen yan çizüb askerine iltihâk eyledi.

Ammâr bin Yâsir radiyallahuanh bu muhârebede İbnil Adiye nâmında bir habîsin seyfi-gadriyla şehîd olmuşdur. Ammâr hazretleri hakkında fahri âlem efendimiz (ستقتلك الفئة الباغية)²²⁵ [322] buyurmuşlar idi. Ammâr’ın şehâdeti Şamilerin bâgî olduklarını içlerinden bilmeyenlere de bildirdi. Rabî‘a Muzır, Hemedân arslanları “Şu bâgîler yine mi Osman’ın kanını bahâne itmekden vazgelmeyecektir.” Diyerek Şamiler üzerlerine bir hamle-i şedîde gösterdiler ki sademât gûhi endâzânelerinden can kurtarabilen münheziminin bir avucu Muâviye’nin çâdırına yetişdi.

Ammâr’ın şehâdetini Amr bin el-Âs işitdikde kemâle teessüf izhârıyla “قاتل قاتل عمار في النار”²²⁶ söyleyüb duruyor idi. Ne çâre ki Mısır vilâyetinin arzusundan geçemiyor idi. Hadis-i şerîfi nebevi umûmca ma‘lûm olduğundan Ammâr’ın katli şâyî‘ası üzerine Şam askeri içinde bir büyük karışıklık yüz gösterdi. Muâviye şu karışıklığı izâle için “Ammâr’ı öldüren kendisini harbe sevk idendir” demiş ve Hazreti Ali bu sözü işitdikde “Hamza’yı da harbe sevk eden resulullah idi” buyurmuşdur.

Ahvâl-ı muhâsemet derya gibi cûş u hurûş itmekde ve iki taraftan bunca müslimin o deryanın emvâc-ı hatırına ki aralarında gark olub gitmekde iken Hazreti Ali düşman askerine yakın giderek Muâviye’ye hitâben “Ya İbn-i Hind nice bir ehli İslâm telef olub gidecektir. Gel ikimiz birbirimizle [323] mübâreze idelim” deyü nidâ eyledi. Muâviye şunu bunu igfâl ile ilerü sevk itmek dururken Allah’ın arslanıyla mübâreze itmek işine gelmediğinden Hazreti Ali’nin nidâsına mukâbil ağzını tutub bozula bozula durmağa başladı.

Amr bin el-Âs – (Muâviye’ye hitâben) Vallahi emmizâden doğru söylüyor. Bozulub durmamalı. O sana meydân okuduğunu herkes görüyor. Senin gitmeyişin nâmûs mudur.

²²⁵ İsyancı grup seni öldürecek.

²²⁶ Ammâr’ın katili ateştedir.

Muâviye – (Amr bin el-Âs’a hitâben) Kasab oğlu! Sen nâmûs mu aryorsun. Aradığın o değil beni ortadan kaldırıbdâ kâlâ-yı hilâfeti kapmaktır. Cesaretin var ise sen mübârezeye buyur didi.

Bundan sonra Hazreti Ali kalbde, Mâlik el-Eşter meymenede İbn-i Abbâs meyserede oldukları halde bir büyük dağ hareket-i şedîde arza tesâdüfle yerinden kopmuşda bir cem‘iyyet üzerine doğru yürüyor gibi bir hamle-i müdhişe gösterdiler. Bu hamle-i şedîdeye müsâdif olanlar düçâr-ı izmihlâl ve inhizâm ve evvel gün akşama ve (leyletü’l-herîr) tesmiye olunan evvel gece sabaha kadar muhârebe devam eyledi.

Ferdâsi²²⁷ Cuma günü – ki hem şehr-i Saferin, hem de muhârebenin dokuzuncu günü idi- kuşluk vaktine kadar [324] harbin arkası kesilmedi. Bu şiddet-i fevka’l-âde esnasında ma‘reke de seller gibi kanlar akmakta ve müsâdemâtın gürültüleri ayyuka çıkmakta iken Mâlik el-Eşter askerinin önüne düşerek askere “Haydi arkadaşlar ilerüleyelim. Muhârebede nâmûs ölümü istikbâlden çekilmemekdir. Nâmûssuzluk ölüme arka virüb kaçmaktır” nidâsını i‘lân ve askerle bi’l-ittihâd Şam askerinin ortasında savâ‘ik-i²²⁸ ateşfişân gibi cevelân ide ide sufûf-ı a‘dânın nihâyetine kadar yürüdüler. Şam’lıların bozulmadık bir safı bile kalmadı.

Muhârebeye başlandığı vakit Hazreti Ali’nin ma‘iyet-i celîlerindeki ordunun mikdâr-ı mevcûdu seksan bin Muâviye ordusunun mikdârı doksan bin râddelerinde olub bidâyet-i muhârebeden bugüne kadar Hazreti Ali’nin askerinden yigirmi beş bin ve Muâviye’nin askerinden kırk beş bin adem maktûl olmuş ve bugün emiri’l-müminin tarafında nümâyân olan galebe-i azîme Şam’lıların bundan sonra artık muzaffariyet ümîdlerini tamamıyla mahv itmiş olduğundan Amr bin el-Âs iş bitdiğini ve bundan sonra galebe kazandıracak tedbîr kalmadığını anlamasıyla Muâviye’ye bi’l-ihâtâr kargıların üzerlerine musâhif-i şerîfe ta‘lîk itdirüb “İşte kitâbullah. [325] Müsliminin artık kanları dökülmeğe razı değiliz. Ey ehli Irak, ey kabâil-i Arab sizi kitâbullahın hükmüne da‘vet ideyoruz” diyerek Şam’lıların cümlesine bir ağızdan nidâ itirdi.

Hazreti Ali ma‘iyetindeki Irak askerinin çoğu muhârebelerden usanmış ve bazı rüesâ ise Muaviye tarafından mevâ‘id ve atâyâ-yı hafîye ile celb idilmiş olduğundan

²²⁷ Ertesi gün anlamına gelmektedir.

²²⁸ Yıldırımlar.

böyle bir muvâza‘alı bahane ellerine girer girmez Hazreti Ali’nin yanında bulunan cem‘iyet-i askeriyeden on iki bin kadar eşhâs “Ya Ali, Şamlılar hak söylüyorlar. Biz de kitâbullah ile hüküm isteriz. Artık muhârebe itmeyiz” diye taraf taraf bağırmağa başladılar.

Hazreti Ali “Muaviye ve Amr bin el-Âs ile müttetikleri olan rüesâ çocuk iken çocukların büyüdükdən sonra büyüklerin işrâsı olduklarını ben bilürüm. Bunlar dîn ve Kur‘ân ashâbı değillerdir. Sizi iğfâl etmek istiyorlar. Göstermiş olduğunuz gayret ve şecâ‘atleri, kazandığınız nâmı mahv itmeyelim” söyledikde havâricden Mes‘er bin Fedek et-Temîmî ve Zeyd bin Hasîn et-Tâî dâireyi havârice duhûl iden bir cemâ‘at kurrâ ile “Ya Ali herifler bizi kitâbullahın hükmüne da‘vet ideyorlar kitâbullaha icâbet idelim” diyerek çok münâsebetsiz sözler söylediler.

[326] Hazreti Ali – Sözüünüzü muhâfaza idiniz içinizden itâ‘at iden harb ve itmiyan istediği mahalle azîmet idebilür.

Havâric – Malik el-Eşterî muhârebeden girüye çağırarak mısın.

Hazreti Ali – Malik el-Eşter’le muhârebede olanlar bitav‘ihim harb ideyorlar. Sizin onları i‘âdeye salâhiyetiniz yokdur.

Havâric – Kitâbullah, ya Ali kitâbullah.

Girüye çağırarak mısın çağırmayacak mısın. Şimdi sûret-i kat‘iyyede cevâb isteriz.

Hazreti Ali bunların gösterdikleri hâllere teessüfle beraber Eşter’in celbi için Yezîd bin Hâni’yi gönderdi. Eşter “avdet sırası değildir” cevâbını i‘tâ ve daha ziyâde harbi teşdîd eyledi.

Havâric – (Bunu gördükde) Ya Ali, Eşter’e harbi teşdîd etmek emrini sen gönderdin. Bizi aldatmak mı istiyorsun.

Hazreti Ali – Yezîd’i gönderirken virdiğim emri karşunuzda virmedim mi.

[327] Havâric – Ya Ali biz bundan sonra senin emrine itâ‘at itmeyeceğiz. Eşter’i girü alacak mısın almayacak mısın.

Hazreti Ali mütehayyir kalub elbette gelmesi için bitekrâr Yezîd’i Eşter’e gönderdi. Yezîd giderek Eşter’e beyân-ı keyfiyet eyledikde Eşter “Fethi göremedikçe harbden dönemeyeceğim” söyledi. Yezîd “Ya Eşter emiri’l-müminini düşmana teslim veya katl itmelerine râzı olacak mısın” didikde Eşter “Sübhanallah” diyerek avdetle havârice hitâben:

Eşter – Ey Irak ahâlîsi. Şamiler mushafları kaldırmakla onları kitâbullaha inkıyâd ider takım mı anladınız. Fethin yüz gösterdiği bir vakitte şu fitneyi ortaya koymaklığınızdan büyük nâmûsuzluk mu olur. Bugün beni hâlime bırakınız. Akşama kadar feth müyesser olmaz ise yarın didiğiniz gibi yapalım.

Havâric – Hayır hayır bırakmayacağız. Biz kitâbullahın hükmünü isteriz. Şimdi harbi terk idecek misiniz itmeyecek misiniz.

Eşter – Kitabullah canınıza garîm²²⁹ olsun Allah’dan korkunuz. Bugün beni halime bırakınız.

Havâric – Ya Eşter harbi terk et sana söyleyoruz yoksa şimdi sizinle mukâteleye başlarız.

[328] Eşter – Ey yüzleri kara nâmûssuzlar. Biz sizin kıldığımız namazları zühd ve ibâdet ve likâullaha şevk ve muhâbbetinizden zân ider idik. Siz, alçak, nâmûssuz takım imişsiniz. Ey nifâkı dînlerine, nâmûslarına tercîh iden reziller. Siz bundan sonra izzet ve i‘tibâr yüzünü görmeyeceksiniz. Kıyâmete kadar es-sine-i avâmda kabîh ve rezâletle mezkûr olacaksınız.

Didikde Havâric Eşter’i şetm²³⁰ itmeğe ve ellerindeki kamçılar ile atının yüzüne urmağa başladılar. Eşter dahi elindeki kamçı ile onların yüzlerine urub münâza‘a ve müşâteme gürültüleri ayyuka çıkdı.

²²⁹ Haram olmak. Daha çok emir kipinde ve bedduâ sözü olarak canına garim olsun şeklinde kullanılır.

²³⁰ Küfretmek, sövmek.

Hazreti Ali – Ey ehl-i Irak. İnsâf idiniz şu hâlinizi kitâbullaha tecvîz itmeyiz. Dünya ve ahiret rezâletini irtikâb itmeyiniz.

Havâric – Ya Ali herifler bizi kitâbullahın hükmüne da‘vet ideyorlar.

Hazreti Ali - Ey ehl-i Irak. İsteriseniz menâzi‘-i fihâ olan mesâili yazub Muâviye‘ye gönderelim. Onun vireceği cevâbları görünüz.

Havâric - Kitâbullah. Ya Ali kitâbullah.

[329] Hazreti Ali bunlara söz anlatamayacağını görüb “Allah belânızı virsün” diyerek harbi ta‘tîl ile Havâricin gösterdiği Eş‘as bin Kays’ı Muâviye’nin yanına irsâl ve “mesâhifi niçün ref‘ itdiniz” deyü suâl itdi. Muâviye “Allah Kurânda ne emir itmiş ise ona râzı olduğumuzu bildirmek için ref‘ eyledik. Menâzi‘-i fihâ olan mesâili tedkîk ve kitâbullahın hükmüne tatbîk için her taraftan birer hakem ta‘yîn olunsun” cevâbını virmekle Eş‘as avdet ve beyân-ı keyfiyet eyledi.

Öte taraftan Amr bin el-Âs gösterildi. Berü taraftan Havâric Ebû Mûsâ el Eş‘arî‘yi gösterdiler.

Hazreti Ali – Siz bana isyân idüb sözüünüzü kabul itdirdiniz. Şimdi de bari siz benim sözüümü kabul idiniz. Ebû Mûsâ bu işe münâsib değildir.

Havâric – Ondan başkasına râzı olamayız.

Hazreti Ali – Abdullah bin Abbas’ı ta‘yîn idelim.

Havaric - O senin emmizâdendir. Sonra işe gazez karışurda günaha girmiş oluruz.

Hazreti Ali – Eşter’i ta‘yîn idelim.

Havâric – Olamaz. Olamaz. Ebû Mûsâ olacaktır.

[330] Hazreti Ali “Artık kimi ister iseniz varınız ta‘yîn idiniz. Bundan sonra sizden bana hayır me‘mûl olmadığı anlaşıldı” demekle berü taraftan Ebû Mûsâ el-

Eş‘arî öte taraftan Amr bin el-Âs hakem ta‘yîn olunmak üzere ikisi de huzûr-ı emîri’l-müminine geldiler.

Hakemlerin ta‘yînine dâir sened yazıldı. Derûnunda “İki tarafın münâza‘ası kitâbullah mûcibince fasıl olunmak ve kitâbullahda bulunamayan mâddeler sünnet-i âdile ile hüküm idilmek” bahsi derc ile sene de otuz yedi sene-i hicriyesi Saferinin on üçü târîhi vad‘ olundu. Ve hakemeynin vakt-i ictimâ‘ı Râmazan-ı şerîfe ta‘lik ile tarafeynce karâra rabt idildi.

2.31.2. Havâricin Bazı Mu‘âmeleleri

Sened yazılıb bittikten sonra asker Hazreti Ali’nin yanına toplanub yine Şamlılarla harbe ruhsat istediler. Hazreti Ali “Artık rızâdan sonra rucû‘, karârdan sonra tebdîl câiz olamaz” buyurdular.

Bundan sonra Sıffîn’den asker dağılub Hazreti Ali de Kûfe’ye doğru hareket eyledi. Havâriciden on [331] iki bin kadar eşkiyâ emr-i tahkîme i‘tirâza başlayub başka tarîkden Nuhayle’ye girdiler. Kûfenin evleri oradan görünüyordu. Hazreti Ali Kûfe’den hareket buyurduktan sonra vefât itmiş olan Habbâb bin el-Ers radyallahuanhın kabri önünden geçerken – Habbâb’ın kabrini ziyâretle hakkında istirhâm eyledi. Kûfe’ye dâhil olduklarında hânelerden ağlamak sadâları geliyordu. Suâl buyurduklarında “Maktûller için ağlıyorlar” cevâbını virdiler. Kâsra duhûl idinceye kadar zikrullah ile meşgûl idiler.

Hazreti Ali radyallahuanh Kûfe’ye dâhil olduktan sonra Havâric şehre girmeyüb Harûrâ denilen mevzi’e nüzûl eylediler. Bunlar on iki bin neferden mürekkeb bir cem‘iyyet idiler. Harûrâ’ya nüzûl itdiklerinde “Emîr-i kîtâl Şebbes bin Rabi‘î et-Temîmî, emîr-i salât Abdullah bin el-Kuva el-Yeşkirîdir. Ba‘de’l-feth emri hilâfet şûrâya âiddir. Bey‘at ve emr-i bi’l-ma‘rûf ve nehyi ani’l-münker Allah Te‘âlâ Hazretleri içündür.” Deyü münâdilerle nidâ itdirdiler.

Bunların Hazreti Ali hakkındaki bey‘ate de i‘tirâzâta ve bu bâbda dürlü dürlü türehhate tesaddi itdikleri cihetle Ziyâd bin en-Nedr “Vallahi biz kitâb ve sünnet mûcibince bey‘at [332] itmişiz. Siz muhâlefetle dalâleti kabul ideyorsunuz” söyledi.

Bu goft-û gû Hazreti Ali'nin mesmû'ı oldukda Abdullah bin Abbâs Hazretlerini içlerine gönderüb fakat “Ben gelinceye kadar i'tirâzlarına cevâb virme” buyurdular. İbn-i Abbâs gitdikde Havâric'in tahkîm emrine i'tirâz ile ağızlarına geleni söylediklerine tesâdüf eyledi.

Havâric'in imâm ittihâz itmiş oldukları Hürkus bin Züheyir²³¹ denilen dâl “Tahkîm mâddesi meşrû' değildir. Kurân buna rızâ virmez” deyü i'tirâz eyledi.

İbn-i Abbâs Hazretleri sabır idemeyüb “Zevceyn beyninde Cenâb-ı Hak hakemin ta'yînini emir idüb câiz olmuş iken ümmet beyninde nasıl câiz olamaz” didikde Havâric “Hükm-i Kuran kıyâs kabul itmez” cevâbını virdiler. İbn-i Abbâs “(يحكم به ذوا عدل منكم)²³² ayeti kerimesini okumadınız mı” söyledi. Havâric “sayd ve zevceyn [333] işleri müslimin kanı gibi değildir. Biz dünkü gün Amr bin el-Âs ile harb iderken bugün onun hakem nasb olunmasını nasıl tahsîn ideriz. Amr bin el-Âs zû adl ise niçün kendüsiyle harb itdik. Değil ise hakem ta'yîni nasıl câiz oluyor. Siz Kurân'ı bırağyorsunuz ricâli Muâviye ve ashâbının işlerinde hakem ta'yîn ideyorsunuz. Biz tahkîmi nasıl kabul idelim” didiler.

Bu mükâlemenin cereyânını Hazreti Ali'nin oraya vürûd-ı ta'kîb itmekle Hazreti Ali, Yezîd bin Kays'ın çâdırına inüb orada iki rek'at namaz kıldıkdan sonra İbn-i Abbâs'ın meclisinde müctemi' Havâric'in yanlarına vardı. “Kimi size büyük add ideyorsunuz” deyü suâl buyurdukda İbnü'l-Kevâyi gösterdiler.

Hazreti Ali – (İbnü'l-Kevâye hitâben) şu hurûcun sebebi nedir)

İbnü'l-Kevâ – Yevm-i Sıffin'de hakem ta'yîn itdiğinizdir.

²³¹ Müellifin dipnotu: İş bu Hürkus, Huneyn gazvesinde ganaim taksim olunurken fahr-i alem efendimize itiraz eden Zülhüveyrese'nin hafididir. Ol vakit peygamber efendimiz havâric bunun evladından zuhur idecektir. Buyurmuşlar idi. Şimdi merkum Hürkus imamülhavaric oldu ki bu da mücizat-ı nebevîyeden maduddur.

²³² Müellifin bir bölümünü aldığı ayetin tamamı şu şekildedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدِيًّا بِأَلْفِ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلٌ ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَنْمَا سَأَلْتُ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ

Ey iman edenler! İhramda iken av hayvanlarını öldürmeyin. Sizden kim böyle bir hayvanı kasten öldürürse öldürdüğüne denk bir evcil hayvanı ceza olarak öder. Bunu -Kâbe'ye ulaştırılacak bir kurbanlık olmak üzere- aranızdan adalet sahibi iki kişi takdir eder. Yahut o kişi, yoksulları doyurarak veya ona denk olacak kadar oruç tutarak bir kefâret öder ki böylece yaptığı fiilin vebalini tatmış olsun. Allah geçmişti affetmiştir. Fakat kim bunu yeniden işlerse Allah onun cezasını verir. Allah suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir. (Maide, 95.)

Hazreti Ali – Hakem ta’yîni benim re’yimle mi oldu yoksa sizin re’yinizle mi. Sizin icbârınız üzerine hükm-i Kurân’a muvafık hareket itmek şartıyla ben de muvafakat itdim. Hakemin kararları hükm-i Kurân’a muvafık olur ise kabul ve olmaz ise red olunur.

[334] Havâric - Tahkîm Kurân ile olunca ortada ricâlin işleri nedir.

Hazreti Ali - Biz Kurân ile hüküm ideriz. İki defa arasında yazılmış olan Kurân nutuk itmez. Ricâl Kurân ile tekellüm ider.

Havâric – Niçün hakemlerin vakt-i ictimâ’ını Ramazan’a kadar uzatdınız.

Hazreti Ali – Belki iftirâk ümitden tevellüd iden nizâ’ ol vakte kadar kâbil-i salâh olur da muhâlifler insâf iderler mülâhazası için.

Havâric – Ya Ali hak söylüyorsun. Şehrinize buyurub rahat idiniz. Biz de altı aya kadar mâlımızı cibâyet²³³ ve noksânımızı ikmâl ile sonra düşmanlarımızın üzerine hurûc idelim.

Bu mükâlemeden sonra Hazreti Ali, Kûfe’ye giderek Havâric yerlerine dağıldılar.

2.31.3. Hakemlerin İctimâ’ı

Hakemeynin içtimâ’ı zamanı geldikde Hazreti Ali dört yüz âdem ile Ebû Mûsâ el-Eşârî’yi ve Muâviye kezâlik dört yüz âdem ile Amr bin el-Âs’ı gönderdi.

[335] Şureyh bin Hânî ile Abdullah bin Abbâs emiri’l-müminin tarafından Ebû Mûsâ’ya terfîk olunmuşdu. Abdullah bin Ömer, Abdurrahman bin Ebî Bekr, Abdullah bin ez-Zübeyr, Abdullah bin el-Hars, Abdurrahman bin Yegûs, Ebû Cehm bin Huzeyfe el-Adevî, Mugîre bin Şu’be, Sa’d bin Ebî Vakkâs hakemeyn ile beraber bulundular. Bazı rivayetce Sa’d bin Ebî Vakkâs bu cem’iyette değil idi.

Kable’l-ictimâ’ Amr bin el-Âs, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi igfâle çalışub “Ya Ebû Mûsâ Osman’ın mazlûmen maktûl olduğunu ve Muâviye da’vâca velîsi idüğünü

²³³ Evkâfa veya hazîneye âit paraların toplanması işi.

bilmez misin” didikde Ebû Mûsâ “Osman’ın mazlûmen maktûl olduğunu bilürüz. Fakat Muâviye neden da’vaca velîsi oluyor. Velâyet ve da’va Osman’ın oğullarına âiddir” didi. Amr bin el-Âs, Muâviye’nin hilâfetine ittifâk itmelerini talep eyledi. Ebû Mûsâ redd itdi. Amr kendi oğlu Abdullah için teklîfde bulundu. Ebû Mûsâ “Oğlun muhârebeyi sâbıkaca levs-i²³⁴ fitneden pâkdâmen değildir” didi.

Ebû Mûsâ “Abdullah bin Amr münâsibdir” didi. Amr “İbn-i Ömer’de gaflet vardır olamaz” didi.

Aralarında hayli mübâhase geçdi. Ebû Mûsâ “Ya İbn [336] el-Âs kılıçlar parladıktan sonra halk bu işi bize isnâd eyledi. Fitne yeniden uyanmasına sebep olmayalım didi. Amr bin el-Âs “Senin re’yin nedir”. Ebû Mûsâ hem Ali’yi, hem de Muâviye’yi hal’ ile işi şûrâya bırakmaktır” söyledikde Amr dahi bunu kabul itdi.

İbn-i Abbâs hazretleri bu müzâkereye kesb-i vukûf eyledikde Ebû Mûsâ kalbi sâf ve hud’adan ârî bir zât ve Amr dessâs olduğunu bildiğinden kable’l-ictimâ’ Ebû Mûsâ’ya “Korkarım ki Amr seni iğfâl idecektir. Hâl’ mâddesinde takaddüm itme. Amr’ı takdîm it” söyledi. Ebû Mûsâ ise inde’l-ictimâ’ Amr’dan tehâllûf vukû’ bulmaz i’tikâdında idi.

Hakemler ve sâir zevât-ı mevcûde mevki’-i ictimâ’ olan Dümetü’l-Cendel’de ve Ezrec nâm mahalde vâki’ mescid-i şerîfe giderek evvela Ebû Mûsâ minbere su’ûd ile “Ali ve Muâviye’nin ikisini de hal’ itdikden sonra işi şûrâya arz ideceğiz karârımız budur. Cemâ’at her kimi münâsib görür ise intihâb itsün. Ben Ali’yi hilâfetden hal’ eyledim” didikden sonra minberden indi.

Müte’âkiben Amr bin el-Âs minbere çıkub “Ebû Mûsâ’nın [337] ifâdesini işitdiniz. Kendüsi sâhibini hal’ itdi. Ben de Ali’yi hal’ ve Muaviye’nin hilâfetine tasdîk ve isbât eyledim” demekle Ebû Mûsâ “Böyle mi olacak idi” didikde Amr “Oldu gitdi söyledi. Ebû Mûsâ’nın hacâletden²³⁵ kimseye bakacak yüzü kalmadığından çekilüb Mekke’ye gitdi. Herkes geldiği semte dönüp Amr bin el-Âs Şam’a azîmetle Muâviye’ye hilâfetle selâm virdi.

²³⁴ Kir, pislik, murdarlık.

²³⁵ Utanma, mahçup olma, utanç.

İş bu dereceyi bulduktan sonra Hazreti Ali'nin umûrına zaaf ârız olmağla bir taraftan Havâric, bir taraftan Muâviye ol hazrete rahat uyhu uyumağa meydân virmediler.

2.31.4. Havâricle Kıtâl

Hazreti Ali, Ebû Mûsâ'yı hükümet için gönderdikden sonra Havâric'den Hürkûs bin Züheyr es-Sa'dî ve Zür'ate bin er-Riyâh et-Tâî Hazreti Ali'nin yanına gelüb “Ya Ali sen hata itdin. Tevbe ve şu hakem kaziyesinden rucû' idüb bizimle beraber düşman üzerine hurûc it” didiler.

Hazreti Ali – Beynimizde sened yazıldı. Mu'âhede kararlaştı.

[338] Hürkûs – Günâh işledin tevbe lâzımdır.

Hazreti Ali - Günâh işlemedim. Ben vaktiyle Şamililerin mesâhifi ref' itmeleri hîledir didim. Siz bana isyân itdiniz. Bi'l-icbâr harbi terk ve hakemeyn nasb itdirdiniz. Şimdi nakz-ı ahd olunamaz. Zîrâ Cenâb-ı Hak (وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ)²³⁶ buyurmuşdur.

Zür'a – Ebû Mûsâ'yı men' ile tahkîmi fesh ve ibtâl itmez ise seninle mukâtele ideceğiz.

Hazreti Ali – Siz ne edebsiz, ne şakî ademlersiniz. Bir vakit harbi terk itmeğe beni icbâr iderek hakem ta'yîn itdirdiniz. Ebû Mûsâ hakem olamaz didim. Hayır hayır ondan başkası olamayacaktır didiniz. Şimdi Ebû Mûsâ'yı girü almadınsa mukâtele ideceğiz diyorsunuz utanmaz mısınız.”

Mükâleme ve münâza'a bu dereceye geldikten sonra Havâric oradan çekilüb Ebû Mûsâ'nın mahal-i ictimâ'a sevkinden lisân-ı ta'nı itâle ve isyânı i'lân itdiler.

²³⁶ Müellifin bir bölümünü iktibas ettiği ayetin tamamı şu şekildedir:

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ
Antlaşma yaptığımız zaman Allah'a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah'ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Unutmayın ki yaptıklarınızı Allah bilmektedir.(Nahl, 91.)

Havâricin Kûfe'den Abdullah bin Vehb er-Râsibî'nin konağına dolub "Hakemlerin ta'yîni hükm-i Kurân'a muhâlif ve ta'yîn idenler üzerlerine i'lân-ı cihâd olunması lâzımdır" deyü karâr virdiler.

[339] İbtidâ meydâna gitmek ve orada cem'iyet fâsidelerini teşkîl itdikden sonra emiri'l-müminin ile harb eylemek üzere beynlerinde müzâkere vukû' buldu ise de sonra Medâyin'in ma'asker ittihâzı işlerine el vermediğinden ikişer ikişer, üçer üçer Kûfe'den çıkmak ve kimseye serirşite virmeksizin Nehrevan'da toplanmak, Basra ile bi'l-muhâbere kendülere muvâfakat idenleri oraya da'vet itmek, cem'iyetleri derece-i kâfiyeye bâliğ oldukda fikr-i fâsidelerini meydâna komak sûretlerini tensîb itdiler.

Bu tensîb üzerine Nehrevân'a toplanmağa ve Basra ile muhâberât-ı hafiyeye beda eylediler. Basra'dan bir cemâ'atle Mas'ar bin Fedek cem'iyetlerine iltihâk eyledi. Kûfe Hâricîleri meşâhîrinden Hürkûs bin Züheyr, Zeyd bin Hasin et-Tâî, Hamza bin Sinan, Abdullah bin Vehb şu cem'iyet içinde idiler. Neşr-i livâ hilâf itmek üzere hepsi Abdullah bin Vehb'e bey'at itdiler.

Keyfiyet emirü'l-müminin hazretlerinin mesmû'ları oldukda "Havâric ol tarafa gelür ise derdest ve te'dîblerinde müsâra'at gösterilmesi Medâyin âmili Sa'd bin Mes'ûda emr olundu. Mes'ûd karındaşı oğlı meşhûr Muhtâr bin Ebî [340] Ubeyd'i Medâyin'de bi'l-istihlâf biraz atlu ile Havâricden tesâdüf itdiğini tutmak için Kûfe'den çıktı. Abdullah bin Vehb otuz kadar galabalığa o havâlîye yakın geldiğini işitmekle üzerine gitdi ise de Vehb, Nehrevân'a doğru çekildi. Sa'd'ın refâkatinde beş yüz kadar süvâri varidi. Lakin Medâyin dâiresinden çıkub da Basra'ya merbût bulunan Nehrevân'a doğru açılmağa ve kîtâle me'zûn olmadığından Medâyin'e avdet itdi.

Basra vilâyeti vâilîliğine ta'yîn buyurulmuş olan Abdullah bin Abbâs hazretleri tarafından Ebû'l-Esved ed-Düelî biraz askerle Nehrevân'a doğru yola çıkarılmağla Ebû'l-Esved giderken Mas'ar bin Fedek refâkatiyle Nehrevân'a gitmek üzere bulunan havârice müsâdif oldı. Beynlerinde kîtâl vukû' buldı. Gice hulvu leyle kîtâlden el çekdiler. Mas'ar bu fırsattan bi'l-istifâde leyle Nehrevân'a firâr ve oradaki hâricîlere iltihâk eyledi.

Emirü'l-müminin hazretleri havâricin nesâyihle ıslâh olunmalarını ve inâdlarında sebât iderler ise henüz tenkîllerini iltizâm buyurdıklarından Nehrevân'da bulunan hâvarice nesâyih-i şâmil bir mektûb yazdı. Havâric bir takım hezeyânı hâvî cevâb yazdılar. [341] Hazreti Ali, Nuhayle'de ittihâz eylediği ma'askerden İbn-i Abbâs hazretlerine bir mektûb yazub diğere emrin vurûdına kadar askerle hazır bulunmasını emr itdi. İbn-i Abbâs, Ahnef bin Kays refâkatıyla bin beş yüz ve müte'âkiben Cârîye bin Kudâme es-Sa'dî ma'iyetiyle bin altı yüz nefer hazırlayub sonra bu askeri beş bine iblâğ eyledi. Hazreti Ali dahi ma'askerde üç bin nefer cem' itmiş. Ve havâricin ise Nehrevân'da teşkîl itdiği cem'iyetin mîkdârı dört bin nefere varmışdı.

Hazreti Ali asâkir-i mevcûde ile Nehrevân'a yakın giderek havârici tarîk-i hakka da'vet için Hars bin Merretü'l-Abdîyyi gönderdi. Havâric Harsı şehîd itdiler. Ve Hazreti Ali'ye "Emr-i tahkîmdeki mu'âmeleden tevbe itmedin ise seninle mukâtele ideceğiz" deyü bitekrâr haber gönderdiler.

Havâric bu mu'âmelelerle de kanâ'at itmeyerek o havâlîden her kim geçer ise tutdıklarını soymağa ve her tarafa saldırmağa da cür'et ideyorlar idi. Bunlara Kays bin Sa'd ve Ebû Eyyûb el-Ensârî radiyallahuanhumâ vâsıtalarıylada nesâyih icrâ olundu. "Ali tahkîmde hata itmişdir. Hatasını tashîh itmedikçe kîtâlden vazgelmeyeceğiz" dimeğe [342] musır oldılar. Kays ve Sa'd "Sıffîn'de emîri'l-müminini tahkîme mecbûr iden siz değil mi idiniz" söylediler. "Evet bizdik. Fakat biz o vakit küfür ittiğimizi anlayub i'tirâfdan sonra tâib ve müstağfir olduk". Didiler.

Havâric kîtâlde vücûb tahakkük itmekle Hazreti Ali askerle giderek havârici karşı "Her kim şu cem'iyeti dâlleden ayrılıub Kûfe ve Basra yolunu tutar ise emîndir" deyü nidâ itdirdi. Şu nidâ üzerine Ferve bin Nevfel el-Eşcâî beş yüz neferle havâricden ayrılıub Kûfe yolunu tutdılar. Sonra bir takım dahi Ferve'ye ittibâ'en havâricden ayrıldılar. Abdullah bin Vehb, Zeyd bin Hasîn, Hürkûs bin Züheyr, Abdullah bin Şecere, Şureyh bin Evfâ ile beraber bin sekiz yüz nefer merkezi te'annüdde ısrâr itmekle tarafeyn kîtâle başlayub temerrüd iden havâricin bir neferi bile kurtulmaksızın cümlesi kılıçdan geçirildi. Ve emîri'l-mümininin askerinden yalnız yedi nefer şehîd oldu.

Bundan sonra Hazreti Ali Kûfe'ye avdet buyurub asker yerlerine doğru ric'at eylediler.

2.32. Vekâyi' (Sene 38)

Hicretin otuz sekizinci senesinde Muâviye amr Bin [343] el-Âs'ı askerle Mısır'a doğru yola çıkardığı Mısır vâlisi Muhammed bin Ebî Bekr tarafından bârigâh-ı hilâfete arz olundukda harbı Sıffin'den mukaddemce Cezîre vâlîliğine ta'yîn ve ba'de'l -harb Cezîre'ye irsâl buyrulmuş olan Mâlik el-Eşter en-Nah'ıye Mısır vilâyeti vâlîliği tevcîh ve Cezîre vilâyeti vâlîliğinede Şübeyb bin Âmr ta'yîn buyurulub Mâlik el-Eşter Mısır'a giderken Kulzüm'e vâsıl ve Muâviye havâdârlarından bir şahsın hânesine misâfir oldukda şahs-ı merkûm zehir ile karıştırdığı bal şerbetini takdîm iderek Eşter şerbeti içmekle mesmûmen vefât eyledi rahmetullahialeyh.

Eşter'in vefâtı haberi Hazreti Ali'ye bâliğ oldukda "Ah Eşter ah. Timur olsa idik kayd, taş olsa idik pek katı bir taş olacak idik ki sana du kananı timur olsa kabz , taş olsa kesr idecek idik" diyerek hüngür hüngür ağladı. İşidenlerin hepsi ağladılar.

Amr bin el-Âs Mısır'a vardıkda bi'l-muhârebe Muhammed bin Ebî Bekr münhezim olduğundan askerler Muhammed'i tutub Amr'ın mu'âvenlerinden Muâviye bin Hüdeyc'e götürdiler. Muâviye bin Hüdeyc'in emriyle Muhammed katl idildi. Ve Amr bin el-Âs Mısır'ı istîlâ iderek murâdına nâil oldu.

[344] Sene-i mezkûrede Muâviye Nu'mân bin Beşîr'i emîri'l-müminin hazretlerinin bilâdından Aynü't-Temre, Süfyan bin Avfi Heyt, Enbâr ve Medâyin taraflarına gönderdi. İkiside gitdikleri yerleri yağma itdikden sonra Şam'a avdet eylediler.

Muâviye bir fırka-ı askeriye dahi Hicâz taraflarına sevk idüb fırka-ı mezkûre inde'l-muhârebe ehli Hicâz'a karşı bozuldılar.

Muâviye bilâdı Ali üzerine müfrezeler sevkiyle taraf taraf yağma itdirmekden hâlî olmadı. Emiri'l-müminin hazretleri hatib-i beliğa ve nesâyih-i meşru'a ile halkı her ne kadar Şam aleyhinde muhârebeye teşvîk eyledi ise de kimse muvâfakat göstermedi.

2.33. Vekâyi' {Sene 39}

Otuz dokuz senesinde Muâviye, Abdurrahman bin Kubbâsı Cezîre bilâdını nehb ü gârete²³⁷ me'mûr idüb Cezîre vâlîsi Şubeyb Nusaybin şehrinde olduğu halde müdafâ'aya kıyâm ile beraber keyfiyeti emiri'l-müminine arz eyledikde heyet âmili Kümeyl bin Ziyâd altı yüz süvâri ile Şubeyb'e mu'âvenete me'mûr idildi. Şubeyb ve Kümeyl Abdurrahman'ı bozub berbâd [345] itdikden sonra arkalarını bırakmayub Muâviye'nin bilâdından Ba'lebek'e kadar yağma eylediler. Muâviye, Hubeyb bin Mesleme'yi müdafâ'aya gönderdi ise de Hubeyb yetişemedi.

Şubeyb bilâd-ı Cezire'den Muâviye'ye ittibâ' itmiş olan Rakka nevâhisini dahi gâret eylediğini Hazreti Ali işitdikde yalnız mukâbele idenlerin at ve silahları alınub ahâlîden bir şey almamalarını emr ve tenbîh buyurdu.

Muâviye bundan sonra Hars bin Nemr et-Tenûhî'yi askerle bilâd-ı Cezîre'ye gönderüb Hazreti Ali'nin tâ'atında olanları tenkîl ve ahze me'mûr eyledi. Hars, Dârâ ahâlîsinden ve Benî Tagleb'den yedi nefer esîri götürmekle Hazreti Ali'nin müfrezelerinden birisinin Şamilerden esîr eylediği Muakkel bin Kays ve rüfekâsıyla mübâdele olundılar.

Şamililerin bilâd-ı Cezîreyi hârıl hârıl pâymâl itmelerinden nâşî emiri'l-müminin Has'am kabîlesinden Abdurrahman'ı li ecli'l-muhâfaza Musul'a irsâl buyurmuşdı. Ondan mukaddem Muâviye'den i'tizâl ve Hazreti Ali'ye ittibâ' itmiş olan Benî Tagleb kabîlesinden Kurey' bin el-Hars ile Abdurrahman aralarında zuhûr iden münâza'a ve müşâteme sırasında Abdurrahman maktûl olduğundan Hazreti Ali, Benî Tagleb [346] üzerine asker sevk itmeği murâd buyurdu ise de bunlar Muâviye'den yeni ayrılıub Abdurrahman'ın maktûliyeti hatâen vukû' buldığı tahakkuk itdiğinden muhârebeden sarf-ı nazar buyuruldu.

Sene-i mezkûrede Basra vâlîsi Abdullah bin Abbâs hazretleri taraflarından Ziyâd bin Sümeyye, Kars'a âmil ta'yîn olundu. Fars ahâlîsinin ihtilâf-ı cârîden dolayı asâyişleri bozulmuşdı. Ziyâd'ın zaman-ı me'mûriyetinde hüsn-i idâresi asâyiş-i umûmiyi iâde iderek ehli Fars Nûşîrevân'dan berü Ziyâd gibi hüsn-i inzibâd ve

²³⁷ Yağmalamak

siyâsete muktedir âmîle tesâdüf itmediklerini i'tirâf ve hakkında umûmen arz-ı memnûniyet eylediler.

2.34. Vekâyi' {Sene 40}

Hicretin kırkıncı senesi Muâviye, Büsr bin Ertâtî askerle Medine'ye gönderüb Hazreti Ali'nin âmili Ebû Eyyüb el-Ensârî hazretleri mukâvemet idemediğinden Kûfe'ye azîmet eyledi. Ehli Medine, Muâviye'ye bey'atı kabul itmediklerinden Büsr Sıffîn dimâyı müsliminde mübâlağa ve oradan Yemen'e giderek²³⁸ mezâlimin envâ'ını irtikâb itdi. Yemen vâlîsi [347] Abdullah bin Abbâs, Yemen'i terk ve huzûr-ı âlî hilâfet penâhîye azîmet itmekle Abdullah'ın iki nefer sabi-i ma'sûmı Büsr tarafından zebh²³⁹ itdirildi. Bunu emiri'l-müminin ve imâmü'l-muttâkîn hazretleri işitdikde akıldan mahrûm olmasına dâir Büsr hakkında beddu'â buyurdılar. Büsr bilâhare cet²⁴⁰ getirüb o su-i hâl ile fevt oldu.

Hazreti Ali, Cârîye bin Kudame es-Sa'dî'yi askerle Medine ve Yemen havâlilerine me'mûr idüb Cârîye tesâdüf eylediği Muâviye havâdârlarını katl ve Yemen ve Haremeyni bitekrâr zabt eyledi. Bundan sonra hiçbirisi diğêrinin bilâdına ta'arruz itmamek üzere Hazreti Ali ile Muâviye meyânelerinde musâlaha mün'akid olmuşdur.

Şu sırada Basra vâlîsi Abdullah bin Abbâs hazretleri bigayri hakkın ahâliden bazı şeyler aldı deyü hakkında emiri'l-müminin hazretlerine bazı taraftan şikâyet vukû' bulduğundan Hazreti Ali isti'lâma dâir yazdıkları mektûba Abdullah o rivâyetlerin bâsıl ve esâs olduğu cevâbını yazdıktan sonra Basra havâlisinde hükümetden zâten usanmış olduğunu ve yerine her kimi tensîb buyurur ise irsâlini taraf-ı hilâfet penâhîden bi'l-istid'â müte'allikâtıyla beraber Mekke'ye gitdi. [348]

²³⁸ Giderek yazılması gerekirken giyerek şeklinde yazılmış.

²³⁹ Be harfi yazılmamış.

²⁴⁰ Bu kelime okunamamıştır.

2.35. Hazreti Ali'nin Şehâdeti

Sene-i mezkûre Ramazanının on yedinci günü emiri'l-müminin ve imâm-ı müttâkîn radiyallahuanh efendimiz hazretleri şehîden âzim darü'n-ne'îm oldılar.

Enes bin Mâlik rivâyet idüb der ki “Zaman-ı sa'âdetde Hazreti Ali inhirâf mizâca mübtelâ olmuşdı. İyâdet için yanına gitdim. Hazreti Ebû Bekir ve Ömer orada idiler. Rasulullah sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem hazretleri de teşrîf buyurdılar. Ebû Bekir ve Ömer “Ya nebiyallah bize Ali'yi bu hastalıktan kurtulmaz göreyoruz” didiler. Taraf-ı peygamberden Ali şimdi vefât itmez gayzı ile memlû olmadıkça fevt olmayub maktûlen vefât idecekdir” buyuruldu.

Hazreti Ali, Ramazan geldikde bir gice Hazreti Hasan'ın, bir gice Hazreti Hüseyin'in, bir gice de Abdullah bin Ca'fer hazretlerinin yanlarında iftâr ve yalnız üç lokma ile iktifâ buyururlar idi.

Ol hazret bir gice Haseneyn efendilerimizden “Bu aydan kaç gün geçdi” deyü suâl buyurdu. “On iki gün” diye cevâb virdiler. “Beş gün daha size misâfirim” buyurdılar.

[349] Katl olundığı gece salât-ı subh-ı edâ için mescid-i şerîfe giderken yol üzerinde tesâdüf itdikleri kazlar acı acı bağırayorlar idi. Beraber bulunanlardan birisi bir taş alub kazlara atıldıkda Hazreti Ali “Hayvanlara dokunmayınız. Benim mâtemimi tutub nevhâ²⁴¹ ideyorlar” söyledi. Câmi-i şerîfe giderken havâricden Abdurrahman bin Mülcem “الحکم الله يا علی لالك” yani ya Ali hükmüllah içündür. Senin için değildir diyerek bağteten yetişub kılıçla ol hazreti şehîd eyledi.

Tafsîli böyledir ki havâricden merkûm İbn-i Mülcem ile Burek bin Abdullah ve Amr bin Bekir beyinlerinde bir meclis-i müzâkere akd olunarak “Meydanda üç kimse vardır ki âlemin rahatsızlığı onların yüzlerindedir. Üçünü dahi öldürelim” diye kararlaştırdılar. İbn-i Mülcem, Hazreti Ali'yi, Burek bin Abdullah Muâviye'yi, Amr bin Bekir, Amr bin el-Âs'ı öldürmek üzere ta'ahhüd eyledi. İbn-i Mülcem gidüb Kûfe'de havâricden ve Benî Eşca' kabîlesinden Şübeyb bin Bücre ile Teyme'r-rebâb

²⁴¹ Ölünün arkasından sesle ağlama, mâtemle feryat etme.

kabîlesinden ve Rûdânî dahi refik ittihâz itdi. Hazreti Ali, Cum‘a gecesini sabah namazına giderken üçü birlikte bağteten yetiştüb Şubeyb bir kılıç atdı ise de [350] isâbet itdiremedi. Şubeyb ve Rûdân ile birlikde firâr idüb İbn-i Mülcem ol hazretin cübheyi mübâreklerine şiddetli bir kılıç urdukdan sonra kaçarken derdest olundu. Hazreti Ali devlethânelerine götürüldükde İbn-i Mülcem dinilan mel‘ûn huzûr-ı âlîlerine celb ile “Ben vefât itmedikçe bunu öldürmeyiniz” deyü emir buyurmakla İbn-i Mülcem’i habs eylediler.

Cüdeb bin Abdullah huzûr-ı şerîflerine gelüb “Ya imâm senden sonra Hasan’a bey‘at ideceğiz” söyledikde “Sizin bileceğiniz şeydir. Ben ne emr, ne de nehy iderim” buyurdular. Haseneyn efendilerimize bazı vesâyâ-yı celîle ifâ buyurdukdan sonra kelime-i tevhîd lisân-ı şerîflerinde cârî oldığı halde ruh-ı pür fütûhları âzim huld-i berin²⁴² oldu. Radıyallahu Teâlâ anh. Gusûl ve tekfîn ve namazı kılınub defn olunduktan sonra Abdurrahman bin Mülcem katl olundu.

Burek o gice Muâviye‘ye bir kılıç atdı ise de te’sîr itdiremediğinden tutulub katl idildi. Amr bin Bekir, Mısır’da gice mutarassıd²⁴³ iken Amr bin el-Âs kıyâs iderek Hârice nâmında birisini öldürdüğinden tutulub Amr’a götürüldükde (اردت عمروا و أراد الله الخارجه) yani [351] Ben Amr’ı murâd itdim ve Hak Teâlâ Hârice‘yi murâd itdi söylemekle o da öldürüldi.

2.36. Hazreti Ali’nin Sıfat-ı Şerîfeleri ve Bazı Me’mûrini ile Ezvâc ve Evlâdı Ve Bazı Ahbârı

Ali el-Murteza radıyallahu anh İbn-i emmi’n-nebi Ebî Tâlib bin Abdulmuttalib bin Hâşim efendimiz buğday benzli, gözleri büyük, karınlı, lihye-i şerîfeleri ve göğüsü kesîrû’s-se‘r, boyu kısaya mâil, yüzleri güzel, her vakit mütebessim idi.

Hâcibi kölesi Kanber, sâhib-i şurtası Na’sel bin Kays er-Rebâhî, kâdîsı Şureyh idi.

²⁴² En yüksek, en yüce cennet

²⁴³ Bir şeyin olmasını, gerçekleşmesini veya bir kimsenin gelmesini gözleyen, bekleyen, kollayan kimse

İbtidâ Hazreti Fatma radiyallahuanhâyı tezevvüc idüb müşârünileyhânın vefâtine kadar başka zevce ihtiyâr buyurmadılar. Ba‘de vefâtihâ ezvâc-ı müte‘addide tezevvüc itmişlerdir.

Haseneyn efendilerimizle Muhsin nâm mahdûmı ile kızları Zeyneb ve Ümmügülsüm -ki Hazreti Ömer bin el-Hattâb’ın zevcesi idi- Hazreti Fatma’dan mütevellidirdiler. Muhsin çocuk iken fevt oldu. Mahdûmlarından Abbâs, Ca‘fer, Abdullah, Osman zevceleri ümmü’l-Büneyneden tevellüd eylediler. [352] Bunların dördü de Hazreti Hüseyin efendimizle birlikte şehîd olmuşlardır. Mahdûmlarından Muhammed el-Evsât’ın vâlîdesi İmâme binti Ebî’l-Âs dir ki Zeyneb binti Resulullahın kızıdır. Ve Hazreti Hüseyin ile beraber şehîd olan Abdullah ve Ebî Bekr vâlîdeleri Leyla binti Mes‘ûd ve diğer mahdûmları Muhammed el-Asgarın ve Yahyâ’nın vâlîdeleri Esmâ binti Umeysi’dir. Bir zevceleri de Havle binti Ca‘fer el-Hanefiyye idi ki Muhammed bin el-Hanefiyye deyü ma‘rûf mahdûm-ı âlîlerinin vâlîdesidir. Diğer mahdûmları Ömer ve kerîmeleri Rukiyye Sahbâ nâm câriyeden mütevellidirdiler. Bunlardan başka ümmehât şitâden kerîmât-ı adîdeleri de vardır. Evlâd-ı müşârünileyhimden yalnız Haseneyn ve Muhammed bin el-Hanefiyye ve Abbâs ve Ömer’in a‘kâbı olub başkalarının yokdur.

Hazreti Ali kerremâllahu vechehu radiyallahu Teâlâ anh efendimiz vefât iderken altmış üç yaşında idiler. Nefes’de ve’l-yevm ziyâretgâhı umûm olan mahalde medfûn olduğunu İbn-i Esîr Kâmil’de tasrîh itmişdir. Hakkındaki ehâdisi şerîfe-i risâletpenâhîyyenin ve zaman-ı sâ‘adetde ilâ-yı kelimetullah için gösterdikleri şecâ‘atlerin, uğur-ı peygamberideki fedâkârlıklarının her birisi ulvi şân ve kudsiyetine bir büyük burhândır.

Hutbelerinden halkın hıfz idebildiği hutbe-i şerîfe [353] dört yüz seksandan ziyâde olub bu hutbeleri bi’l-bedâhe îrâd buyurmuşlardır. Hepsi müfessalâtda mündericidir. Ahlâk kitâblarını dolduran ve her birisi bir deryâ-yı hikmet olan kelâm-dürerbâleri²⁴⁴ pek çokdur.

²⁴⁴ İnciler yağdıran, inci gibi söz söyleyen.

Muâviye'nin hilâfeti esnasında havâssı Ali'den Dırâr bin Hamza bir gün Muâviye'nin meclisinde iken Muâviye Dırâr'dan Hazreti Ali'nin vasfını talep itdikde Dırâr vech-i âtî üzere tavsîf eyledi.

“Ali söz söylerken kelâmının her birisi bir fasıl el-hitâb hikmet, hükm iderken her hükmi aynı adâlet idi. O ne fedâil ve kemâlât idi ki güya her yanında bir menba‘ var idi. Ve o menba‘ların her birisinden bir ayn ilm ve fazilet neb‘ân ve her tarafından bir çeşmesâr²⁴⁵ hikmet cereyân ideridi”.

“Yeni elbise giymeyüb giydiği pek âdî ve eski abâ ve kabâ ve et‘ime-i nefise yimeyüb te‘ayyuşi kût lâ-yemût²⁴⁶ ile iktifâ idi”.

“Vallahi Ali'den her ne istedik ise talebimize müsâ‘id ve ne suâl itdik ise icâbetde ihsânını zâid gördük”.

“ O ne tevâzu‘, o ne mürüvvet idi ki zât-ı kudsi sıfâtları hasâyis-i mes‘ûde ile âfâk ve aktâra mehabetini [354] tatdırarak izzet ve meziyet-i fitriyyeyi bi temâmihâ hâiz iken yanımızda oturduğu vakit ehâd-ı nâs gibi her dürlü kibir ve mehâbet libâsından ârî ve kabâ-yı hilm ve zühd ve tevâzu‘la mütevâri bulunur idi”.

“Yüzünde ona beşâset-i dilküşâ idi ki tebessüm itdiğini gören birdizi kıymetdar incüye mâlik olmuş gibi ferahyâb²⁴⁷ olur idi. O ne hulk-ı hasen, o ne diyânet idi ki ehli dînden bir zât yanına geldiği vakit bir derecede ta‘zîm ve tekrîm gösterir idi ki herkes yanına bir büyük pâdişâh geliyor zan ider idi”.

“Mesâkîne bezl²⁴⁸ ve atâ ve üryân olanları iksâd bir ebi kerîm müşfik idi ki muhtâcinin kendüye mürâca‘atları evlâd-ı sığârın babalarına mürâca‘atlarını andırır idi. Mükeddder ve mağmûm olanları bir derecede teselliyet-i hâlisâne i‘tâsında bulunur idi ki sözünü işiden belânın envâ‘ıyla müsâb olsa da derdini, gidereni unudur idi”.

²⁴⁵ Çeşmesi, pınarı çok olan yer “Çeşme” ve “çeşme başı” anlamında kullanılan Farsça bir terkidir.

²⁴⁶ Çok az, ancak ölmeyecek kadar yiyecek.

²⁴⁷ Ferah bulan, ferahlayan anlamında Farsça bir tamlama.

²⁴⁸ Esirgmeden bol bol verme, sarfetme, harcama anlamına gelmektedir.

“Dünyadan vahşet ve istiğnâsı bir hadde varmış idi ki en güzel nezahetgâh yanında zindân ile müsâvi idi. En kıymetdâr bir cevherin i‘tibarı yanında bir sâksı parçasına mu‘âdil idi”.

[355] “Gice karanlığında lihye-i sâ‘adetleri elinde olduğu halde boynunu büküb kâim ve ma‘budının ezkârına mülâzım bulunduğu vakit mâsivâdan ol kadar münkatı‘ olur idi ki afâkı setr iden hicâb zulmet desti sabâh ile ref‘ ve envâr afitâb-ı cem‘iyyât kevâkibi def‘ itdiğine vâkîf olamaz idi”.

“Yanında dünya bahsi açılrsa “Dünyanın ömri kasîr, ayşî hakîr, hatarı yesîrdir. Âh zâde ahiretin kılletinden âh, yolun vahşetinden âh” diyerek ta‘arruz-ı fenâdan sâlim ve teşevvuk-ı dünyadan mütebâ‘id bulunur idi”.

Dırâr evsâf-ı celîleyi Ali‘yi ta‘addâd itdikçe Muâviye sâmi‘a-ı dikkatini atf ile tasdîke te‘allük iden hissiyâtını lisân-ı hâl ile i‘lân idüb duruyor idi. Dırâr‘a bakarak “Ya Dırâr ricâ iderim ki Ali‘den işitdiğin sözlerden de bahs it dinleyeyim” söyledi.

Dırâr “Ali‘den işitdim. Der idi ki”

“İnsanda olan şeylerin en acîbi kalbdır ki kalb hikmetden pek çok mâddeleri câmi‘ olduğu gibi o hikmete muhâlif pek çok ezdâdı dahi câmi‘dir”.

“İnsan ne acîb mahlûkdur ki kendüsinden bir şey recâ olursa tam‘a, tam‘adan sonra kendüsünü helâk idecek [356] dereceye kadar da hırsla meyl ider. Ümîdsizliğe tesâdüf ider ise ol derece müteessef olur ki hayatının lezzetini gayb ider. Derûnuna gadeb ârız olursa ol kadar tehevür gösterir ki gayzının te’sîrinden hasta bile olur. Rızâ ile mes‘ûd olsa tahaffuz ne olduğunu unudur. İkbâle mazhar olsa edbârı hayâline bile getirmez. Korkuya tesâdüf itse ceza‘ ve feza‘la²⁴⁹ kendüsünü rüsvâ ider. Açlık kendüsünü dişlese fakrını i‘lân iderek bağırır. Açlığa mülâzemet itse za‘afından ayağa kalkacak kudreti kalmaz. Çok yese karnı şişüb mi‘desine, im‘âsına fesâd ârız olur. İnsan için her bir taksîrde mazarrat, her bir ifrâtda mefsetet vardır”.

Muâviye “Ya Dırâr recâ iderim ki sözine devam it” dedi.

²⁴⁹ Korkudan dolayı inleyip sızlama.

Dırâr “Heyhât ki benim Ali’den işitdiğim kelimât-ı hikmet âyâtı söylemekle dökütebileyim”

“Ali el-Murtezâdan işitdiğim sözlerden dir ki”

“Dünya bir kavme ikbâl ider ise başkasının muhâsinini selb idüb o kavme âriyet virir. Edbâr gösterir ise kendi ellerinde olanı selb ider”.

[357] “Mümine lâzımdır ki nazarında ibret, sükûtunda fikret, kelâmında hikmet ola”.

Muâviye hiçbir vakit Hazreti Ali’nin fazîlet ve rüchân²⁵⁰ ve meziyetini inkâr idemez idi. Hatta maraz-ı mevtime “Bana Ali’nin hukûkını gasb idişimden büyük seyyie olamaz. Hayfâ ki bu sebeble ahiretimi harâb itdim. Cenâb-ı Hak Ali’yi arzâ ve beni afv itmez ise ahiretde işim fenâdır” didi ki sahâyif-i tevârihde mazbûtdur. Radıyallahu Teâlâ anh. [358]

2.37. Beşinci Fasıll

2.37.1. Hazreti Hasan’ın Hilâfeti

{17 Ramazan 40 – 15 Rebü’l-evvel 41}

Hazreti Ali radıyallahuanh azm-ı kâşensaray cenan eylediği gün mahdûm siyâdet mevsûm-ı âlîleri Hasan el-müctebi radıyallahuanha bey‘at olundu. İbtidâ bey‘at iden zât ashâb-ı kirâmdan Kays bin Sa‘d bin Ubâde el-Ensârî radıyallahuanhdır.

Sebkat iden musâlahadan sonra Muâviye, Hazreti Ali hakkındaki husûmetini hazm idemediğinden emiri’l-müminin aleyhinde bitekrâr harekât-ı hasmâneye kıyâm eylediği haberleri alınmış ve kable’l-vefât vukû‘ bulan teşvîkâtı âlîleri üzerine “Mahv oluncaya kadar Muâviye’nin askeriyle harbe devam ideceğiz” diyerek kırk bin nefer asker tecemmü‘ itmiş idi. Hazreti Ali harbe muvafık olmaksızın vefât eylediği cihetle Hazreti Hasan’a bey‘at olunmasını müteâkib asâkir-i mezkûre cezm-i sâbıklarında devam gösterdi.

²⁵⁰ Üstün olma, üstünlük.

Muâviye'nin askeriyle Meskene'ye geldiği haberi dahi alınmağla Hazreti Hasan Kûfe'den hareket ve Medâyin'e azîmet buyurduktan sonra Kays bin Sa'd hazretlerini on iki bin nefer ile ilerüye gönderdi.

[359] Bu sırada müfsidin birisi “Sa'd katl olunmuşdur” deyü ordu içinde bağırdığı cihetle askerler bir taraftan dağılmağa, bir taraftan dahi Hazreti Hasan'ın emvâlini yağmaya başladılar. Üzerinde oturmakta olduğu seccadeyi bile altından çeküb nehb itdiler.

Ehl-i Irak'ın vâlid-i mâcidelerine gösterdikleri muhâlefet ve muamelelere ve şimdi de hak âlîlerinde irtikâb eyledikleri hakâretlere nazaran bu makûle-i nifâk ile mu'tâd olan askere ve ve her hareketlerinde bir keder müşâhede olunan ehli Irak'a i'timâd olunub da Muâviye gibi bir düşman-ı kavî ile muhârebe-i hânedân nevbetin mahvından başka bir netîce virmeyeceği açıktan açığa ma'lûm olduğu cihetle Hazreti Hasan Medâyin'de vâkı' maksure-i beydâyı bi't-teşrîf Kufe ve Darabkerd harâcının mesârıfına medâr olmak üzere kendülerine tahsîs ve Şamililerin irtikâb ide geldikleri bazı tecâvüzâtın külliyyen terk olunması gibi bazı şurût ile hilâfeti kendüsine teslim ideceğine dâir Muâviye'ye bir mektûb yazdı.

Musâlaha senedi yazılıb ba'de'l-izmâ Muâviye Kûfe'ye giderek ibtidâ Hazreti Hasan'dan ve sonra ahâlîden ahz-ı bey'at itmiş olduğu hâlde Hazreti Hüseyin radiyallahuanh [360] efendimizin gösterdikleri istinkâf dahi izâle olundu.

Emr-i musâlahayı ve harekât-ı askeriyeden sarf-ı nazar olunmasını hâvî Kays bin Sa'd'a yazılan mektûb üzerine Kays ma'a't-teessüf askeri cem' ile “Taktîr-i ilahi böyle bir sûret gösterdi. Bir imâm dalâlete bey'at, yâhûd bilâ imâm harbe devam sûretlerinden hangi birisi münâsib görülür ise öyle hareket edelim” deyü suâl eyledikde iş bu dereceye geldikten sonra artık muhârebeden hüsn-i netîce me'mûl olmadığı ve bey'at zarûri idüki cevâbı virildiğinden Kays hazretleri dahi her bir uzvu bâtınında bir dağ açıldığı hâlde nâçâr ve nahvah bey'at eyledi.

Kırk bir senesi rebü'l-evveli nısfında emr-i hilâfet Muâviye'ye teslim olunduktan sonra Hazreti Hasan ehli beyt ve müteallikât-ı âlîlerini istishâb ile

Kûfe'den alâkayı kat' ve Medine-i²⁵¹ Münevvereye müteveccihen hareket buyurdularında ehli Kûfe'nin gerek Hazreti Ali ve gerek Hazreti Hasan haklarında sebkat iden mezâlim ve hakâretleri birer birer hâtralarına gelmeğe başlayub ale'l-husûs bir vakitten berü mefhar-ı ümmet olan bir hânedân-ı celîli'ş-şana makar ve darü'l-hilâfe olmak gibi bir şeref-i azîme mazhar olan Kûfe şehrinin şeref ve i'tibârdan sükût eylediğini görmeleriyle beraber her ferdin bedeninden ruhu [361] müntezi' oluyor gibi husûle gelan teessür-i umûmi büyût-ı şehrin her birisini mâtemhâneye tahvîl ve taraf taraf "Va asifah" sadâlarını müsirrât-ı sâbika-ı umûmiyeyi büyük büyük hüznülere tebdîl eylediği halde hânedân ve ehli beyt nevbetin²⁵² etrafında bi'l-ictimâ' feryâd ve efgân ile yüzlerini yerlere süre süre teşyî' ve yekdiğerini muâhaze ve teşnî' eylediler.

Hazreti Ebî Bekir'in bidâyet-i hilâfetinden Hazreti Hasan'ın Muâviye'ye hilâfeti terk eylediği zamana kadar otuz sene müddet geçmişti. (الخلافة بعدى ثلاثون سنة)²⁵³ hadîs-i şerîfinin medlûl-ı âlîsi zuhûr eyledi.

Hazreti Hasan efendimiz kırk dokuz senesi Rebû'ü'l-evveline kadar Medine'de ikâmet buyurub o târîhde zevceleri cânibinden tasmîm olunmağla kırk altı yaşında oldukları halde âzm-i firdevs berîn oldılar. Radıyallahu Teâlâ anh.

Bir hadîs-i şerîf-i nebevîde Hazreti Hasan hakkında (ان ابنى هذا سيد اهل الجنة و)²⁵⁴ buyurulmuş olduğundan vekâyi'-i mezkûrenin netîcesine dâir mişkevtsadr nübüvvetten tulû' iden haber-i mezkûr dahi mu'cizât-ı nebevîden ma'dûddur.

²⁵¹ Dal harfi yazılması gerekirken onun yerine he harfi yazılmış.

²⁵² Nevbet kelimesi nevbet olarak yazılmış.

²⁵³ Müellifin verdiği hadisi şerifin tercümesi şu şekildedir: Hilâfet benden sonra otuz yıldır, daha sonra ısırcı saltanat yönetimi olacaktır. (Müsned, V, 220-221; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 9; Tirmizî, "Fiten", 48)

²⁵⁴ "Hiç şüphe yok ki benim bu oğlum bir seyittir. Umulur ki Allah onun sayesinde iki büyük mü'min grubunu barıştıracaktır." (Buhârî, Fiten, 20, Sulh, 9; Ebû Dâvûd, Sünne, 12)

2.38.FİHRİST

	Sahife
Hazreti Ömer'in Hilâfeti	2
Azli Hâlid bin el-Velîd	2
Vak'a-ı Yermük	3
Feth-i Dımaşk ve Bilâd-ı Sâire	8
Ahvâl-ı Irak	13
Kadisiye Vak'ası	25
Utbe bin Gazvân'ın Basra Vâlîliği	60
Merc-i Rum Vak'ası	62
Ecnâdeyn ve Beysân Vak'aları ve Ürdün Ve Beytü'l-Makdisin Fethi	69
Tefrîk-i Atâ ve Tedvîn-i Devâyin	71
Cezirece Bazı Fütûhât	73
Medâyin'in Muhâsarası	74
Medâyin ve Celûlâ ve Hulvân'ın Fethi	77
Cebele Vak'ası	86
Hirakl'ın Humus'a Azîmeti ve Bazı Fütûhât	86
Amid Şehriyle Sâir Bilâdın Fethi	90
Hâlid bin el-Velîd'in Azli	93
Basra ve Kûfe'nin Binâları	96
Bahreyn Vukû'âtı	98

Fethi Ahvâz ve Sûs Tüster	100
Vad'ı Târih-i Hicrî	106
Vekâyi' (Sene 18)	107
Vekâyi' (Sene 19)	109
Vekâyi' (Sene 20)	110
Fethi Mısır ve İskenderiye	110
Sa'd bin Ebî Vakkâs'ın Azli	116
Nihâvend Vak'ası ve Sâir Fütûhât	117
Kazvîn ve Sâir Bilâdın Fütûhâtı	125
Trablusgarb ve Burka'nın Fethi	127
Azerbeycan ve Sâir Bilâdın Fütûhâtı	129
Horasan ve Bilâdı Sâire Fütûhâtı	132
Fütûhât	137
Hazreti Ömer'in Şehâdeti	142
Şûrâ	147
Hazreti Ömer'in Neseb ve Sıfat ve Siyer-i Şerîfeleri	150
Hazreti Osman'ın Hilâfeti	153
Mugîre'nin Kûfe'den Azli	154
İskenderiye ve İsyânı ve Sâir Vukû'ât	155
Abdullah bin Ebî Serh'in Mısır Vâlîliği	159
İfrîkâ ve Endülüs Gazâları	160

Feth-i Kıbrıs	165
İbni Âmr'ın Basra Vâlîliği	168
Ehl-i Fers'in Nakzı Ahidleri	171
Velîd'in Kûfe'den Azli	174
Taberistân Gazâsı	175
Emri Mesâhif-i Şerîfe	177
Hâtem-i Peygamberinin Bi'r-i Arîse Sükûtı	178
Ebû Zer'in Rebze'ye İrsâli	179
Süvâri Gazvesi	181
İbni Âmr'ın Horasan'a Azîmeti	183
Türklerin Galebesi	186
Mefâsidin Zuhûr ve İntişârı	191
Hiâfet Aleyhinde Kıyâm-ı Nâmeşrû'	199
Kıyâmın İştîdâdı	203
Hazreti Osman'ın Muhâsarasıyla Şehâdeti	208 ²⁵⁵
Mülâhazât ve Muhâkemât	218 ²⁵⁶
Hazreti Osman'ın Neseb ve Sıfat ve Siyeri Şerîfeleri	242
Hazreti Ali'nin Hilâfeti	245 ²⁵⁷
Tevcîhât	251

²⁵⁵ Sayfa numarası 208 yazılması gerekirken 280 olarak yazılmış.

²⁵⁶ Sayfa numarası 218 yazılması gerekirken 281 olarak yazılmış.

²⁵⁷ Sayfa numarası 245 yazılması gerekirken 345 olarak yazılmış.

Muâviye'nin Muhâlefeti	253
Hazreti Ayşe'nin Muhâlefeti	257
Vak'a-1 Cemel	263
Havâricin Sicistâna Hücûmları	298
Muhammed bin Huzeyfe'nin Katli	299
Kays bin Sa'd'ın Mısır Vâlîliğinden Azli	300
Amr bin el-Âs'ın Muâviye'ye Mutâbi'atı	304
Vak'a-1 Sıffin	305
Havâricin Bazı Mu'âmeleleri	330
Hakemlerin İctimâ'ı	334
Havâricle Kıtâl	337
Vekâyi' (Sene 38)	342
Vekâyi' (Sene 39) ²⁵⁸	344
Vekâyi' (Sene 40)	346
Hazreti Ali'nin Şehâdeti	348
Hazreti Ali'nin Sıfatı Şerîfeleri ve Sâir Bazı Ahbârı	351 ²⁵⁹
Hazreti Hasan'ın Hilâfeti ve Muâviye'ye Terki Hilâfet Buyurması	358 ²⁶⁰

²⁵⁸ Sene 39 yazılması gerekirken sene 21 yazılmış.

²⁵⁹ Sayfa numarası 351 yazılması gerekirken 251 olarak yanlış yazılmış.

²⁶⁰ Sayfa numarası 358 yazılması gerekirken 258 olarak yanlış yazılmış.

HATÂ VE SEVÂB CEDVELİ			
SAHİFE	SATIR	HATÂ	SEVÂB
6	10	صاعقه	صاعقهء
7	15	ایتمکه	ایتمکه
10	16	بیجبر	بیخبر
16	15	خلاوتدن	خلاقندن
33	13	میشنگز	معیشنگز
60	4	بصر	بصره
60	10	اهوازه	اهواز
77	11	محصرء	محاصره
112	15	و متمادیهدن	متمادیهدن
120	12	میداند	میدانده
142	3	عمرو	عمر
156	11	صورت	صوت

179	13	خانم	خاتم
210	15	ازواج	ازواج
214	5	يوريمك	يورتمك
248	9	هل	اهل
258	11	تقدر	تقرر
259	9	اوزر	اوزره
282	14	عثمالك	عثمانك
295	11	حضر ب	حضرت
310	7	ولوقت	اولوقت
316	6	صنف	صف
317	1	قال	قتال
320	5	محصوراً	محصوراً
342	1	وسعد	وأبو ايوب
349	7	الله	لله

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 6. CİLDİNİN DEĞERLENDİRMESİ

3.1. ESERE DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Diyarbakırlı Said Paşa'nın tarih alanında kaleme almış olduğu Mir'âtü'l-İber, "İbretlerin Aynası" anlamına gelen eserinin dokuz cildi basılmış olup bir cildi ise el yazması olarak Müze Kütüphanesinde yer almaktadır. Toplam on ciltten oluşan bu eserin 1-5 arası ciltleri 1304/1888 tarihinde, 6-7 ciltleri 1305/1889 tarihinde 8. cildi 1306/1890 tarihinde, 9. Cildi ise 1306/1809 tarihinde olmak üzere bu dokuz cilt İstanbul Karabet ve Kasbâr Matbaasında basılmıştır.

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından kaleme alınan Mir'âtü'l-İber, XIX. asırda kaleme alınmış dünya tarihi mahiyetinde bir eserdir. Mir'âtü'l-İber, "İbretlerin (Olayların) aynası" anlamına gelen Arapça "Mir'ât (Çoğulu Merâyâ) ve İber (İbret'in çoğulu) kelimelerinden oluşan Arapça bir tamlamadır. Said Paşa birinci cildin hemen başında mukaddime başlığında eserin ismini şu satırlarla kaleme almıştır: Veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz Şehinşâh-ı mu'azzam ve Halîfetullâh-ı fi'l-âlem Pâdişâhımız Gâzî Sultân Abdulhamîd Hân-ı Sâni Hazretlerinin cülûs-ı meyâmin-i me'nûs-ı hümâyûnları yevm-i mes'ûdundan beri me'ârif ve kemâlât-ı medeniyemizin terakkîsi emrinde meşhûd uyûn-ı umûm olan ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri hayır-hâhân ve terakkî-cûyân vatânın her birisi ve sa'y derecesinde emr-i me'ârifeye hizmetkâr eylediği gibi "bu abd-i âciz dahi asr-ı kemâlât hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâğil-i zarûriyyeden ihtilâs-ı vakt etdikçe "Mir'âtü'l-İber" nâmıyla kaleme aldığım iş bu târîh-i umûmiyenin ebnâ-i vatâna hıdmet maksadıyla neşrine mübâşeret eyledim." Bîdâ'imın noksânını mu'terif olduğumdan vukû'u bî-iştibâh olan hatîâtımın nazar-ı afv ve müsâmahaya makar ve niyet-i mutâla'a buyuracak zevâtın lutf-ı hatâ-pûşânelerinden ümîd ve temenni olunur."

Tezimizde değerlendirmesini yaptığımız Said Paşa'nın bu eseri 367 sayfası yazılı 6 sayfası boş ve son sayfası ay yıldızlı bayrak resminden müteşekkil olup

toplamda 374 sayfadır. Dört fasıl olarak tertip edilen eser yetmiş altı başlık şeklinde kaleme alınmıştır. Kitapta konu başlıkları, gerçekleşen olayların tarihleri, yer yer şahıs isimleri parantez içerisinde gösterilmiştir. Tarihlendirme işleminde de ise ay yılı esasına dayalı Hicri Takvim kullanılmıştır.

Said Paşa eserini kaleme alırken kimi zaman kısa ve anlaşılır net tümcelerle yazarken kimi zaman da Arapça ve Farsça terkiplerin yer aldığı anlaşılabilir zor tümceler kullanmıştır. Müellif, yer yer anlattığı konuyu destekler mahiyette Arap şairlerin şiirlerinden alıntılar yapmıştır. Eserde müellif veya matbaa kaynaklı yazım yanlışları bol miktarda mevcuttur. Dipnotlarda bunlara işaret edilmiştir. Hal böyle olunca kitabın üslubuna yönelik genel geçer bir yorum yapabilmemiz de zorlaşmaktadır.

Said Paşa altıncı ciltte yer yer ayet ve hadislerden iktibasda bulunmuştur. Verdiği ayet ve hadislerde genellikle metnin tamamını vermeyip bir kısmını vermiştir. Ayetin hangi surede geçtiğine, hadisin kaynağının bilgisine dair malumat vermemiştir. Eserde yer alan ayet ve hadislerin kaynağını bularak dipnotta gösterdik.

Said Paşa kitabının konu başlıklarında şahıs, coğrafya, olay ve o yılda gerçekleşen olayları ele aldığı vekayi' şeklinde kullanımlardan istifade etmiştir. Eserde zaman, mekan ve konu bazlı bir sınıflandırmayı kullandığı bir yöntem takip etmiştir.

Said Paşa genel itibariyle, nakli mahiyette bir eser kaleme almış olsa da zaman zaman İbn-i Haldun'un te'sirinde kalarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Hz. Ömer'in halifeliğini anlattığı ikinci fasılda İskenderiye kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakıldığı iddiasını detaylıca araştırmış ve bu hususta tenkit ve değerlendirmelerde bulunmuştur.

Said Paşa yaşadığı döneminin tarih yazıcılığından olsa gerek ele aldığımız altıncı ciltde aktardığı malumata dair dipnot ve kaynak göstermekten kaçınan bir üslubla eserini kaleme almıştır. "Vekâyi' sene 18" başlığında sayfa 109'da tarihçi Vakidi'ye ismen atıfta bulunmuştur. Yine İskenderiye'deki kütüphanelerin yakılması hakkında bilgi verirken Katip Çelebi'ye ismen atıfta bulunmuştur. Said Paşa dipnotu sadece üç yer de kullanmıştır. Birincisinde Tarihçi Ebû-l Ferec hakkında malumat

vermiştir. İkincisi ise Hz. Osmanın muhasarası ve şehadeti başlığında şahsi bir yorumuna yer vermiştir. Üçüncü dipnot ise Haricilerin bazı muameleleri başlığı altında Hürkus hakkında peygamberimizin söylediğini belirttiği bir hadise yer vermiştir. Bu durum tarih ilminin en önde gelen metodolojik ilkelerinden add edilen belgelere dayalı tarih yazıcılığı ilkesine aykırı bir durum arz etmektedir. Lakin altıncı cilt özelinde yaptığımız bu kritiğin geçerlilik kazanması, Mir'atü'l-İber isimli eserin tamamıyla transkripsiyon işleminin yapılmasıyla, bu konuya daha geniş bir perspektiften bakarak deyim yerindeyse büyük resmi yorumlamamıza olanak sağlayacaktır.

Değerlendirmesini yaptığımız altıncı ciltte İslam tarihinde Raşid Halifeler dönemi olarak adlandırılan halifelerden Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hazreti Ali'nin halifeliği zamanında meydana gelen hadiseler ve tafsilatı yer almaktadır. İslam tarihinde Hz. Muhammed'in vefatını müteakip Hz. Ebu Bekir'e biat ile başlayan ve Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle nihayete eren süreci Hulefâ-i Râşidîn şeklinde isim verilmiştir. Hazreti Ömer'in halifeliği süresince vuku bulan Yermük, Kadisiye, Ecnadeyn ve Nihavend savaşları, Suriye, Ürdün, Kudüs, İskenderiye, Trablusgarb, Diyarbakır, Ahvaz, Kazvin, Azerbayacan ve Horasan'ın fetihleri kaleme alınmıştır. Fetihlerle genişleyen İslam devletinin teşkilatlanması ve Hicri takvimin oluşturulması gibi konular yer almaktadır. Hz. Ömer'in şahsi özellikleri ve şehadeti hakkında malumat verilmiştir. Hz. Ömer'den sonra halifeliğe seçilen Hz. Osman'ın devrinde Endülüs ve Afrika coğrafyalarına ulaşan fetih hareketleri, Kıbrıs'ın fethedilmesi ve Hz. Osman aleyhine meydana gelen rahatsızlıklar ve siyasi anlamda bölünme konuları kaleme alınmıştır. Hz. Osman'ın şahsi özellikleri ve şehadetiyle tamamlanan bölümü müteakip Hz. Ali'nin halifeliğe gelişi ve halifeliği süresince vuku bulan Cemel vakası, Sıffin savaşı ve Hakem olayı aktarılmıştır. Haricilerin tarih sahnesine çıkış sürecinin de ele alındığı bölüm, Haricilerin Hz. Ali'ye saldırıları sonrası halifenin şehadetiyle tamamlanır. Kitabın son bölümünde ise, Hz. Hasan ve Muaviye arasında yaşanan süreç kaleme alınmıştır.

3.2. İKİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

İkinci fasıl ile başlayan altıncı cildin ilk bölümü kitabın 2-152 arası sayfalarından müteşekkildir.

İkinci fasılda şu başlıklar mevcuttur: Hz. Ömer'in Hilâfeti [s.2], Azl-i Hâlid bin el-Velîd [s.2], Vaka-ı Yermük [s.3], Fethi Dımaşk ve Bilâd-ı Sâire [s.8], Ahvâl-ı Irak [s.13], Kadisiye Vakası [s.25] Utbe bin Gazvan'ın Basra Valiliği [s.60], Mercî'r-Rum Vakası [s.62], Ecnadeyn ve Beysan Vakaları ve Ürdün ve Beytü'l-Makdis'in Fethi [s.69], Tefrîki A'tâ ve Tedvîn Divâyini [s.71], Cezîre'de Bazı Fütûhât [s.73], Medâyin'in Muhâsarası [s.74], Medâyin ve Celûlâ ve Hulvân'ın Fethi [s.77], Cebele Vak'ası [s.86], Hirakl'ın Humus'a Azîmeti ve Bazı Fütûhât [s.86], Amid Şehriyle Sâir Bilâd'ın Fethi [s.90], Hâlid bin el-Velîd'in Azli [s.93], Basra ve Kûfe'nin Binâları [s.96], Bahreyn Vukû'âtı [s.98], Feth-i Ahvâz ve Sûs ve Tüster [s.100], Vaz'ı Târîh-i Hicrî [s.106], Vekâyi' (Sene 18) [s.107], Vekâyi' (Sene 19) [s.109], Vekâyi' (Sene 20) [s.110], Fethi Mısır ve İskenderiye [s.110], Sa'd bin Ebî Vakkâs'ın Azli [s.116], Nihâvend Vak'ası ve Sâir Fütûhât [s.117], Kazvîn ve Sâir Bilâdın Fütûhâtı [s.125], Trablusgarb ve Berka'nın Fethi [s.127], Azerbeycan ve Sâir Bilâdın Fütûhâtı [s.129], Horasan ve Bilâd-ı Sâirenin Fütûhâtı [s.132], Fütûhât [s.137], Hazreti Ömer'in Şehâdeti [s.142], Şûrâ [s.147], Hazreti Ömer'in Neseb ve Sıfat ve Siyeri Şerîfeleri [s.150].

Müellif ikinci fasılda İslam Tarihi'nde ikinci halife Hz. Ömer (r.a) 'in halifelîğe geliş sürecini ele alarak başlamıştır. Hz. Ömer dönemini ele alırken klasik İslam Tarihi kitaplarında ele alındığı gibi konu başlıkları bazen bir şahıs, bazen bir coğrafya bazen de o yıla ait gerçekleşen olaylar şeklinde kaleme almıştır.

Hz. Ömer döneminde Irak, İran, Suriye, Cezire, Mısır ve Azerbaycan coğrafyalarında gerçekleştirilen savaşlar ve fetihleri kaleme almıştır. Hz. Ömer sürecinde İslam devletinin genişleyen topraklarıyla beraber kaçınılmaz olarak devletin kurumsallaşmasını Beytülmal, Divan ve Adalet teşkilatına dair malumatı bu bölümde yakın planda görmekteyiz.

Hız. Ömer'in fetih hareketlerinin ilk başlama noktası kendinden evvelki halife Hız. Ebu Bekir tarafından başlatılmıştı. Hız. Ömer halife olduğu vakit sahabenin önde gelenleriyle durum değerlendirmesi yapmak suretiyle fetih hareketlerinin bir bakıma yol haritasını istişare usûlüyle gerçekleştirmişti. Bu dönemde Irak-İran coğrafyalarında gerçekleşen şu savaşlar kaleme alınmıştır: Köprü savaşı, Büveyb Savaşı, Kadisiye savaşı, Medain'in fethi, Celûla savaşı, Ahvaz'ın Fethi, Ramuhürmüz ve Tuster'in fethi, Nihavend savaşı, Kuzey İran ve Azerbaycan fetihleri, Horasan Fetihleri. İslam'ın ilk yıllarında geniş bir coğrafyaya ve kudrete sahip olan dönemin süper güçlerinden olan Sasani devleti Hız. Ömer'in halifeliği döneminde hızlı bir şekilde küçülmeye başlamış, ihtişamından geriye neredeyse hiçbir şey kalmadan Müslümanların eliyle tarih sahnesinden silinmiştir.

Suriye coğrafyasında ise dönemin bir diğer süper gücü olarak nitelenebilecek Bizans vardı. Hız. Ömer döneminde Ebu Ubeyde b. El-Cerrah'ın komutasında Halid b. Velid, Amr b. el-Âs ve Yezîd b. Ebû Süfyan'ın komuta ettiği ordular farklı farklı konumlarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte büyük bir ordu geleceği haberi halifeye ulaştırılınca kendisi de hemen oraya yakın mevkide bulunan diğer komutanlarının ordularıyla hemen oraya gitmelerini emr etmiştir. Bütün savaş ve fetih hareketleri Medine'den yönetilmekteydi. Burdan hareketle Hız. Ömer döneminde haberleşme faaliyetinin iyi bir şekilde organize olmasının ne kadar mühim olduğu ortaya çıkmaktadır. Ve bu dönemde haberleşme ve posta teşkilatının kurulduğu malumatına sahip olmaktadır.

Yine bu bölümde Amid yani günümüzdeki ismiyle Diyarbakır'ın fethinin nasıl gerçekleştiğini detaylı bir şekilde müellifin kaleminden takip edebiliyoruz. Diyarbakır'ın fethinden sonra Erzurum, Ahlat ve Bitlis'in fetihleri de gerçekleştirilmiştir. Semavi dinler için tarihin tamamında büyük bir öneme sahip olan Kudüs'ün fethini Said Paşa şöyle kaleme almıştır; Yermük savaşını müteakiben Hız. Ebu Bekir döneminde Filistin ve çevresini feth etmek üzere görevlendirilen Amr b. el-Âs, Kudüs'ü muhasaraya aldı. Suriye tarafında bulunan Ebu Ubeyde emrindeki askerle buraya geldi. Bu durumu gören şehir sakinleri kazanamayacaklarını anlayınca Şam şehirleriyle yapılan anlaşmalar gibi cizye ve haraç vermek karşılığında sulh yoluyla teslim olacaklarını lakin Kudüs'ü bizzat İslam devletinin halifesi olan Hız. Ömer teslim

edeceklerini haber verdiler. Hz. Ömer'e haber ulaşınca Medine'den Şam'a doğru yola koyuldu. Cabiye bölgesinde komutanlarla biraraya gelen Hz. Ömer yanına gelen Kudüs elçilerini kabul etti. Onlarla mülakattan sonra anlaşma gerçekleşti. Anlaşma akdini müteakib Kudüs'e giren Hz. Ömer, Kudüs'e bir mescid yapılmasını emir buyurduktan sonra Medine'ye döndü. Hz. Ömer'in Kudüs fethinde şehir halkına gösterdiği iyi niyet ve hoşgörü apaçık bir şekilde tarih sayfalarında kayıt altındadır. Günümüzde Kudüs'te Müslümanlara yapılan zalimce muamele bu farkı ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer devrinde yeni yerleşim merkezleri inşa edilmiştir. Basra şehri hicretin 14. yılında Utbe b. Gazvan'a verilen emir sonucu orduya uygun bir konum olarak belirlenmiştir. Basra, Irak ve Horasan fetihlerinde askeri üs görevi görmüştür. İki sene sonra bölgedeki fetihler tamalanınca burası sivil yaşama açıldı. Kufe şehri Kadisiye zaferinden sonra Medine ile olan uzak mesafeden dolayı, Hz. Ömer yeni bir şehir kurulmasını emr etmişti. Bunun üzerine Irak-İran bölgesinin komutanı olan Sad b. Ebi Vakkas tarafından yani hicretin 17. yılında inşa edilmiştir. Fustat şehri Amr b. el-As tarafından hicretin 21. yılında inşa edilmiştir. Mısır bölgesinde de yeni şehir kurulmuş olmaktadır.

Hz. Ömer'in yönetim süresince yaptığı faaliyetlerinin neredeyse tamamında Hz. Muhammed (s.a.v) ve kendinden önceki halife Hz. Ebu Bekir'in de uyguladığı gibi ashabin önde gelenleriyle istişare yaptığını net bir şekilde bu bölümde takip edebilmekteyiz. Hz. Muhammed'in en fazla istişarede bulunduğu sahabilerden olan Hz. Ömer bu yönüyle İslam tarihinin önemli karakterlerinden biridir. Hz. Ömer kendinden evvelki halife Hz. Ebu Bekir'in de yaptığı gibi İslam devletinin yönetiminde kabileler arasında denge politikası gütmüştür. Bunu bir örnek üzerinde ele almak gerekir ise sayfa yirmi beş ve devamında Said Paşa'nın aktardığı Kadisiye Vakasını görmekteyiz. Kadisiye savaşından evvel nasıl bir yol izlenmesi hususunda ashabin fikirlerini almış, gerçekleşen fikir teatisinden sonra ordu konutanı olarak halifenin gitmesi durumunda ortaya çıkabilecek senaryolar değerlendirilmiş. Bu müzakereler sonucunda halife orduyu yönetme vazifesini Sa'd b. Ebû Vakkâs'a tevdi etmiştir.

Yukarıda zikredilen örnekte olduğu gibi Hz. Ömer yalnızca savaş öncesi değil savaş sonrası ortaya çıkan sorun ve durumların çözülmesinde de ashabın görüşlerine başvurmuştur. Şam'da ortaya çıkan veba salgını esnasında bölge gidip gitmeme konusunda ashabın fikirlerini sormuş. Bu fikir teatisinden sonra Şam'a gitmeye karar vermiştir. Halifelik süresi müddetinde istişare mekanizmasını kullanan Hz. Ömer, ahirete irtihal etmeden evvel kendisi yerine hilafet makamına gelecek kişinin istişare ile belirlenmesini arzu etmiş, şura yapıp ona göre halife belirlenmesini tavsiye etmiştir.

Hz. Ömer'in hayatının aktarıldığı bölümden hareketle kendisinin görevlendirdiği yöneticileri her daim denetime tabi tuttuğuna dair örnekler bolca mevcuttur. Haberleşme sisteminin onun döneminde ileri noktalara gelmesi dahi bize onun teftişe ne denli önem verdiğini göstermesi bakımından son derece önem arz etmektedir.

Hz. Ömer'in yönetimin önemli köşe taşlarından biri de halifeliği süresince kabileciliğin (asabiyet) yönetimde etkili olmasının önüne geçmesidir. İslam dininin temel anlayışı neseb değil bir işin ehli olmak ve mevki makamlara kişinin çabaları sonucu ulaşmasıdır. Hz. Ömer asabiyeti yönetimde uzak tutmak için kendi kabilesi olan Adî kabilesinden herhangi birini üst düzey makamlara getirmemiştir. Güttüğü bu politikadaki amacı yönetimin bir ailenin eline geçerek saltanata dönüşmesini engellemektir. Halifenin yönetim bir ailenin nüfuzuna geçmemesi adına uyguladığı en bariz örnek oğlu Abdullah'ın kendinden sonra halife olmasına izin vermeyişidir.

Hz. Ömer yönetiminde liyakatı her daim öncelemiştir. Devlet yönetiminde mühim mevkilere liyakat sahibi ehil kişileri getirmiştir. Duhatü'l Arab (دهاة العرب), Arap dâhileri addedilen Muaviye b. Ebû Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğire b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh isimli şahıslar Hz. Ömer'in önemli devlet adamlarından olmuşlardır. Yukarıda aktardığımız isimleri daha yakından irdelediğimizde aşere-i mübeşşereden (cennetle müjdelen sahabe) ne de Bedir ashabından olmadıklarının bilgisine vakıf oluyoruz. O halde Hz. Ömer neden sahabe arasında onları öne geçirecek bir faziletleri yokken onları vazifelendirilmiş sorusunu aklımıza gelmektedir. Halife bu kişileri devletin idari işlerinde öne çıkan kabiliyet ve maharetleri sebebiyle seçmiştir. Hz.

Ömer'in halifeliği döneminde uyguladığı politikaların nasıl da realist ve akıllıca olduğuna tanıklık etmiş oluruz.

Mısır ve İskenderiye fethi başlığı altında Said Paşa'nın, İskenderiye Kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakıldığına dair iddialar ile ilgili yaptığı değerlendirmede İslam Tarihi kaynaklarını gördüğünü ve irdelediği sonucuna ulaşmamıza olanak sağlamaktadır. Said Paşa bu konuda şunları kaleme almıştır:

Müverrihin-i İslâmiye taraflarından yazılmış olan ümmehât târihi bu abd-i âciz birer birer gözden geçirdim. İskenderiye'de kütübhâne ve kitâb ihrâkına dâir ümmehât-ı merkûmede hiçbir bahse tesâdüf itmedim. Usûlü'l-maârif sâhibi Mısırlı Rufâa begin Ebû'l-Fidâ'dan rivâyet eylediği bir bahsi kitâbına derc ve redd etmiştir ki o bahs şudur.

“Amr bin el-Âs İskenderiye'nin fethinden sonra orada bulunan kütübhânedeki kitâblar hakkında ne muâmele ideceğini Hazreti Ömer radiyallahuanhhu efendimizden istîzân itdikde [115] ihrâkına emr virmekle (400.000) cild kitâb ihrâk olunub İskenderiye'de bulunan (4000) hamâm altı mâh müddet o kitâblarla kızdırılmışdır.”

Bu hikâye Ebû'l-Fidâ'nın bize vâsıl olmamış bir eserinde mezkûr ise orasını bilemem. Hemâ sâhibi Ebû'l-Fidâ'nın yedimde mevcûd târihinde bu bahsi göremediğim gibi Dimaşkî Ebû'l-Fidâ'nın “Târîhi İbn-i Kesîr” deyü ma'rûf olan kitâbında dahi öyle bahse tesâdüf idemedim.

Said Paşa, İskenderiye Kütüphanesinin yakılmasına ilişkin devamında Katip Çelebi ve Nasîru't-Tevarih yazarı gibi son dönem müverrihlerinin kaleme aldıklarını da incelediğini lakin onların bu husustaki muhalif söylemlerinin temel İslam Tarihi kaynaklarına dayanmadığını ifade etmiştir. Said Paşa bu rivayetin ortaya çıkışının İbnü'l-İber Ebû'l-Ferec Gregoriyos tarafından Süryanice kaleme aldığı “Tarihu'l-Düvel el-Kebir” adlı eserde yer aldığını zikretmektedir.

Bu bölümde Hz. Ömer'in şehadeti hususunu ise Said paşa şöyle kaleme almıştır: Bir gün Mügire b. Şube'nin kölesi Ebu Lülüe Hz. Ömer'e gelerek efendisinin ondan fazla haraç istediğini ve bunu azaltmasını istemiş. Hz. Ömer ise kölenin yel değirmeni yapmayı bildiğini onun için fazla olmadığını söylemiş. Ebu Lülüe bu

durumdan hoşnut olmayıp bir sabah namazı vakti halifeyi bıçakla altı yerinden yaralayarak kaçmıştır. Sahabenin önde gelenleri halifeden Hz. Ebu Bekir'in yaptığı gibi yerine birini tayin etmesini arzu etti. Hz. Ömer ise birini tayin etmeyip bu işi şuraya havale eyledi. Ve şu altı kişiyi aday olarak belirlemiştir. Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hz. Zübeyr b. el-Avvam, Hz. Talhab. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf. İsmi mezkur şahıslardan Hz. Ali Benî Haşim'in, Hz. Osman Benî Ümeyye'nin, Hz. Talha Benî Teym'in, Hz. Zübeyr Benî Esed'in, Sad b. Ebu Vakkas ile Abdurrahman bin Avf ise Benî Zühre'nin önderleri idiler. Bu durum Halife bu isimleri tavsiye etmese dahi toplumsal gerçeklerden hareketle yönetime sahip oldukları güç sebebiyle ismi geçen şahıslardan birinin geçeceği aşikardır. Halifenin yaptığı belikde bu sürecin daha çabuk ve sancısız geçmesini sağlamak oldu. Kısa süre sonra ise Hz. Ömer vefat etmiştir.

3.3. ÜÇÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hazreti Osman'ın hilafeti ile başlayan üçüncü fasıl 153-245 arası sayfalardan müteşekkildir.

Üçüncü fasılda şu başlıklar mevcuttur: Hazreti Osman'ın Hilâfeti [s.153], Mugîre'nin Kûfeden Azli [s.154], İskenderiye İsyânı ve Sâir Vukû'ât [s.155], Abdullah bin Ebî Serh'in Mısır Vâlîliği [s.159], İfrîka ve Endülüs Gazâları [s.160], Fethi Kıbrıs [s.165], İbni Âmr'ın Basra Vâlîliği [s.168], Ehli Fûrs'ün Nakzı Ahidleri [s.171], Velîd'in Kûfe'den Azli [s.174], Taberistân Gazâsı [s.175], Emr-i Mesâhif-i Şerîfe [s.177], Hatem-i Peygamberinin Bi'r-i İrîse Sükûtu [s.178], Ebû Zer'in Rebze'ye İrsâli [s.179], Süvâri Gazvesi [s.181], İbni Âmr'ın Horasan'a Azîmeti [s.183], Türklerin Galebesi [s.186], Mefâsidin Zuhûr ve İntişârı [s.191], Hilâfet Aleyhinde Kıyâm-ı Nâ Meşrû' [s.199], Kıyâm'ın İştîdâdı [s.203], Hazreti Osman'ın Muhâsarasıyla Şehâdeti [s.208], Mülâhazât ve Muhâkemât [s.218], Hazreti Osman'ın Neseb ve Sıfat ve Siyer-i Şerîfeleri [s.242].

İkinci halife Hz. Ömer yaralı iken, Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sad b. Ebû Vakkâs, Hz. Zübeyr b. el-Avvam, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Abdurrahman b. Avf'ı aday olarak belirlemiştir. Seçim işleri düzenleme vazifesi Mikdad b. el-Esved'e tevdi edildi. Bu süreci denetleme vazifesi Ebu Talha el-Ensari'ye verildi. Bu süreç esnasında imamlık ise Süheybi Rumî'de idi. Hz. Ömer oğlu Abdullah'ı da bu şura listesine eklemiştir. Lakin Abdullah'ın sadece oy hakkı var idi. Bu seçim sürecini Said Paşa detaylı bir şekilde aktarmıştır.

Hz. Osman'ın halife olmasıyla seçim süreci nihayete erdi. Günümüz dünyasında olduğu gibi o dönemde de görevi devr alan Hz. Osman da yönetim kadrosunda değişiklikler gerçekleştirmiştir. Said paşa bu zikrettiğimiz hususlara dair ayrıntılı malumatı kaleme almıştır.

Said Paşa'nın kaleme aldığı bilgilerden hareketle Hz. Osman'ın kendinden önceki halife Hz. Ömer'den farklı olarak yönetim kadrosunda kendi kabilesi olan Ümeyye'den kişileri vazifelendirmiştir. Hz. Osman'ın muhtelif sebeplerden kaynaklanan, siyaseten böyle bir uygulamaya geçmesi toplumda bir hoşnutsuzluk

meydana getirmiştir. Said Paşa'nın bu bölümde kaleme aldıklarını okuduğumuz vakit bu politikasının sonuçları da anlaşılacaktır.

Hız. Osman'ın on iki yıllık halifeliğinin ilk yarısında genellikle huzur, sükûnet, birlik ve beraberlik hâkimdi. Önceki halifeler döneminde başlamış olan fetihlere devam edildi. Müslümanlar, Suriye ve Mısır'ın fethiyle birlikte Akdeniz kıyılarına ulaşmışlardı. Hız. Osman Dönemi'nde bir donanma hazırlanarak denizlerde de fetihlere başlandı. 649 yılında Kıbrıs'a, 652'de Sicilya Adası'na ve 653-54 yıllarında ikinci defa Kıbrıs'a akınlar düzenlendi. Bizans İmparatoru II. Kostantin, Kuzey Afrika'daki Müslüman hâkimiyetine son vermek üzere büyük bir donanma hazırlattı. Abdullah bin Sa'd komutasındaki İslam askerleri, Finike açıklarında Zatu's-Savari Savaşı'nda bu donanmayı tamamen yok etti. II. Kostantin ancak yaralı olarak kurtulabildi. Hız. Osman zamanında İslam orduları, doğuda Türkistan'a kadar ilerledi. Kuzeyde Anadolu ve Dağıstan'a, batıda Atlas Okyanusu'na ulaştı. Ayrıca Afrika'nın kuzeyi de tamamen Müslümanların hâkimiyetine geçti. Ancak Hız. Osman'ın halifeliğinin ikinci yarısında, 650 yılından itibaren Müslümanlar arasında küçük çaplı sürtüşmeler baş gösterdi. Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi önemli merkezlerde ve hatta başkent Medine'de iktidara karşı kişi ve gruplar ortaya çıkmaya başladı. O, valiliklere genellikle yakın akrabalarını ve Beni Ümeyye'ye yakınlığıyla bilinen kişileri tayin ediyordu. Bu uygulamalar sahabeler tarafından hoş karşılanmadı. Yine akrabalarına bağışlarda bulunması da eleştirilere sebep oldu.

Hız. Osman döneminde en çok tartışılan meselerin başında gelen, halifenin devletin idare ve yönetim kadrosunda yaptığı uygulamalardır. Halife Hız. Peygamberin özellikle ortadan kaldırmaya çalıştığı, ve Hız. Osman'dan evvelki iki halifenin de bu hususta peygamberin siyasetini takip ettiklerini daha önceki bölümde ele almıştık.

“Mefasidin Zuhûr-ı İntişârı” başlığında Said Paşa'nın aktardığı bölüm yukarıda anlattıklarımızın önemini anlamamıza yardımcı olacaktır. Said Paşa'nın detaylı bir şekilde kaleme aldığı hadiseyi özetle aktarırsak: Kufe'ye Velid b. Ukbe'nin yerine görevlendirilen Sa'îd b. el-Âs şehrin ileri gelenleriyle cereyan eden bir sohbet sırasında Kûfe arazisinin Kureyş'in bostanı olduğunu ifade etmesi Mâlik b. el-Hâris (Eşter) başta olmak üzere Kûfe eşrafının ciddi tepkilerine sebep olmuştur. Cereyan eden bu

hadise Kûfe'deki Hz. Osman yönetimine muhalif olanların idareye karşı olan tepkilerini ziyadeleştirerek fiili olarak harekete geçmelerinin kıvılcımını yakmıştır.

Hz. Osman dönemi fetih hareketleri çok geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Bu süreçte fetih hareketlerinde öne çıkan merkezler Basra, Kufe, Şam ve Mısır şeklindedir. Bu coğrafyalardan fetih hareketleri dalga dalga genişleyerek doğuda Hint topraklarına, batıda ise Kuzey Afrika'nın fethiyle birlikte Akdeniz'in uç noktalarına değin ulaşılmıştır. Yine bu dönemde deniz gücü bakımından Bizans'a karşı bir güç oluşturulmuştur. Doğu Akdeniz Müslümanların himayesine geçmiştir. Tüm bu fetih hareketleriyle birlikte dönemin önemli noktaları olan Asya'nın batısı, Kuzey Afrika'nın neredeyse tamamı, Güney Kafkasya, Doğu Akdeniz ve Anadolu'da ise yer yer Müslümanlar başat güç haline gelmişlerdir.

Hz. Osman'ın halifeliğinde Basra'dan gönderilen ordular yoğun bir şekilde fetih hareketlerinde bulunmuştur. Basra, ikinci fasılda Said Paşa'nın kaleme aldığı Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvan tarafından inşa edilen şehirlerdendir. Bu askeri üs olarak adlandırabileceğimiz şehir Irak, Fars ve Horasan coğrafyalarına İslam ordularının erişiminde büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Hz. Osman hilafet makamına gelince ele aldığı ilk konulardan biri de Kufe valisi Muğire b. Şu'be'nin yerine Sa'd b. Ebû Vakkas'ı vazifelendirmek olmuştur. Bu değişim uzun sürmedi. Valilik görevi ondan da Velid b. Ukbe'ye geçti. Bu dönemde Kûfe'nin üs olarak kullanıldığı fetihler Velid tarafından başlatılmış olmaktadır. Bu dönemde Hz. Ömer döneminde sulh yoluyla veya savaşla alınan bazı yerler isyan çıkarsa da hakimiyet sağlanmıştır. Taberistan coğrafyasında yapılan bazı fetih hareketleri de müellif tarafından kaleme alınmıştır.

Şam coğrafyasındaki fetih hareketleri ilk halife Hz. Ebû Bekir döneminde başlamıştı. İkinci halife Hz. Ömer döneminde ise Halid bin Velid, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Amr b. el-As ve Yezid b. Ebû Süfyan tarafından yapılan fetih hareketleri Anadolu coğrafyasının iç bölgelerine değin ulaştığını müellif ikinci fasılda ele almıştı. Hz. Osman döneminde ise Şam valisi olan Muaviye'ye verilen vazifeye birlikte Bizans ordularına karşı sistematik seferler düzenlenmiş, İslam orduları Antakya ve

Tarsus coğrafyalarına değin uzanmıştır. Yine bu dönemde Kıbrıs'ın fethinin gerçekleşmesinde yaşanan süreci Said Paşa'nın kaleminden takip ediyoruz.

Hz. Osman döneminde önemli iç karışıklıklar ortaya çıkmaya başladı. Bu karışıklıkların kimisi bizzat halifenin yönetim anlayışının sonucunda, kimisi de valilerin yaptığı icraatlardan dolayı gerçekleşmiştir. Bu hususda Said Paşa detaylı malumata eserinde yer vermiştir. Bu süreçte Abdullah b. Sebe'nin faaliyetleri, Hz. Peygamberin yüzüğünün kuyuya düşerek kaybolması, Ebu Zer'in Rebze'ye gönderilmesi vb. başlıklara yer verilmiştir.

Hz. Osman dönemini kaleme alırken Said Paşa eserin 218-242 sayfaları arasındaki bölümde "Mülahazat ve Muhakemat" başlığı altında var olan itirazları ele alarak bunları cevaplamıştır. Eserin dikkate değer bölümlerinden biri olarak değerlendirilebiliriz. Hz. Osman bir isyan hareketi neticesinde uzun bir süre evinde muhasarada tutuldu. Bir damla su bile kendisine fazla görülmüş, ve en sonunda isyancılar tarafından katledilmiştir. Bu süreçte yaşananlar Medine'de Müslümanların tutumu ve Hz. Osman'ın neden askeri anlamda bir harekete girişmediği hususları Said Paşa tarafından detaylıca kaleme alınmıştır. Hz. Osman hakkında önceki bölümde Hz. Ömer hakkında verdiği gibi nesebi, dış görünüşü vb. hususlarda malumat vererek bu bölümü nihayete erdirmiştir.

3.4. DÖRDÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dördüncü fasılda şu başlıklar mevcuttur: Hazreti Ali'nin Hilâfeti [s.245], Tevcîhât [s.251], Muâviye'nin Muhâlefeti [s.253], Hazreti Ayşe'nin Muhâlefeti [s.257], Vak'a-ı Cemel [s.263], Havâricin Sicistân'a Hücumları [s.298], Muhammed Bin Huzeyfe'nin Katli [s.299], Kays bin Sa'd'ın Mısır Vâlîliğinden Azli [s.300], Amr bin el-Âs'ın Muaviye'ye Mütâbiatı [s.304], Vak'a-ı Sıffin [s.305], Havâricin Bazı Mu'ameleleri [s.330], Hakemlerin İctimâ'ı [s.334], Havâricle Kıtâl [s.337], Vekâyi' (Sene 38) [s.342], Vekâyi' (Sene 39) [s.39], Vekâyi' (Sene 40) [s.346], Hazreti Ali'nin Şehâdeti [s.348], Hazreti Ali'nin Sıfat-ı Şerîfeleri ve Sâir Bazı Ahbârı [s.351].

Bu fasılda Said Paşa, Hz. Osman'ın Hicri 35 senesinde Basra, Kufe ve Mısır'dan Medine'ye gelen isyancılar tarafından öldürülmesi neticesinde hilafete Hz. Ali'nin geliş sürecini kaleme alarak başlamıştır. Hz. Osman'ın ölümünü takiben Müslümanlar arasında yaşayan şok atlatıldıktan sonra Hz. Ömer'in belirlemiş olduğu şûrânın diğer adaylarına gözler çevrilmiştir. Hz. Ali halifelik teklifine şûrânın diğer üyelerinden birinin seçilmesini işaret ediyordu. Lakin yaşanan süreçte yapılan ısrarlar ve şartlar dolayısıyla Hz. Ali dördüncü halife olarak göreve başladı.

Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklardan dolayı fetih hareketleri hususunda herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. Bu dönemde Hz. Osman'ın katledilmesi ile ilgili arayışlar öne sürülerek Hz. Ali ve Hz. Ayşe taraftarları arasında yaşanan Cemel vakası, Şam'da Muaviye'nin Hz. Ali'nin halifeliği kabul etmeyip isyan etmesi ve aralarında yaşanan Sıffin savaşı konularına yer verilmiştir. Tahkim olayı, Hariciliğin ortaya çıkışı hususlarına dair de Said Paşa bu bölümde detaylı malumata yer vermiştir.

Hz. Ali hilafetin ilk başında tüm halkın rızasını alınması hususunda Hz. Osman'ın intikamının alınmasını öne şart sürenlerle tıkanma sürecine girmiştir. Bu Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını Hz. Osman'ın kanının alınmasını isteyen iki zümre Said Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Birinci grup, Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in, öncülük ettiği Cemel ashâbı, diğeri ise Muaviye'nin öncülük ettiği Şamlılardı. Hz. Ali ve bu taraflar arasında bir dizi görüşmeler gerçekleştiyse de bir türlü olumlu sonuç alınamıyordu. Burada dikkatleri celbeden husus ise henüz yeni

halife otoritesini kuramadan, isyancıların bulunup öldürülmesini biat için öne sürmeleridir. Bir diğer husus ise eğer katillerin cezalandırılmasını bu denli arzu ediyorlarsa halifeye destek olmaları gerekirken bilakis müstakil gruplar şeklinde halifeye karşı harekete girişmişlerdir. Kanaatimizce burada Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyenler samimi ve yapıcı olmaktan uzak basit siyasi hedeflere odaklanmışlardır.

Cemel Vakası, İslam tarihinde ilk büyük iç karışıklıktır. Bu savaş sadece siyasi sonuçlar doğurmayıp dini sonuçlarda doğurmuştur. Nitekim bunlardan bazıları, iman ile amel arasındaki ilişki, büyük günah işleyenlerin durumu vb. konulardır. Bu soruların cevaplarına göre farklı farklı dini-siyasi mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu konular aradan geçen uzun zamana rağmen Müslümanlar arasında hala tartışma konusu olarak sürmektedir.

Muaviye Şam'da Hz. Ali tarafından vali olarak gönderilen Sehl b. Hüneyf'e görevi devretmeyerek kendi halifeliğini ilan etmeye vardırnıştır işi. Bu noktada Şam ahalisini de her daim Hz. Osman'ın kanını talep ediyoruz diyerek kışkırtmıştır. Hz. Osman'ın kanlı gömleğini getirip hutbe de insanları bu yönde etkilemiştir. Yaptığı propaganda faaliyetiyle meseleyi Hz. Ali ve Hz. Osman meselesine çeviren Muaviye emellerine ulaşarak Şam'da savaşma konusunda güdülenmiş bir toplum oluştu. Bunun devamında Sıffin savaşı gerçekleşti. Sıffin savaşında her iki tarafda da barış umudu olduğu için ilk başlarda ciddi bir savaştan ziyade küçük birlikler halinde yıpratma saldırıları şeklinde gerçekleşti. Bu süreçte Hz. Ali elçiler göndermiş ve anlaşma zemini aramışsa da Muaviye, Hz. Osman'ın kanı diye diretmiştir. Son kertede şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu şiddetin doruğa ulaştığı geceden "Herîr gecesi" olarak bahsetmiştir Said Paşa. Bu savaş Hz. Ali tarafından kesin bir şekilde kazanılacak durumda iken Amr b. el-Âs'ın tahkim çağrısı vuku bulmuştur. Şam askerlerine Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna asarak Allah'ın kitabına göre hüküm isteriz dediler. Bu durum Hz. Ali taraftarı arasında ihtilafa neden olmuştur. Bir grup kitabın hakemliğinin derhal kabul edilmesi gerektiğini, diğer grup ise bunun bir aldatmacadan ibaret olduğunu söylediler. Yaşanan süreçten sonra tahkim olayı kabul edildi. Hakem olarak Ebu Musa'yı Hz. Ali tarafı için Amr b. el-As ise Muaviye tarafı için belirlendi. Hz. Ali

her ne kadar Ebu Musa'nın bu iş için uygun olmadığını söylese de ordunun büyük çoğunluğu Ebu Musa'yı talep ettiği için kabul etmek durumunda kaldı.

“Hakemlerin İctima'ı” başlığında Said Paşa, Amr b. el-Âs ile Ebu Musa arasında yaşananları kaleme almıştır. Amr b. el-As deyim yerindeyse uyanıklık yaparak Ebu Musa'yı oyuna getirmiştir. Kendisine sen Hz. Ali'yi ben de Muaviye'yi azledeyim şeklinde telkinde bulunmuştur. İlk başta minbere Ebu Musa'nın çıkmasını sağlamıştır. Ebu Musa da minbere çıkarak, Hz. Ali'yi hal' ettiğini söylemiştir. Ondan sonra çıkan Amr b. el-Âs ise boş olan halifelğe Muaviye'yi tayin ettiğini söylemiştir. Ebu Musa bu şekilde anlaşmadıkları yönünde itirazda bulunsa bile artık iş işten geçmişti.

Hz. Ali'yi tahkime gittiği gerekçesiyle ortaya çıkan Hariciler ile Hz. Ali arasında askeri mücadeleler gerçekleşti, Hz. Ali askeri anlamda başarı sağlamışsa da olaylar bir türlü durulmadı. Hz. Ali'ye karşı isyan eden haricilerin öldürülmesiyle Hariciler içten içe halifeye karşı kin beslemişlerdir. Öldürülen Haricilerin intikamının alınması için faaliyete başladılar. Hicretin 39. Senesinde (M. 659) hac emriği sebebiyle ortaya çıkan Ali- Muaviye arasındaki ihtilaf Haricilerin Hz. Ali ile Muaviye'ye olan düşmanlıklarını ziyadeleştirdi. Hariciler Hz. Ali ile Muaviye'nin ortadan kaldırılmasıyla var olan fesadın sona ereceğini dillendirmeye başlamışlardır. Tahkim hadisesinin faili olarak gösterilen Amr b. el-Âs'ı da ortadan kaldırmaya karar verdiler. Bu eylemleri gerçekleştirmek için üç suikastçı belirlendi. Abdurrahman b. Mülcem Hz. Ali'yi, Haccac b. Abdullah Muaviye'yi ve Amr b. Bekir de Amr b. el-Âs'ı hicretin 40. Yılı Ramazan ayının 17. gününü suikast için belirlediler. Muaviye'yi öldürmek üzere Şam'a ulaşan Haccac b. Abdullah Muaviye'ye ulaşmadan korumaları tarafından engellendi. Mısır valisi Amr b. el Âs'ı öldürmek için hareket eden Amr b. Bekir ise vali zannettiği kişiyi öldürdü ve Amr b. el-Âs öldürülemedi. Abdurrahman b. Mülcem ise Hz. Ali'yi yaraladı ve halife iki gün yaralı kaldıktan sonra vefat etti. Said paşa bu faslı da yine önceki fasılların sonunda olduğu gibi halifeye dair kişisel bilgiler vererek nihayete erdirmiştir.

3.5. BEŞİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Beşinci fasılda Hazreti Hasan'ın Hilâfeti ve Hilâfeti ve Muâviye'ye Terk-i Hilâfet Buyurması [s.358] konusu kaleme alınmıştır. Hz. Ali öldürüldükten sonra Kufeliler oğlu Hz. Hasan'a biat ettiler. Hz. Hasan diğer bölgelerden de biat etmelerini istedi. Muaviye'nin kontrolünde bulunan Şam ve Mısır dışında biat gerçekteŐti. Lakin Muaviye bu süreçte yine halifeliği istedi. Bu isteği gerçekteŐtirmek için ordu hazırlayıp Kufe üzerine gönderdi. Hz. Hasan Kufelilerden savaş konusunda istediği desteği alamadı. Nihayetinde hilafeti Muaviye'ye devretme kararı aldı. Hz. Hasan Medine'ye dönüp orada ikamet eyledi. Hicri 49. yılda zevcesi tarafından zehirlenerek 46 yaşında iken vefat ettiği malumatı verilmiştir.

Beşinci fasıl Hz. Hasan'ın vefatıyla sona ermiŐtir. Ve bununla birlikte Said Paşa'nın kaleme aldığı Mir'âtü'l-İber adlı eserinin 6. Cildi burada tamamlanmıŐ bulunmaktadır.

SONUÇ

Tarih, geçmişte yaşayan kavimlerin veya bireylerin yaşadıkları, hissettikleri, gerçekleştirdikleri veya gerçekleştiremedikleri hadiselerin gelecek nesillere aktarılmasını amaçlayan bir ilim dalıdır.

Said Paşa, Osmanlı Devleti'nin entelektüel birikimi yüksek, önemli şahıslar yetiştiren Diyarbakır'da 1832 tarihinde yaşam yolculuğuna başlamıştır. O bünyesinde önemli şair ve sanatkarların yetiştiği bir aileye mensuptur. Said Paşa, mühim bir devlet adamı olmanın yanı sıra elli dokuz yıllık Dünya yolculuğunda birçok eser kaleme almıştır. İslam Tarih yazıcılığında Dünyanın yaratılışından yaşadığı döneme kadar gerçekleşen hadiselerin yazılması bir geleneğe dönüşmüştür. Said Paşa da Mirâtü'l-İber adlı eserinde bu geleneği devam ettirmiştir. Said Paşa'nın entelektüel birikimini Arapça ve Farsçaya hakim olduğunu eserinde açık bir şekilde takip etmekteyiz. Mirâtü'l-İber'i değerli kılan faktörlerden birisi ise Türkçe olarak genel bir Dünya Tarihi hüviyetinde kaleme alınmış olmasıdır.

Said Paşa'nın telif ettiği eserlerden biri olan Mir'âtü'l-İber, umumi bir dünya tarihi hüviyeti taşımaktadır. 10 Cilt olarak kaleme alınan eserin dokuz cildi matbu olup onuncu cildi el yazması olarak Müze kütüphanesinde yer almaktadır. Bizim tezimizde çalışma alanımız olan altıncı cilt, 1889 tarihinde Osmanlı Devleti'nin payitahtı olan İstanbul'da Bâb-ı Âli caddesinde bulunan Karabet ve Kasbar matbaasında basılmıştır.

Transkript ve değerlendirmesini yaptığımız eser 367 sayfası yazılı 6 sayfası boş ve son sayfası ay yıldızlı bayrak resminden müteşekkil olup toplamda 374 sayfadır. Müellifin dört fasıl olarak kaleme aldığı eserde yetmiş altı alt başlık bulunmaktadır. Kitapta konu başlıkları gerçekleşen olayların tarihleri, yer yer şahıs isimleri parantez içerisinde gösterilmiştir. Tarihlendirme işlemi ise ay yılı esasına dayalı Hicri Takvim kullanılmıştır. Said Paşa incelemesini yaptığımız altıncı ciltte tarih mesnede dayanır ilkesini büyük manada gözardı etmiştir. Müellif üç yerde dipnot kullanmıştır. Lakin metin içerisinde İskenderiye Kütüphanelerinin yakılmasına ilişkin görüş beyan ederken müslüman tarihçilerin eserlerini tetkik ettiğini bizzat ifade etmiştir. Said Paşa tarihi verileri kaleme alırken genelde yorumlayıcı bir üslup kullanmamıştır. Cüzi bir miktarda verileri yorumlama tercihinde bulunmuştur. Eserde imla ve noktalama

hataları azımsanmayacak derecede mevcuttur. Transkript işleminde tespit edebildiğimiz yanlışları tashih ederek ilgili bilgileri dipnotta kaleme aldık.

Transkript ve değerlendirmesini yaptığımız altıncı ciltte İslam tarihinde Raşid halifeler dönemi olarak adlandırılan halifelerden Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hazreti Ali'nin halifeliği zamanında meydana gelen hadiseler ve tafsilatı yer almaktadır. Hazreti Ömer'in halifeliği süresince vuku bulan Yermük, Kadisiye, Ecnadeyn ve Nihavend savaşları, Suriye, Ürdün, Kudüs, İskenderiye, Trablusgarb, Diyarbakır, Ahvaz, Kazvin, Azerbayacan ve Horasan'ın fetihleri kaleme alınmıştır. Fetihlerle genişleyen İslam devletinin teşkilatlanması ve Hicri takvimin oluşturulması gibi konular yer almaktadır. Hz. Ömer'in şahsi özellikleri ve şehadeti hakkında malumat verilmiştir. Hz. Ömer'den sonra halifeliğe seçilen Hz. Osman'ın devrinde Endülüs ve Afrika coğrafyalarına ulaşan fetih hareketleri, Kıbrıs'ın fethedilmesi ve Hz. Osman aleyhine husule gelen rahatsızlıklar ve siyasi anlamda bölünme konuları kaleme alınmıştır. Hz. Osman'ın şahsi özellikleri ve şehadetiyle tamamlanan bölümü müteakip Hz. Ali'nin halifeliğe gelişi ve halifeliği süresince vuku bulan Cemel vakası, Sıffin savaşı ve Hakemler olayı aktarılmıştır. Haricilerin tarih sahnesine çıkış sürecinin de ele alındığı bölüm Haricilerin Hz. Ali'ye saldırıları sonrası halifenin şehadetiyle tamamlanmıştır. Kitabın son bölümünde ise, Hz. Hasan ve Muaviye arasında yaşanan süreç kaleme alınmıştır.

Çalışmamızı bir fotoğraf makinesinin kadrajına benzetecek olursak perspektifimiz büyük tablonun cüzi bir kısmına karşılık gelmektedir. Tablonun tamamını kadraja sığdırmak misali eserin tüm ciltlerin irdelenmesiyle bütüncül bir perspektif yakalayabilmemiz kanaatimizce mümkün olacaktır. Bu suretle Said Paşa'yı ve onun tarih alanında kaleme aldığı Mir'atü'l-İber isimli eserini anlamamıza ve tanımamıza olanak sağlanmış olacaktır. Yaptığımız çalışmayla Said Paşa'nın edebi kimliğinin gölgesinde kalan tarihçi yönünü aydınlatmaya çalışarak bilim dünyasının istifadesine sunuyoruz.

KAYNAKÇA

Albayrak Sak, Vesile. “Said Paşa’nın Kaside-i Bürde Tahmisi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/9 (2013), 523-559.

Atalay, Mehmet. “Ebu’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nûniyye’sinin, Diyarbakırlı Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 11/27 (2005), 145-154.

Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.

Ayçiçeği, Bünyamin. “Bûsîrî’nin Kasîdetü’l-Bürde’sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 15/15 (Aralık 2015), 27-102.

Aydoğan, Saliha. *Sa’id Paşa Mîzânü’l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ciğa, Özkan. “Diyârbekirli Mehmed Saîd Paşa’nın Bibliyografyası”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 8/15 (Nisan 2016), 1-6.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 34. Basım, 2020.

Dindar, Nazmiye. *Said Paşa’nın Hulâsa-i Mantık Adlı Eserinin Değerlendirilmesi Ve Türkiye Türkçesine Çevrilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Diyârbekirli Sa’id Paşa. *Mir’âtü’l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*. 1-5. Cilt. İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1888.

Diyârbekirli Sa’id Paşa. *Mir’âtü’l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*. 6-7. Cilt. İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1889.

Diyârbekirli Sa’id Paşa. *Mir’âtü’l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*. 8. Cilt. İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1890.

Diyârbekirli Sa’id Paşa. *Mir’âtü’l-İber (Mufassal Târîh-i Umûmî)*. 9. Cilt. İstanbul: Karabet ve Kasbâr Matbaası, 1890.

Emîrî, Ali. *Esâmî-i Şu’arâ-yı Âmid*. nşr. Galip Güner-Nurhan Güner. Ankara:Anıl, 2003.

Erdoğan, Kenan. “Klâsik Mi’râciyyelerden Farklı Bir Mi’râciyye: Said Paşa ve Mi’râciyyesi”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12 (Şubat 1999), 163-185.

Ergin, Abdullah. *Diyarbakırlı Sait Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Kadıoğlu, İdris. "Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Divanındaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerinde Ali Emîri Efendi'nin Yazdığı Nazireler". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2009), 1-12.

Kadıoğlu, İdris. "SAİD PAŞA Diyarbakırlı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek/2 445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.

Kadıoğlu, İdris "Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mardin'in Ali Emiri ve Said Paşa'nın Hayatındaki Yeri" Makalelerle Mardin III Eğitim-Kültür-Edebiyat, Haz. İbrahim Özcoşar. İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın, 2007.

Kılıç, Atabey. "Diyarbakırlı Saîd Paşa Divânı'nın Neşri Üzerine Notlar". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (Nisan 2016), 27-41.

Kızıl, Ayetullah. *Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eserinin 9. Cildinin Transkripti Ve Değerlendirmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Koncu, Hanife. "Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana Sa'îd Paşa'nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (Nisan 2016), 63-85.

Kubbealtı Lugati. Erişim 11 Temmuz 2023. <http://lugatim.com/>

Kur'an Yolu. Erişim 16 Haziran 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

Süreyya, Mehmed. *Sicil-i Osmanî*. nşr. Nuri Akbayer. İstanbul: Târîh Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

Taberî, Ebû Cafer. *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*. Mısır: Hüseyiniye Matbaası, 1. Basım, 1967.

Tanyıldız, Ahmet. "Saîd Paşa'nın Nuhbetü'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,8 (Haziran 2016), 86-95.

Tuğluk, İbrahim Halil. "Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15 (Nisan 2016), 96-105.

Yeşilçiçek, Vedat. “Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizanü’l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Haziran 2010), 115-123.

Yıldız, İrfan. “Mimari ve Süsleme Özellikleri Bakımından Sait Paşa Konağı (Süleymân Nazif) Evi”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (Haziran 2016), 123-144.

